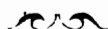

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԱՅԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ԳՍՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

1948

ՏՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԿԻՆԻԿՈՑ

ԱՆԹԻԿԱՍ-ԼԻՐԱՆԱՆ

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ե Ր

ԷԶՄԻԱՆՔԻՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ՝ ՅՈՎԱԼՓԵԱՆ

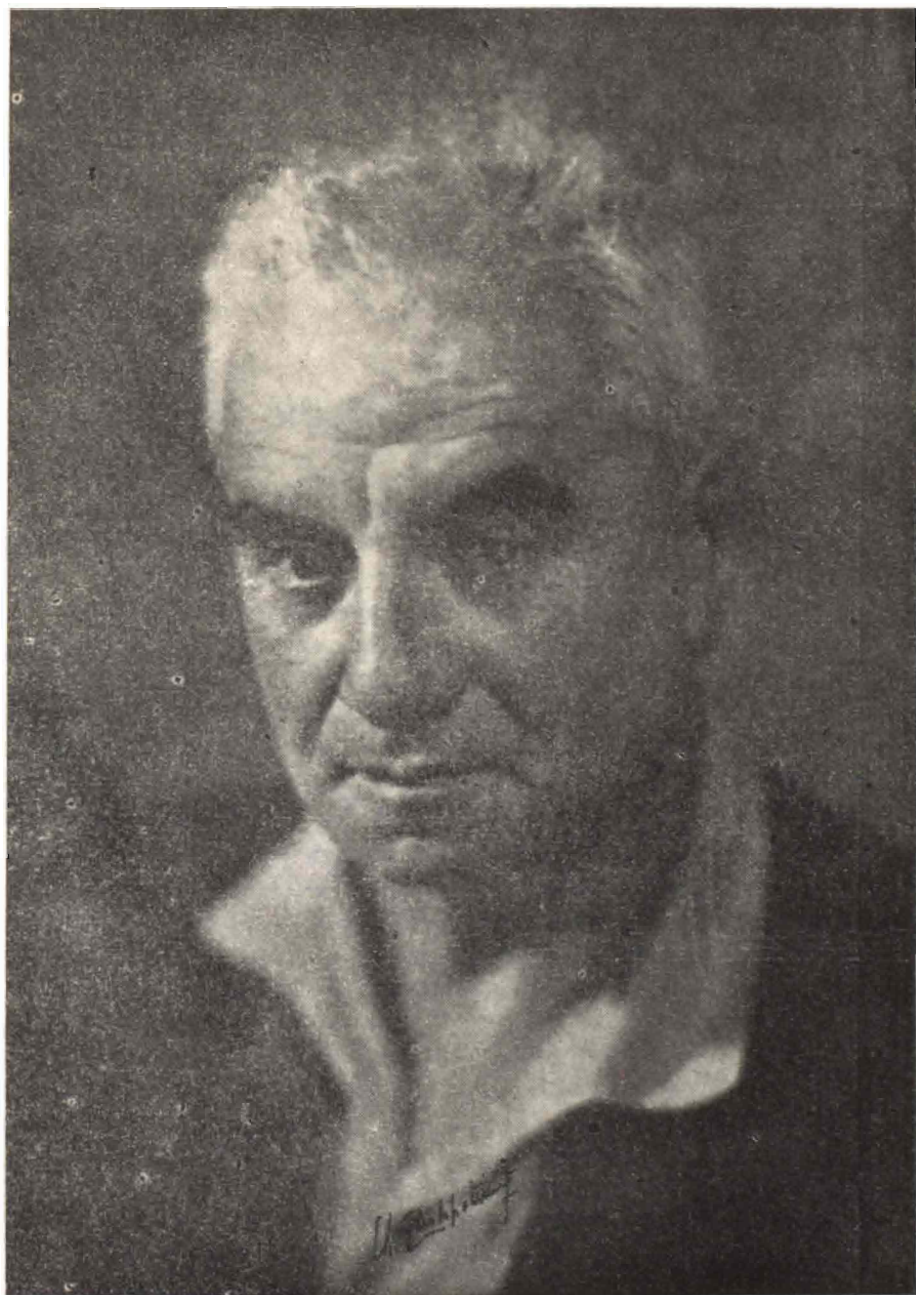

ՏՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԵԼԻԿԻՈՑ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻԲԱՆԱՆ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ւ

Ն. Ս. ՕՇՈՒԹԻՒՆ՝ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Ա.

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Իմ ընդհանուր խորագիրը, «Արեւելահայ Բանասիրութիւնը եւ էջմիածին», չունի յաւակնութիւն, գործադրելու վերլուծական հանդէս մը՝ և հասնելու վճռական կշիռի մը շատ ընդարձակ պատմա-բանասիրական այն գործօնութիւնն որ մօտաւորապէս դարու մը կեանքը ունի իր հոտին, և տենդադին, խորհաւատ աշխատանքէ մը վերածուած է սրտագրու, շնորհաւէտ գեղեցկութեան մը, արդէն: Փորձեցէք ձեր օրերէն հեղ մը նայիլ հետ, իջնալ վար, չափելու համար ստրածքը նուաճուած գետինին և արժեւորել տարրութիւնը շահուած բազմակերպարան արդիւնքներուն: Այսօր, պետութեան սրտադին պաշտպանութեամբը, ինքզինքը կատարելապէս առտկ ըրած իր իմացական առաջադրութեանց իրադարձումին, արեւելահայ բանասիրութիւնը այլեւս համազգային փուլէ է ու արժանիք:

Քանի մը տարիէն, արդարեւ, կանխող դարու գրեթէ կէսերուն իր սկիզբը, իրաւ սկիզբը ըրած հայ բանասիրական ընդհանուր կրթանքը կը բախուի իր առաջին (*) հարիւրամեակը: Ան-

(*) Այս հաստատումը կարող է ծանր անդրադարձներ ստեղծել իրողութիւնները զուտաւոր տեսնելու վաշժուած մարդիկ, խումբերէ ներս: Կարիք չի կայ սակայն այնքան ալ իրար անցնելու, աչ ու ծախ հարուածներ, երբեմն թթու յարձակումներ փորձելու, սա եզրակացութեամբ գէտ, բոլոր անոնց կողմէ որոնք վարժուած են մեծ Մխիթարին գործը մեր մէջ սկիզբ առնել բանասիրական կրթանքին: Շատ են իմ հակապատեղը: Կը զոհանամ, այդպիսիներուն դի-

չահախնդիր ինչպէս ազատագրեալ նայուածքը որքան տարբեր, գրեթէ իրարու հակոտնեայ իրողութիւններ պիտի ջոկէր սակայն այդ շրջանէն մեզի աւելցած ողջային համայնական արժէքներու կշռին մէջ: Անկարելի է, առանց խորունկ յուզումի և երախտագիտական ծանր պարտքի մը զգացումներուն, արդար կշիռ մը գործադրել արդիւնքին վրայ որ Միւիթարեան բոմանթիզմին նուէրն է մեր հետաքրքրութեան: Իայց նոյնքան անկարելի՝ չզգալ զանազանութիւնը որ այդ սկիզբէն յիսուէն տարի վերջ իրակա-նութիւն է արդէն, մէկ ու նոյն կալուածէն արդիւնքներու հա-մար: 1900 ը թուական մըն է արդէն մեր բանասիրութեան մէջ, դէպի ետ ու դէպի առաջ զայդ դարպասներով: Ալիշանի Ռուբին-եանցներ (Սիսուան) և Ադոնցի Մամիկոնեանցները միայն գիրքի կա-ռոյցներ չեն, եւ նաեւ իրարու առաջնորդող մտայնութիւնաց տախտակներ: Այդ թուականէն ուրիշ յիսուէն տարի մը ասդին, ինչ որ բանասիրական կրթանքով այսօր կը մատուցուի մեր հիւ-ցումին, հպարտութեան, սիրոյն, փաստն է վճռական ալ յիզա-շըրջումի մը: Ու վճռական իրազործումնի՞ր, ընդմիշտ չահուած արդիւնքնի՞ր: — Դրեթէ, թէեւ անցիալի վրայ ամէն աշխատանք պարտադրեալ կերպով մը կը մնայ ընդունակ նորոգման, առ-նուազն սրբագրութեան: Ստոյգը այն է որ նոր ժամանակներու ողջային մեր գիտակցութիւնը ընդմիշտ ազատագրուած է հէքիա-թին ոսկեփոշի մշուէն ինչպէս յատհայեաց փառասիրտնքէն: Բոլորովին նոր օրակարգերու յաւակնութիւնները զիս չեն խռո-վեր: 1850 ին Աստուած հայերէն կը խօսէր: 1950 ին, ինչ ալ խօ-սի անիկա, բան մը կը մնայ չահուած, — ասիկա հայ հողին ձայնն

տեղ սալով որ իւմանիզմը եւ ժիւօլովիս տարբեր երևոյթներ են թէւ կը թուին նոյնը ըլլալ: Գատրանբը, չրսելու համար դժբախտ շփոթանլը ծագում կ'առնէ անկէ որ ամէն իւմանիս կը հաւատայ թէ իր զբաղանքին իսկ պաշտպանու-թեամբը ի պաշտօնէ բանասէր մըն է: Մեր մամուլը մինչեւ այսօր չէ թօթափած պատրանքը: 1850 ին, Թերթերը բանասիրական վերնագրին տակ հեշտագին կը գետեղին բանաստեղծութիւն եւ վէպ, պատմութիւն և ստուգարանութիւն և որ ի կարգին: Ռայց, 1700 ին, այսինքն Միւիթարի շարժումին սկզբնածագ օբե-րուն, սա հաւատքը անփնայ է, իր պարզութեան համեմատութեամբ: Մէկուկիւ դար վե՞րջը: Միշտ այդ 1850 ին, սա հաւատքը պիտի վերածուի աշխատանքը գրեթէ զառածող, առնուազն մթաղնող կիրքի մը երբ Գարագաշ մը, այն ատեն Վիեննական մը, Գաթրճեան մը մեր լեզուէն բերականական լա՛ի մը գեղեցիկ կերպարանքնէր կ'առանձնացնեն, զանոնք մեծցնելու, տաբածելու համար, շատ աւելի անդին քան իրենց իսկական կշիռը, իմաստը, անոնք ետին թողելու աս-տիճան հայոց լեզուին եւ գրականութեան կարեւի ինքնութիւնները, դիմագիծը: Կ'ակնարկեմ, այդ մարդոց բերանով դիւցազներգութեամբ աւետիսին օրով և: դարու

է, մեր դաւեղընհրուն բերնին վրայ այս անգամ:

Պարտաւոր եմ սակայն ճշգիւ որ

— Բանասիրութիւնը — գիրքեր գրուած են, անթիւ ըսուելու ստորձան, ու սակաւին պիտի գրուին, տարազը ըստ արժանւոյն նուաճելու համար, այնքան ընդարձակ է անոր թելադրանքը — ինքը իրեն համար առանձին, բացարձակ իմացական կրթանք մը, կը յորդի իմ ուժերէն, այսինքն նուաճելի ըլլալու հետու իրողութիւն մըն է: Այս խոստովանութիւնը, սա տողերուն վրայ որքան ալ պարզ ու պարկեշտ, գիտ չի կրնար արգիլել որպէսզի կրթանքին ընդմէջէն, ետեւէն՝ հայ համայնական մշակոյթին քանի մը հիմնական գիտայեղումները, կերպարանքները, բլասիֆի ինկած կարկանդակները գէթ իբր մտայղացք (concept) չփորձուիմ կասկածել, հիմնական յղացքներ սրտնք մեր ժողովուրդին ստեղծագործութեան մթին մղումները, օրէնքները, եղանակները կ'ընդգրկեն, կը թելադրեն, կը պիտակեն: Իրարմէ հետու ժամանակներու վրայ հողէն թխող խաչքարին ժայթքը միայն արուեստի առարկայ մը չէ, այլև մեր հոգիին մէկ կերպարանքը: Ու տարկա իրաւ է, նոյն մտածողութեամբ, ձայնին ու գոյնին բխումներուն համար ալ: Եթէ չի ներուիր, աժան թուող սա ընդհանրացումներուն ուղինքով մեակոյթներ ուղեադրել, — զառաժում մը, չարաշահութիւն մը որոնք հետզհետէ կ'ընդհանրանան, կը տարածուին երբ գրել կամ մտածել գիտցող մարդեր, այդ իսկ գիտութիւնը լսկ մեկնակէտ առած կը չափեն ու կը ձեւեն, կը պատգամեն ու կը կոտուցանեն, առանց վախի, սխալէն իսկ անայց — բայց նոյն այդ ճամբով չ'արգիլուիր իրարու հաշտ ընել, իրարու ընծայել ու

մեր լեզուին մէջ պզտիկ շրջանի մը, քերականական մասնայառուկ ձևեր կը յաճախուին: Փոխադրեցէր երեւոյթը 1880 ի Գուրգէն-Պէրպէրեան-Գարագաշ աշխարհաբարին: Դէպի լաւ կամ վասր չէ կարեւորը, այլ իրողութիւնը, սա մարդոց գտած լեզուն արեւմտահայ աշխարհաբարին ոսկեղալը յայտաբերելուն: Կ'անցնիմ: Ողբերգականը հոն է որ, Նման առանձնացումներ ու «պլեսեթ» կը յաւակնին, այդ պատրանքներուն, կիրքին ընդմէջէն, հայ գրականութեան պատմութիւնը — գերազանցապէս կեանքի երեւոյթ — վերածելու լեզուական պրոցեսի մը, — գերազանցապէս պատմութիւն, այսինքն մահուան երեւոյթ: 1500 էն ասդին, ուրիշ հարիւրամեակ մը ճիգ հազիւ պիտի կարողանար հակադէմք սա գրեթէ անհեթեթ որրան միամիտ պատրանքին չարիքը որով հայոց գրականութեան պատմութիւնը առօր փառօր կը փոխակերպուի մեր օրերու յայտաբերքի մը կամ բառերու վրայ աժան լարախաղացութեան մը: Ու տակաւին: 1945 ին մարդեր, ուզածէդ աւելի շատ, որոնք հայ գրականութեան ոսկեղարը կը վերլուծեն. քաղաքականութեան հանդէսէ մը, անգիտելով գրականութեան ամենէն անմերժելի պաշտօնագործութիւնը, Գ. Յովսէփեանին բառով՝ ստեղծագործական

դաշնութեան հետամտիլ երևոյթներու տաջեւ ու հետ որոնք կը ծլին նոյն հասարակաց խմորէն, թեւ կը բանան ապրումներու նոյն յատակէն ու իրը կերպարանք կ'ըլլան զիրար ամբողջացնող:

Գրականութեան պատմութեան բանուոր մը, սա առջերուն հեղինակը, չի տառապիր ընդունելու համար որ

— քարր, այսինքն նիւթին այն կտորը որուն վրայ ուղեղէ մը սրբազան կայծ մը, սարսուռ մը օր մը իջեր են ու իրենց հետքը անջինջ սեւեռեր, մատծման մը, ապրումի մը իրը վկան, գիմանալով այդ ուղեղէն հազար անգամ առաւելիայ տեւողութեամբ մը,

— ներկ մը, մտադարթի մը, կտաւի մը երեսին, օր մը կաւի կտոր, փռչի, մետաղի փշրանք, մատի մը թմրումին տակ խմոր, վրձինի մը չրթանքովը հողորդ՝ միշտ նոյն սեռէ ուղեղի մը յոյզերուն, խօսելու համար մանրանկարի մը քուրայէն, ամբաւ ապրումներու մասին.

— գիր մը, կամ գիրերու շարք մը, մատենաներու, պատերու, լաթերու, մետաղ կամ հող ամաններու կողքերուն, միշտ նոյն հրաշքէն յայտնաբերում.

— կտոր մը այտ, ապրող ձեւի մը վրայ.

— տւաջ մը, ձայնանիչի մը բողկուններուն ներքեւ թմրած, կամ թեւ առած մատաղ չրթներէ

տարբեր են ոչ թէ իրարու հակառակ, զիրար հերքող, վա-
նող,

այլ իրարու պաշտպան, իրար լրացնող,

կրթ ուսումնասիրութիւն իրեւ սրբազան հրիտակներ, իրենք

պաշտօնը: Բաւական բան սորված ենք, հայոց գրականութիւնը ազատագրելու համար քերականական փառքի մը միջին. եւ շրջելու կշիռը, ժողովրդական երգի մը պատառիկին մէջ ընդունելու այնքան աբժէր որքան թիրեւս չի կայ ատիկա ամենէն զտարիւն բերականին, եզնիկին մեղի օտարէն փոխադրած էջերուն ետին: Ասիկա անշուշտ չի նշանակեր եզնիկը աբժեղրկել: Կր նշանակէ հաւաքածոն եւ ստեղծագործելու իրարմէ զանգանել, 1850էն ստղին, միշտ գլխաւորութեամբը արեւելահայ բանասիրական զարդին, այդ կալուածին ալ վրայ փոխաւոր նշանակալից է տարօրէն: Այդ թուականին, Ալիշան, երբ կը ձեռնարկէ իր հաւարչական հսկայ աշխատանքին, կը հաւաստայ թէ կանչուած է հայոց մշակոյթի անմահ արդիւններով, գեղեցկութիւններով բարերարելու: Այդ սրբազան հաւատքը չէ որ կը ձգեմ արժեգրկման, այնքան սրանչիկ այդ արքան սրտայոյզ է եւ սուրբ, նոյնիակ իր պատրանքներուն աւերակին վրայ: 1880 ին, այսինքն՝ իր մեծաշունչ, ինչպէս մեծածաւալ գործերուն (Այրաբաւ, Շիրակ, Սիւսական, Սիւսական, Եւայլն) սիրալի, առ թը ասոնց մշտմին խռովքը, ու զանոնք կարելի ընող համբերութեան, պաշտումին, փոյթին բովանդակ մատենութիւնը

իրենց համար ու տակաւին իրենցմէ վեր, անդին ապրումներու, ու իբր այդ

կը մնան օժտուած փոխադարձ վերածումներու կարելիութիւններով, շնորհներով:

Քարի մը երեսին չափերեալ թէեւ կցկտուր յիշատակութիւն մը քիչ կը տարբերի ոգեղէն իր թելադրանքովը որ պարման բերանէ մը արձակուած փշրանքինն է քերթուածին:

Մի տաք հաւարի թէ աւելորդ փոյթով մը կ'ընդարձակեմ բառերուն սահմանները: Գիտակ եմ բրածիս սակայն: Բանասիրականէն սա ոչ ուղղափառ սահմանումը մեր օրերուն ինքզինքը պարտադրած կրթանք մը իբրեւ իրականութիւն է արդէն, հայոց հայրենիքին մէջ ուր հակայական բանուորներ, մեթոտի մերձաւոր հանդիսութեամբ մը, հասած են չքեզ, անփոխարինելի արդիւնքներու: Խորհրդային Հայաստանի, այդ մարզէն, արդի փառանքը աշխատողներու, բազմաոտեսակ միջոցներէ ալ նպաստաւորուած, կը ձգտին հայ հաւայնական մեակոյթի մը ոչ միայն մտաւարկարեալ իրականութիւնը, դարերու փոշիներէն տգտագրել վերբերելու, այլ ամբողջական հայ մեակոյթը կերպաբանելու: Գործածուած եղանակներուն ճահաւոր կամ անճաշ, արդար կամ բռնազբօս կարելիութիւնները զիս չեն արգիլիր: Իրողութիւն է որ Մանանդեանի Հայաստանը հարիւր անգամ աւելի իրաւ է քան Չամչեանի, Ալիշանի Հայաստանները: Ու ասիկա բաւ է ինծի: Հայ մշակոյթը մօտէն սեղմող, բառի տեղ նիւթ, փաստ, իրենց բառովը լռել միայն օգտագործող մեթոտը իր արդարութեան ապացոյցը տուած է արդէն: Չեմ երկմիտ մեծ անուններու փառքին. ցոյցէ խոր-

անկարող են գտնուած զինքը քերելու իրաւ սեպտեմբեր ակօսներուն: 1895ին, Ալիշան պիտի ներէ իրեն մամուլին յանձնել Հին Հաւաք կամ Հեքանոսական Կոնք Հայոց, 500 է աւելի ութածալ, այսինքն մեծադիր էջերով քրտնաչան երկասիրութիւն մը, ուր, տիրակալն՝ անսրբագրելի կերպով մէկ է ու նոյն: Հասարիւն նկարագիրը կը մնայ հաւատարիմ կէս դարով հին մեթոտին, մտահոգութեան, իմանդին, կիրքին, այսինքն հաւաքականին: Խառնուածքը չի փոխուիր, համաձայն եմ: Բայց իմացականութիւնը: Գարգամիտ, խորահաւատ, չքեղու համար ինքնապատիր արբան թողած է որ իրեն համար առանց անդրադարձի անցնին խորունկ յննադատութեան մեծ կրթանքները որոնք հիմնադրող փոխակերպեցին բանասիրութեան բովանդակ կալուածները, նոյնիսկ մեծ գաւառները (Գերման դպրոց, ետեւէն Ֆրանսականը, ըսին ի վեր անգլիականը): Թաւալող այդ քառսուէ աւելի տարիները մասնաւորաբար հարուստ են միջազգային դաշտին վրայ կրօններու զիտութեան: Ու նոյն համեմատութեամբ ժողովուրդներու անգիր իմաստութեան, ստեղծագործութեանց զիտութիւնը, օտար բառով մը՝ ճալիւրը, ծանր, տիրական ճշգումով մը իր մուտքը գործեց պատմողներու, մա-

չանքէս, ինչպէս խոչորցնելու հաւանական վտխէ մըն ալ անհոն-
գիտտ: Ու կը յայտնեմ իմ գոհունակութիւնը, բաւարարութիւնը
(թառորդ դարու պատմութիւն մը ունի այս վկայութիւնը) իւր-
հորդային Հայաստանին բանասիրական ասպարեաբէն, իրենց
գործածած տկաղեմական տարազներուն վճարելով պարզ գին մը
ու ծանրանալով բուն իսկ գինին — որ հայ մշակոյթին արդի
հպարտութիւնները կ'երաշխտուրէ: Արեգեան, Աղսնց, Սճառեան,
Մանանդեան ու մասամբ՝ նոր հոգք իջնող Ազարեանը: Աստի
համբաւէն տողին տնուներէն: Ու անմիջապէս,

— Գարեգին Յովսէփեանց,

որ, միայն կէս դարը անցնող բոլորանուէր գործօնութեան մը
խորհրդանշէր չէ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այնքան զմեզուկ
սպասին մէջ մասնաւորմամբ մը: Աւելի անդին, երբ այս վտռը
(essais) մօտենայ մարդուն, պիտի տրուին այդ գործօնութեան
այլապէս խռովիչ, իրաւ տախտակներէն հիմնականները: Սա մուտ-
քին, Գարեգին Յովսէփեան, արեւելահայ ծանրաբեռն, չքեղ,
գիւտառատ կրթանքին մէջ, ինծի կը ներկայանայ իրր ատաջին
աատիճանէ: Հնարհներով, կարեւրութիւններով հարուստ գործաւոր
մը, քիչ վերը յիշուած տաղանդաւոր մարդոց հոյրը արդարօրէն
փառապատկոյ հպարտանքէն, գեղեցկութենէն անվիճելի բաժինով
մը, ու տակաւին սակէ անդին ալ շատ անձնական, իրմով միայն
ըմբռնելի ուրիշ բաժինի մը բարեքով, ինչպէս պիտի տեսնէք
քիչ անդին: Այդ աւելին նուէրն է մասնաւորաւ ուրիշ աշխա-
տանքի մը մեթոտին: Պէտք է մոռնալ որ Գարեգին Յովսէփեան
բանասիրական կրթանքը տիրապէս գործադրած է գրեթէ իր բո-

տենադարաններու ընտիր ընդհանրացնողներու: ուղեղէն ներս: Կրօնը, երկու
սերունդի պրպտութիւնը, ընդարձակուեր էր, արտակարգ, Ալիշանի մտքին ան-
մատոյց արագութեամբ մը: Կրօններու պատմութիւնը պատուեր, Նետեր էր մէկ-
դի պաշտօնական սահմանները, անցեր անդին՝ ազնուապետական, աստուած-
պետական բարոյապաշտական ցանկապատներէն, ու իր այս խելացի յորդումին
մէջ վազեր էր միանալու, նոյնանալու մշակոյթներու ուղեղէն իսկ դուրեան, այն
սրբազան իսկութեան որով աստուածայինը կը մատուցուի մարդկայինին ու վո-
խադարձաբար: Ինչ արագ փախուստով մը դիցարանութեան շատ պատկառելի
աստուածակաճարը քաջուեր էր մէկդի, մարդկային հետարբորութեան լոտին,
տեղը տալու համար ասիական, ասորիական, ուղեղէն, նոյնիսկ ամերիկեան
(հնդիկները) խեղճ ու պատառ, ծիծաղելի, բայց առաւել քան կենդանի, իրաւ
աստուածներու: Շրջումը նոյն աստեղ հարթում կը նշանակէ: Աստուածներու այս
կոտորածին ղլմ Աստուածայինը պահեց իր ուժը: Սա անհուն յեղաշրջումէն Ալի-
շանին տեսածը, հասկցածը՝ երբ կը խմբագրէ, չիւն Հաւաքը: Ձեզ կը դրկեմ
գրքին գտնելու համար ասոնք: Ալիշան քառած էր շարժումին, խնամքով իր

յոր բաժիններուն մէջ: Բայց իր նախասիրութիւնը զինքը առաջ-
նորդած է մասնաւոր կալուածներու պրպտումին (պիտի գիտնանք
թէ որոնք են տնոնք): Արտասանեցէք Թուրամանեան բառը ու հե-
տեւեցէք ձայնին ձեր ներսը արթնցուցած զգայութեանց թափո-
րին: Ակնթարթի մէջ, ձեր ժողովուրդին ամենէն հիմնական մէկ
սլոցքը, երկնայնութեան բանուորին այնքան մասնայատուկ մէկ
տնուշութիւնը կերպարոնք կ'ըլլան ձեր ներքնազոյն գիտակցու-
թեան խորանկները, ու դուք կը վերածուիք ձեր եղբայրներուն,
մեռած կամ ողջ, որոնք իրենց չոր հոցը թրջեցին աղբւրին ու
իրենց չալակը յարդարեցին կոշտ քարերուն, որպէսզի տանք
հոգնին այն հարիւր ձեւերը, նազանքը, տնուշութիւնները, հայ
սանաւին ամենէն թաքուն, սխրագին ապրումները: Արտասանե-
ցէք, մօտիկ նպատակի մը համար՝ Անառեանը ու նոյն ձեւով հե-
տեւեցէք անդրադարձումներուն: Կոմիտաս, Արեղեան, Մանանդ-
եան, Ազանց միայն մարդոց տնուններ չեն, որոնք իրենց հոգե-
ղէնը ըլլային ազատագրած, այլ մազական հանգոյցներ, գաղիւ-
ցիներուն ուժ գործած գաղափարները թելադրող: Անոնք, ձեր
մաքին համազօր զուգորդութիւններ են հոգեղութիւններ (բառը
Չրաքանինն է), հպարտութիւններէ, կիրքերէ, կսկիծներէ, բո-
լորն ու մեղի ընտանի, կարծես մեզմէ բխած (ամէն իրաւ մե-
ծութիւն նման հպորդականութեամբ կը զօրծէ ընդհանրապէս,
մեծէն ու պղտիկէն հռոտարապէս խրանալի): Ու հանդիսորէն,
որտասանեցէք Դաւեղին Յալսեփեանը, հետեւելու համար բռնէն
յտնող ապրումներուն: Առանց մահուան լուսապսակին որ մար-
դոց զօրծերը կ'ենթարկէ որոշ օծութեան, սրբութեան ըսելու կու-

պատմութեամբ հանգրիմած, չաղարտելու մեծ տաղնապով մը: Անշուշտ երբ
ժամանակը բայեց, 1850 ին հաւաքուած Նիթելը հետ զհետ է իրեն սխի թռին
տնրաւական, անժամանակ, մանաւանդ անարդի: Ու հերոսական որոշումը,
1895 ին գայն տալարելու: Այս է պատճառը որ իր գիրը ըլլայ հաւաքածոյ մը
անուններու — թէկուզ աստուածներէ, — բայց երբեք՝ Լեւոնի վկայութիւն մը
հայ աստուածներէ: Մեր մէջ գրական, իմացական ամէն շարժում, առեւտուք
կէս դարով ետ է արեւմուտրէն: Բանասիրականին սարքեր սխի չըլլար ճա-
կատագիրը: Ահա պարզ, առանց յետին մտքի չրսիւ համար անշահախիղի
մատման խօսքեր: Կրօնի կալուածէն փոխադրուեցէր գրականութեան զաւսե-
րը: Խորհեցէք որեւէ լուրջ տաղնապի որ պրպտողները, դասողները, բաղդասող-
ները կը գրողեցնէ Լի մինչեւ այսօր: Կուտամ անուն մը, Խորենացի, որպէսզի
համոզուիք թէ որքան թիչ, գէշ, սխալ կը հասկցուն, մեր մէջ, խմանիզմը, բա-
նասիրութիւնը, գրականութեան պատմութիւնը ու գրական քննադասութիւնը: Ու
աւելի յստակ տեսնելու համար ծալքերը սա տաղնապին, որէք դէմ դէմի, այս
կրթանքներէն մեծագոյն իսկ անուններ, Զարպանէնեան եւ Արեղեան, Ակիւնեան

գայ, Գ. Յովսէփեանց իր անունին գուգորդ ունի մէկէ աւելի մասնաւորեալ յղացքներ: Չենք կրնար, առանց այդ անունին, յատակ տեսնել մէկը արեւելաւայ բանասիրական կրթանքին նորագոյն դիմայեղակներէն,

— Բայ գրչագրութիւնը որ գիրքի մը անունը չէ միայն իրմէ հեղինակուած, այլ դարեր ու դարեր հայ ստեղծագործ աւիշին զգեցած զանազան փոփոխութիւններուն կենդանի վկայութիւնն է: Թերեւս չէք գիտեր որ անիկա մարդն է որ ոչ միայն տեսած է հայ բոլոր գոյ, կարելի ձեռագիրները, այլ և մեր գիրին բոլոր կերպարանքները՝ մագաղաթէն դուրս, քարերու, աւերակներու ծոցը ծուարուն:

Սեղմեցէք ձեր մտածողութիւնը, գրչագրութիւնը ազատագրելու համար գծային իր կնիքէն ու քարձրանալու ուրիշ իրագործման մը, որ անուն ունի մանրակարգութիւն: Աւելի յաւակնատ սա տարագին թանձրացուցած թելագրանքներ: Ընթերցողը իսկ ինք դասաւորէ ատոնք, հասնելու համար սրտառուչ ապրումներու այն հանգէսին սրանք այդ նկարողները կը թրթռացնէին, տակաման «երկնաման վանքի» մը մթին սրահներուն ծոցը, իրենց զէմքին նման դալկահար մագաղաթներուն վրայ երբ կը նետէին գիծերը, կը յօրինէին շէնքերը հոգիներուն ու ասոնց արտայայտութիւնը կը սեւեռէին գոյներուն աշուկներովը: Մանրանկարիչը իր ու օտարին հաշտոյն երբ կը թանձրացնէր մեծ կիրքերը, առամաները, սէրն ու մահը, արքայութիւնն ու դժոխքը, արդեօք չէ՞ր ներկայացներ իր ժողովուրդին հոգեգրութենէն ամենէն ազնուական, նրբաշնորհ յայտերը, խինդն ու արցունքը, երազն ու յոյսերը...: Սխալի մէջ չեմ երբ յայտարարեմ թէ Բայ մանրակարգութիւնը Գ. Յովսէփեանի սա գուրգուրագին, կրքոտ պաշտամունքին մէջէն սկիզբը կ'ընէ հայ հոգիի արտայայտութիւնն:

Եւ Աղոնց, Գարագաշ եւ Մանանդեան, Ալիշան եւ Յովսէփեան, Մէնէփիշեան եւ Կոստանեան: Գրեթէ հակադիր երկու գունդերու պատկանող մարդեր կը թուին անոնք: Հեղինակը՝ այս տարօրինակութեան: Նոյնքան տաղանդաւոր, իբււ, իստեռանդն քանուորներ են այս անուններ, ամէն մէկը իր նիւթին վրայ որոշ կնիքով մը: Բայց փորձեցէ՛ք կարդայ Գարագաշի Քննականը Մանանդէն վերջ: Կամ Շիրակը Աղոնցէն վերջ (Բագրատունեաց փառք): Արեւմուտքէն աբեւելք փոխուածը նիւթը չէ անշուշտ, այլ զայն սգտագործելու մեթոտին նորոգումը, կեանքին իջնելու սրբազան մտահոգութիւնը, փոխանակ փռուիլ պառկելու օգուժեցողիքն ծոյլ ապահովութեան վրայ: Կարճ՝ աշխատանքին իսկ նկարագիրը: Արդ, այս դասաւորումը չէ հպատակ րացէն հրաշքներու: Արեւելահայիւր պաշտպանուած են հողով, մարդով, աւերակով, մշակոյթի մը անփոխարինելի ծորում-

ընն մէկը ըլլալու իր տոտաքելութեան:

Ուղեմեցեք ստաիճան մըն ալ աւելի ձեր մտածողութիւնը որ-
պէսզի անցնիք քիչ մը աւելի անդին քան սա նիւթեղէնէն տը-
տօնուած ապօհովութիւնները: Թուզթ, նկար, գիր, չէնք, -- ա-
սոնք նախատարբերն են անշուշտ որոնցմով մեզի պիտի ըլլայ
ներկի ուրիշ փառասիրութիւն մը, արբոյտանք մը եթէ կ'ուզէք:
Դլածոք, Հաւուց Թառ յատուկ անուններ են այսօր աղաւաղալ,
այսինքն իրենց կեանքին մէկ կարեւոր մասով մտած, մեռած,
ժամանակին տատմներուն ներքեւ: Բայց գիտունը, տեսնողը,
մարդարէն մեզմէ կը տարբերին աւելին տեսնելով իրենց ուժով:
Այս ուժին միջամտութիւնն է որ համ նիւթը պիտի ոգեղինէ ու
տառ փշտանքներովը պիտի ճարտարապետէ իմացական փառք մը:
Հալլատեսանք, Դլածոք, այս փոխակերպումով կ'ըլլան հայ իմացա-
կան, զգացական դրութիւններէն չքեղ խոստովանութիւններ: Հոն
ուր սովորական հաւաքողը, բանասէրը արձանագրութիւններ
միայն կը գտնէր, Գ. Յովսէփեան մեզի կը պարզէ հայ ստեղծա-
գործութեան սխալքին մէկ համաշխարհակեր: Պատմութիւնն աւ-
ելին: Լու հասկցէք զիս: Ստեղծագործութիւնը ծփուն, զիւրա-
տարածուող, պատմութեամբ միայն սեւեռելի կարելիութիւն մը
չէ: Ահա թէ ուր կը տարբերին Մխիթարեան զպրոցներուն և
արեւելահայ զպրոցին նուաճումները: Փառաւոր հաւաքածոյ մըն
է անշուշտ Սիւտեանը: Պատուական Արրան ամէն բան ունէր իր
տրամադրութեան տակ հայոց հայրապետանոցներէն ամենէն խոռ-
վիչներէն մէկը նուաճելու, ինչպէս հայոց քաղաքային հարստու-
թիւններէն ամենէն խոսովիչ, մեզամերձ ճակատագիրները, իրենց
բոլոր եղերականութեամբը թաղթին սեւեռելու, — բացի մէկ շնոր-
հէ, բախտէ,

ներով, որոնք ողջ կամ մեռած ձեւերէն կը յամառին միշտ իօսիլ, միշտ թե-
լաղիլ: Որքան իրաւ տարագր որով Բաղաբ կ'ունցնի բայց կը մնայ աքանք,
կանիող դարաւ բանաստեղծէ մը ձեւուած (Թ. Կօթի): Ձեմ եւ զառնալու, ք-
թերցողին մարին մէջ թարմացելու համար նկատողութեանց այն հանդէսը որոնք
Սիւտի ներկայ տարուան Մարսի թիւին մէջ անցած են ամփոփ վերլուծումէ:
Արեւելահայ բանասիրութիւնը, մեր մշակոյթին միւս կրթանքներէն գերազանց
արդիւններով բախաւորեց մեր շրջանը: Աւելին, աշխատ ինկած է հարազատ
հաւին մէջ որ կ'առաջնորդէ մեզ հարազատ հայ հոգին, սա.որ խորհուրդին
սրբազան տաճարին: Գարեգին Յովսէփեան սա աշխատաւորներուն մէջ առան-
ձին, բացառիկ ալ աբժէր, քանի որ իր հետապնդած արահետները հիմնովին
նոր են մեծ մասով: Ձեռագիր, մանրանկար, քարեղէն մատենագրութիւնը մեր
վանքերուն, աւերակներուն, — ահա իր նախասիրութեան բանալիները:

— իր անձին իսկ վկայութեան կարելիութիւնը: Սիսուանը, այս պակասով, պատմութիւն է: Հաւուց Թաւր, Հալլբաւր, հակառակ անոր որ պարզ անուններ էին, այսինքն հազիւ յիշուած մեր պաշտօնական տարեգրութեանց մէջ, Գ. Յովսէփեանին շնորհիւ կը դառնան ՄՇԱԿՈՅԹ (բառը պահելով մեր բնկալչութեան ծիրին, երբեք անոր հօին տեսնել չյաւակնելով մեր օրերու շրջալստեցութիւնները հայ մեծատարած մշակոյթի մը):

Ու ժողովուրդի մը մէջ որուն դարերը պայծառանալու տեղ կը մթափնին, դուք կը զգա՞ք բարիքը որ կանչուած էր մեր ներկան գունաւորելու, այլակերպելու, մեզի ներշնչելու մեր պապերուն արժէքէն արդար մեր հպարտութիւնը: Գ. Յովսէփեանի հոգին կազմուած է 1900 ին, այսինքն չրջանի մը ուր մեր պատմութիւնը ամօթ է մը աւելի կը ճնշէր մեր միտքին: Մօտ քսանամեակ մը անիկա ապրիւ էր մեր նորագոյն տոման. այնքան տարբեր մեր պատմութեան ընդհանուր ջարդապատումէն (*): Ու հազորդ էր՝ բեկումին, մեզմէ փախուստին ամբողջ ահաւորութեանը, այն վիճակին որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ երջանիկ տարագով մը սեւեռուեցաւ, — ցայգալոյսին... Այս խաւարումին բերուած ամէն դարման, միջոց բարիքէն վեր ընէ է այսօր իմ նկատաւանս մէջ: Ու պատահականութեան մը արդիւնքը չէ որ նայն չրջանէն մեզի գան Չօպանեանի հայտաբերութիւնը, (armonisme), Թորամանեանի հայ ճարտարապետական հանձարին վրայ արժեւորուած հպարտանքը, կամիտասի եւրոպական համբաւը, հայ երամշտութեան խորագոյն արժէքէն:

Սորված ենք արդեօք որ մեր անցեալը չի նմանիր ուրիշ ազգերու անցեալին: Իրաւ է որ մենք, մինչեւ նորագոյն ժամանակներու դռները, հոն թափառեցանք մեր տրամութիւնները, դառնութիւնները, ճակատագիրը մոռնալ կրնալու մթին ցանկութիւններով: Բայց մենք անձանօթ էինք հպարտութեան, ուժի

(*) Թերեւս աւելորդ չէ հոս ստորագծել հոգեբանական խորունկ տարբերութիւնը որուն մէջէն մեզի կ'երեւին մեր նախնիք, երբ մեր տոմանները կը կարծեն հասկնալ, մարդկայինէն վեր ազգայնեցնու յանձնելով մեր նակատարին encrenager շարժող ուժերը: Կը քարծրանայինք Աստուծոյ ու կը զտէինք կերպ մեզ ջարդողները արմատարհելու, — այսինքն դարձեալ մեզմով հպարտ սեպալ: Հայոց պատմութեան մեծագոյն հաստատումն է ասիկա: 1900 ին: Այդ Աստուածը մենք փոփանակեցինք մեր կամքով ու երբ դարձեալ ջարդուեցանք, մենք անպաշտպան էինք ալ: 1900 ին ՆԱԻ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԻ: Գ. Յովսէփեան եւ ուրիշներ կը հպատակին այս խոյ՝ ժայներուն երբ մեզի կ'առաջարկեն ինք հպարտութիւններ: Դէպի հ ալ բ սեւը մե սկոյթին միջոցը ճամբուն կը բացուէր:

ուրիշ ազդականերու որոնք կը միջամտեն ազգերու ճակատագրին ու անսպասելին կը մատուցանեն մեր վայելումին: Քանի քանի անգամներ մեր երկիրը հազու կերպարանքը զոր մեր թշնամին յաջողեցաւ իրազարծել 1915 ին: 1947 ին մեր երկրին մէկ մասը, այսօրուան Հայաստանը սրտառուչ, յուսադրիչ զեղեցկութիւն մըն է: Այս հրաշքին հեղինակը ինքը, մեր ժողովարդը միշտ: Գ. Յովսէփեան իր գործովը այդ հրաշքին մէկ քանի կողմերուն փառաւորանքը կ'ընէ: 1850 ին, Ալիշանի Յուլիսի Հայրենեացը նոյն հրազին իր սպասովը, կը ծառայէ դարձեալ հայ ժողովուրդին: 1900 ին հայ երգը, հայ նախապետութիւնը, նոյնիսկ այնքան զէչ հասկցուած, մեզմէ իսկ ստորագրուած հայ գրականութիւնը մեզի ձրի, զուր տոաջարկուած ծիրանի պատրանքներ չէին, այլ օտարներէ իսկ վկայուած, փառաբերուած գեղեցկութիւններ: Գ. Յովսէփեան և ընկե՞րք: Անոնք մեր անցեալին վրայ մեր հաւատքը տասիճան մըն ալ ջանացին ամրապնդել, զայն տեսնելու, հասկնալու արարքը փոխակերպելով մեր օրերու զննական մեթոտներու գործադրումին: Մեր անցեալը որքան իրաւ հասկնալինք, տեսնէինք, այնքան մեր ներկան կը պակսէր իր նսեմանքէն:

Դարձեալ, Գ. Յովսէփեանինն է արժանիքը ուրիշ յղացք մը հանրութեան սեպհականութիւնը դարձնելու: Այդ յղացքը անշուշտ ամբողջովին նոր չի կրնար ըլլալ, բայց 1890 ին, զանգուածներուն համար գրեթէ փակ, չըսելու համար հիմնովին անծանօթ: Կ'ակնարկեմ հայոց պատմութեան մէջ մեակութային տաղնապի մը բարիքին: Տեղը չէ հոս կշիռի զարնել հայոց պատմութիւն անուանին տակ մեզի մատուցուող երկդարեան յղացքներուն տարողութիւնը: Դարեգին Յովսէփեան տաղիւններէն է այն մարդոց որ մեր պատմութեան քաղաքական քառեակ հարստութեանց կերպարանքները, արժէքը ջանացին քննութեան սեղանին բերելու: Այդ մարդին վրայ այդ ճիգին յաւելումները գիտ չեն գրողեցներ հոս: Խորհրդային Հայաստանի մեծ դիտուն-պատմաբանները դարձեալ կը մնան զուրս իմ նկատառումէն, քանի որ ամբողջ սերունդ մը, 1917 էն տեղին, միակամ ու միախորհուրդ, միջազգային տարողութեամբ զազափարարանութեանց, հանգանակներու սպասարկու, քաղեց բոլորովին նոր, տարբեր ճամբաներով: Նկատի ունիմ, այս կեցուածքէն զուրս, միւսը, այսինքն մեր դատական յղացքներուն վրայ Գ. Յովսէփեանով աւելցածը: Պատմական մաթեմատիկային ոսկեղարուն, Գ. Յովսէփեան մեր պատմութիւնը չտեսաւ

անշուշտ դատարգելեալ բախման անհուն կրկէս մը ինչպէս։ Բայց գործածեց մեթոսին անփոխարինելի բարիքը, իր ոսֆին հաս-
տատ և ուղ ունենալու, ու իր աշխարհուն՝ ամբալ վկայութիւն։ Սոս աշ
կեցուածքէն ծնունդ տուած տարբեր մտայնացք մը, — ստիկա՝
քաղաքական մեր հարստութեանց շաղկուն քառասպտակերին դի-
մաց, մեծաքանակութիւնն է իմացական լազմապատկեր մեր հարստու-
թեանց։ Ու քիչերու մօտ հանդիպելի բարեբաւս հանգամանքով
մը, այդ մարդին ալ վրայ, անիկա իր ուժերը, պատրաստութիւ-
նը ներդաշնակ պահեց իր նիւթին։ Հայոց մշակոյթը տառնորդ
դարուն էի սկսիր անշուշտ։ Աւանդութիւնը այդ մշակոյթէն շր-
ջաններ ալ ունի ոսկիով պատկապած։ Բայց Գ. Յովսէփեանն էի
նմանիր, օրինակ Գաւալան հայերէն անունով ծանօթ գործի հե-
ղինակին որ չէր կասկածեր թէ հինգերորդ դարը վերակազմել
վեր էր անհատներու, նոյնիսկ հանճարային որակով անհատներու
կարողութիւններէն, երբ երկու հազարէ աւելի տարիներ երկարող
ապրումներուն յատակը իջնելու համար մէկ մարդու, նոյնիսկ
վիեննական Միսիթարեաններու խումբի մը ուժը անբաւական կու-
գար թանձրութիւնը ծակելու։ Գ. Յովսէփեանն թերեւս օր մը, իր
երիտասարդութեան ոսկի սկիզբին, այցուեցաւ փառասիրութենէն
ևայոց մեակոյթին ամբողջական պարագրկումը գործողիւ։ Բայց
գիտակցութիւնը չէր կրնար ուշանալ։ Ժամանակը չարաչար է
վարուած մեր հայրենիքին հետ որ հայ մշակոյթին վառարանն է
անշուշտ։ Անոր երեսին որքան աւերածներ, որքան նոր համա-
պատկերներ։ Հինգերորդ դարը մեզի հասած է քանի մը ինքնա-
գիր ու քսանըստ թարգմանածոյ վկայութիւններով։ Շէնքէ,
աւերակէ, աւանդութենէ ոչ մէկ նպաստ։ Գ. Յովսէփեան, հինգ
դար ետ կենալով ոսկեդարէն, իր պրպտումները գործողիւ հա-
մար, չուրացաւ անշուշտ մեր ոսկեդարը, այսինքն արշալոյսը մեր
նոր մշակոյթին։ Բայց ըրաւ, այդ ոսկեդարը աւելի պայծառ,
հասկնալի ընծայող աշխատանքներու շարք մը որոնց ամբողջին
ընդմէջէն մեր դարերը իրարու վերաբերելի ըլլային։ Եղիշէն,
Փարպեցիէն արտահանելի մշակոյթ մը, այսօր կարելի, 1900 ին
պատմութենական փառասիրութեան էր ստորադասուած։ Յովսէփ-
եանի մեթոսին բարիքը պիտի ըլլար պատմութիւնը տեսնել ամ-
բողջական քաղաքացւոյ մը, այնպէս որ 451 ի պատերազմով կոր-
ծուած մշակոյթ մը հարիւր տարի վերջ վերադառնար իր վաղա-
ւոր պատկերին։

Հայ պատմութիւնը՝ հայ մշակոյթին ստորադաս։ Ահա շրջու-

մը: Այսօր է որ սա փոփոխումին տարազութիւնը արտօնուած ենք զգալու, իր բովանդակ արդիւնքին մէջ: Ու անդրանիկներէն ան այդ մարդոց որոնք Մխիթարի ջանքը արդիացնելու մէջ վատնեցին ընդարձակ կորով: Գ. Յովսէփեանն է որ մտասեանց, քաղաքականին առնուազն համազօր արժէքը իմացականին, իր բառովը՝ հայ ստեղծագործ եզուն, մեր բառովը՝ հայ ԽՄԱՑԱԿԱՆ, ՀԱՐՇԱՏՈՒԹԵԱՆ, հարստութեանց որ կ'ազատագրուէր առ ու ան դաստիարակին խելապատակէն ձեւած շրջափոխումներուն փոքրոջ չարիքէն, դառնալու համար իր ամբողջական կերպարանքին — հայ համայնական մեակոյթին: Ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ որակականներով երջանիկ մետաղագիտութիւնը որ կը յստորատար հայոց գրականութեան պատմութեան վրայ: Մետաղաբանական սաքմածին այլանդակութեանց դիմաց, Գ. Յովսէփեան երբ, վաղ տարածութեան գունդէն մինչեւ խոր ալեւոյթը, կ'առաջարկէր հայ սեղծագործութեան (*) աւելի համապարփակ տարազը, ինքզինքը գիտէր պաշտպանուած մէկէ աւելի հզօր տղգակներէ: Մշակութային հարստութիւնները, իր համազումով, ուղիղ համեմատութեամբ կը միան կապուած քաղաքական սրտ կենտոնականութեան, արեան սրտէ ելոյթներու: Պատերազմի զաշար և վանաստանի մը բակը իրարու կը նային: Փաղաք մը գրեթէ միշտ արուեստի կայան մը, տաճար մը, գիրք մը դառնալու ճակատագիրը չի կրնար հերքել:

Այս համոզումին ընդմէջէն է որ անիկա, հայ մշակոյթը զըտնելու, տարագելու իր աշխատանքին համար, բարձրացաւ հայ իւրաքանչեւ հոգեւոր մտայնացքին: Անշուշտ մեր պատմութիւնը շատ մը անուններ ունի բանասերկած իր էջերուն: Բայց արեւելահայ հետազօտիչները մագաղաթին տեղ կրնային գործել հողին,

(*) Բառերն ալ կը նմանին մարդոց. կը ծնին տարբերակ ճակատագիրներով: Աստիճալ՝ անտարակոյս հայ սեղծագործութիւն վտանգաւոր տարաւոր: Անոր վրայ աւելորդ զառաժում, ծրի շարագործում որբան անընդունելի, ծիծաղելի նայն իսկ, զայն փորրելու, ազաւաղելու, ուրանալու ամէն բարձրամտութիւն՝ նոյնքան անարդար, զատապարտելի: Երկու առումներուն մէջ այս *essais* սիւսի ունենայ իր յարաբերութիւնները: Հոս, այսինքն սա մուտքին, իմ նշատակն է ճիշտ կերպարանքի մը տակ ընթերցողին մասուցանել ինչ որ Գ. Յովսէփեանի ու նման մարդոց սառար թիւի մը մտքին այդ քառ ունի կենդանի թելադրանք: Այդ թելադրանքն է շատ մօտիկ արդէն միջին ընկալութեան որով մեր ժողովուրդը ինքզինքը յարգարբը և կեանքին բոլոր ազգամունքներուն: Մեր արուեստին բովանդակ զգայութիւնները կը համաժողովին մեզայաւուկ մեղմութեան, կովութեան, պարզութեան. սրտաւուչ քաղցրութեան մը մէջ, մեր արեան ու մեր

ապառաժին վրայ: Պաշտօնապէս ծննդաբանուած առններէն դուրս որքան ուրիշներ ստեղծուին, որոնք իբր՝ անուն ինկած են տողի մը անկիւնին երբ կեանքին վրայ տոնուազն արիւն էին և ողբերգութիւն: Ասողիկի, Արծրաւնիի, Մեծափեցիի, Դեռնդի, Ուռնալիցիի պարզուկ ստղերը կարծես ափով ցորեն բաշխելու նման կը տարազնեն ըրողերու, զգեսակներու, մեծակառուցք ուխտերու անունները: Ու չքահայր անձնաւորութեանց, աշխարհիկ որքան կրօնական, որոնք պիտակի մը տակ կը պատկին, սպասելով որ կախարդ մը դար, պատուէր այդ բառ-շապիկը, հանէր ռաքի զժրախտ մամխան, իր ողջութեան բոլոր հրաշքներովը: Ահա առաջին մտացիութիւնը, առաջին բարիքը՝ Գ. Յալսէփեանին, հայոց պատմութիւնն ալ նորոգող:

Հայ ստեղծագործութիւնը՝ հանդէս մարդոց և ապրումներու, որոնք մեզի հասած են անամբողջ, առնուազն՝ նուազ: Ազատագրել մարդերը քարերէն, գիրերէն, աւերակներէն ու աւազանիկ զանոնք լեցնող ապրումները չըջանին մեծ յոյժերուն փորձանօթներովը: Ասիկա առաքելութիւն մըն է ու խաչակրութիւն մը:

Այս մտատեսութեան արդասիքը ա՛ն՝

որ

հօթր ութը դարերու ժամանակաշրջան մը (Ժ-ԺԷ), մեր դասական արժեւորման մէջ, քաղաքական մեր զժրախտութիւններովը, մեր կարանքներովը, մեր հոգեառնին տեղաւորուած, կախարդական ցպիկով մը, մէկէն, կը փոխակերպուէր, մեր սիրոյն, գրեթէ հիացումին մատուցուելու համար բոլորովին տարբեր, մեր ստիճածը հերքող, մեզ խանդավառելու տասիկ թելադրանքներու հանդէս մը ինչպէս: Տարբացւցէք այդ շրջանը, բսկէ՛ր՝ կ'ուզեմ,

հոգերուն հակամարտ բուրաններուն մէջ գտած իրենց բիւրեղացումները: Արարատի շուրին Ս. Հովսիփով, կ'ըսեն գոհար մին է, կարծես լեռան լանջին փակցուած, այնքան անուշիկ որ առնել վախճիլդ կուզայ: Բլուրի մը վրայ Ս. Կոստանուրի (Այա-Սոփա)՝ կայսրութիւն մը: Հայ ստեղծագործութիւնը չի յաւակնիր աշխարհը սիրակալելու, կամ նման յոյզեր քելադրելու: Անկա մեր զգուստ, խաղաղ բայց մշտնջենի երգանքին հանդիսարանն է աբուտասի աւագ ու կրասեր թեւերովը իրագործուած: Ունի մասեր ոգնեցմով մենք հաղորդ ենք մարդկային հոգիին ի որագոյն ալ վիճակներուն, ցաւէ, արջունչէ, յոյսի երկիւնջէ: Ունի մասեր ոգնեցմով մեր միայր կաբեր, անչեր է տարածութիւնները: Ունի մասեր ուր մեր հոգին էր թաւժբանայ անդիմադլիկ հալլութեամբ կերպարանքներու մէջ: Ու այս ամէնը՝ պարզագոյն միջոցներով: Տաղ մը, գանձ մը, մատուց մը, դէմը մը նահատակ մը՝ անկէ նմոյշներ: Հիմնական՝ իր

— զգաստութիւնը, պզտիկութիւնը. տարրութիւնը:

ձեր ուղեգիրն կառչած ընդհանրութիւնները Անիի կործանումէն մինչեւ Արաքսի անցքը ու տակաւին քիչիկ մըն ալ ասդին ու պիտի ամչնաք ձեր ժողովուրդէն, միշտ ձեր գրական պատմութեան տուիքներովը, հաւաստիքներովը, ողբուկովը ձեր մտքին մէջ մտրմին, կապար դարձած, նսեմ, դժնդակ բարդոյթի մը ձեւին ասիկ ստորագրութեան: Մինչեւ Լեւոնի գերութիւնը մեր տարեգրութիւնները պատեհազմներէ կրնան խօսիլ: Անկէ ասդին.

— պատկերը ժողովուրդի մը, դժբախտութիւնէն շատ անդին, անկարս'դ՝ ոչ միայն իր արդար վայելումին համար, իր պապերուն հոգը, տոնուազն սեպհական տունն ու տեղը պաշտպանելու, այլեւ խեղճ նահանջող մը, բոլորանուէր, խեղճապային փախըստակա'նը՝ որ հազարամեայ մեր սփիւռքը կը սկսի այնքան ուղորմելի, այնքան սրտառուէ: Զոր հաւ կը շարունակենք, ուրիշներու բռնութեան, տրհամարհանքին, դժոխքին տակ, միշտ հլու, միշտ հպատակ անանցմէ որձակուած ամէն հրամանի, բայց իրարու դէմ մեր հոգիին սկզբները բրած աւելի սուր քան մեծ ծովերու չանաձուկերը: Ամէնուս համար սա զգայութիւնները արցունք են արժած, մեր գիտակից զգացողութեան անդրանիկ իսկ օրերէն: Ու տակաւին չենք դադրած, լման տասներիններորդ դարու հասակով . . . ոչխարներու հօտը տեսարանիէ: Օ՛, մեր ստրկանքը, երբ այս դարը կը սկսէր, երեք տասնհակ բիւրերու զոհովը, մեր բոլոր ծածուկ ուժերուն լլորձուկովը . . . :

Գործիքին Յովսէփեան նոր Արեւակունիներ, Ռուբինեաններ չէ փոռասիրած անշուշտ իր ուսումնասիրութեան դաշտ յարցարած նսեմութեան զարերէն, ինչպէս կը յամաւելին ընել վիճեալին ու վիճենան, մեր նոր պատմութիւնը մեզի հանդերձելի ընելու թեւեւ սրտառուէ պատրանքի մը մէջ, ծաւալուն զիջագներդութեամբ պոռայով կանխող փոռքերուն գեղեցկութիւնն ու արժէքը: Բայց զտած է, միշտ այդ մոռացութեան զարերէն, աւելի իրաւ, մեղամերձ, ու մեր ներկայ հոգեդրութեան լայն չափով հաղորդ, աւելի հարազատ վկայութիւններ: Սխաւանի Լեւոն Մեծագործը անշուշտ որտառուէ անձնաւորութիւն մըն է, բայց որքան դժուար տեղաւորելի մեր իմացական ընկալչութիւնէն ներս: Նոյն տկնոցով՝ անոր Շնորհալիկ, մանաւանդ Լաւերոնացի: Կ'ընդունիմ որ Հալլեասեանիէն որ եւ է իշխան դատած չորրորդ Լեւոն Մեծագործին կարկառն ու բաթթիթիք: Աւելի անդին, ես կը վերլուծեմ քաղաքական անձնաւորութիւններ կառուցանելու եղանակը Գ. Յովսէփեանի մօտ: Բայց ձեզ կը զրկեմ Հալլեասեանի,

այսինքն հոն կերպարուած Նշեցիին, որպէսզի համազուիք թէ մարդ մը տալու բիւրաւոր ձեւերէն ո՞րն է իրաւը, նորը, հարազատը, թուղթին վրայ տող առ տող յօրինուողը:

Գ. Յովսէփեանի գտած տուները, հետեւելով իրեն, կը պահեմ իրենց պարզութեան մէջ: Կարծես այդ մարդոց իշխանութեանց համար գործածուած հաւստւոյնը որակումը պիտի թուէր քիչ մը չփայտուած: Իր վերջնական կերպարանքը գտած ու ժողովուրդին սեպհականութիւնը դարձած եաղբակեանք կամ Պոսեւանէն դուրս, Վեհափառ ունի, տպագրութեան համար գրիթէ պատրաստ, Օրբելեանք, որ, իր բերանացի վկայութեան համեմատ, աւելի ուշագրաւ իրողութիւններու հանգոյցներ կը բաժանողակէ: Ունի Զաւարեանք, Վաչուսեանք ու տակաւին ուրիշներ, նուազ ամբողջական: Այս ազգատոհմերը, զիրենք հիմնաւորող ու փառքի առաջնորդող անուններով, մեր քրոնիկագիրներու ինքնին այնքան քիչ, ժուժկալ էջերէն ներս, տողերու կշիռով մը գրիթէ տպեր են, մինչեւ Գ. Յովսէփեանի իրենցմով զբաղումը: Թեթեւ, ուշագրաւ ըլլալու անընդունակ: Մռայլ, այսինքն՝ գաղղացիներուն *obscur*, երբ ծանօթ ենք Արշակունիներու, Բագրատունիներու հնարքներուն, խոյճերուն՝ իրենց տուններուն նախնիք, պատմութիւն, հերոսութիւն ճարիւղը իրենց միամտութեան մէջ, — Անիի անկումէն վերջ, ազգին հոգին ահաւոր հրաբուխի վերածող եղիւթիւններու հոսանքէն բռնավար, խլեակ ու նահանջապաշտ: Պաշտօնական մեր տարեգրութեանց կողմէ սա տուններուն հանդերձուած սա մռայլութիւնը այսօր դադրած է իր իմաստէն: Այդ տուններու հիմնադիրը, իւրեցողները, ժամ, վայր, գիրք, գերեզման, նկար, յիշատակարան յօրինողները Յովսէփեանի գրչին տակ կը փոխակերպուին, մեծ, պայծառ, արդիւնաւատ անձնաւորութիւններու, ընդարձակ, կարեւոր, գեղեցիկ գործքերու հանդէսի մը մէջ: Ու կարեւորը.

— Ալիշան, (մի զարմանաք որ այս անունը ինքզինքը անդադար կը պարտադրէ: Գարեգին Յովսէփեան այլանհան կըրթանքը կը շարունակէ պատուական արքային մահէն վերջ, բայց միջոցներու տիրական տարբերութեամբ մը, ինչպէս թելագրուեցաւ վերը ու պիտի պայծառակերպուի վարը) իր փառքին յատուկը տուող գիրքերուն մէջ լայն պատհովութիւններ կ'օգտագործէ գրական յօրինումի մը որ մտացածին կերտումը չէ անշուշտ յերենցին, Ռաֆֆին, բայց կը տառապի իրականեան ասդին կամ անյին իյնալու ճակատագրով մը: Հաւաքել մարդու մը անունին

կապուած բոլոր յուշքերը, նշխարները, աշխատանք մըն է երբեմն ապերախտ, երբեմն արդիւնաւատ: Այս մեթոտով մեր քառածալները կրնան բուրգ կազմել, ինչպէս է արդէն իրողութիւնը վեհնախկեան արքային հետ, քանի որ կեանք մը, ան ալ առաջաւոր անձնաւորութեան մը կեանքը, այնքան առուներէ, փշրանքներէ է կազմուած: Չ'ուշանար մեր յոգնութիւնը, իրարու նմանող դիւտագնորութեան տողանցումէն առաջացող, պարագայ որ հիմնովին իրաւ է ալիշանեան վաստակին համար: Գարեգին Յովսէփեան՝ Պոռեւանգի մէջ կը յայտարարէ թէ չի վախնար այդ ճակատադրէն որ կը նշանակէ աչք առնել չկարգացուելու ողբերգութիւնը... ծառայիլու համար գիտութեան որ կը հաւաքէ, անտարբեր՝ տակէ դուրս ուրիշ նպատակի: Արդ, ո՛ր կը գատուին իրարմէ երկու եկեղեցականներուն ճակատագիրները: Անշուշտ նորութիւններ կը հիշնան: Ու նորութիւններ էին, զէթ հասարակութեան ոչ-մասնաւորեալ լայն մէկ մասին համար Սիւտւանը, Սիւսականը եւայլն: Քառորդ դարը մարտեց սակայն այդ գիրքերուն նորութիւնը, վասնզի նորութիւն նկատուած մասունքները կուգային ոչ-նորութիւն մարդերէ: Այիշան իր անձնական ճիգերով շատ քիչ բան էր գտած իր գործերուն կառոյցին վրայ աւելնալիք: Գարեգին Յովսէփեան, իր աշխատանքին համար ընտրած գետինին իսկ մուսայութեամբ, ստիպուած եղաւ անձնական իր նիգիւն վատահելու, իր տունները ուշագրաւ, կենդանի կացուցանելու համար: Ու այս անձնական բերումն է անա որ կը պաշտպանէ իր կառույցները: Գարեգին Յովսէփեան այդ մարդոց անունները, գիրքը, գործերուն — քաղաքական թէ իմացական — փշրանքները, անոնց դպրացական դրութեան բոլոր ստեղծները հաւաքեր է մէկիկ մէկիկ, ոչ հանրածանօթ թանգարաններու սրահներէն, այսինքն դասաւորուած պատմութեանց գիւտներէն, — ինչպէս կը գործեն ընդհանրապէս արեւմտահայ բանասիրական կրթանքին բանուարները, — այլ ամենական տեղերէ, ուր որ կրնային անոնք ըլլալ ապաստանած: Պէ՞տք կայ կրկնելու որ այդպէս հաւաքուած այդ մարդերը նոյն տանն պինդ յարուած գործօնութիւններն են, այսինքն՝ իրենց օրերը ըստ ըստ պարտքի են, մեր ամէնուն նման, իրենց պայմաններուն ծիրով, սովորաբար երկվարի քամակին, եկեղեցիներու ստուերոտ արտամութեանց խորը, պայտաններու շողարձակ փառքերէն հալածական, պատեհազմի, Զարդի, Թալանի, հուրի եւ սուրի փոփոխակ հանդէսներուն զոհ կամ դեռակատար: Այս՝ կուսեր, սիրեր, մտածեր, ողբացեր, հպարտա-

ցեր, պարտուեր, յաղթատօն սարքեր: Այո՞: Շիներ են իրենց արեան բոլոր զօրութեամբը ու իջեր հողին խաղաղութեան, այնքան խռովայոյզ իրենց օրերէն գիր մը, մագաղաթի կտոր մը, քարի մը պորտին թուական մը, ձեռագրի մը սկիզբը նկար մը կտակելով, բոլորը ժամանակի մանգաղին ժանիքին, ցիրուցան, հեռու, փշուր փշուր, գրեթէ միշտ անամբողջ, հետեւելով բախտին որ կը զարնէր իրենց բերդերը, դամբարանները, արեան ժառանգորդները: ... Ու Գարեգին Յովսէփեան, մատիտը ականջին, լուսանկարի մեքենան ուսընդանուծ, թուղթին զիւանները ձեռքէն կախ, սարէ սար, աւերակէ աւերակ, ձեռագրէ ձեռագիր, խաչքարէ խաչքար ու նկարէ ի նկար՝ վագեր, թուր, տարիքին թելին մէջ ու տարիքէն ալ վեր երբեմն, ընդօրինակելու, լուսանկարելու այդ մարդոց գործօն հետքերուն վրայէն, ամէն, ամէն բան որ իբր նշխար աղերս էր պարգեր, մօտէն, հեռուէն: Մագլցիլ անմատոյց կապաններու քիւերն ի վեր, փշրուած բերդին խնկորներէն գողնալու համար գիրի կտուց մը, բառի մը սառած հեւքը ...: Արուեստին հրայրքն է անշուշտ հեղինակը սա բացառիկ կենսունակութեան որ հերքումն իսկ կը պարզէ մարդոց ընթացիկ իմաստութիւններուն: Ութսունը տարիքն է համրիչին, բազկաթուին, լիսաներուն, գէշ աչքին ու խուլ յամառ հագերուն: Գարեգին Յովսէփեան ութսունէն վեր, կը կարդայ աւելի քան իր քարտուղարներուն բոլորը միասին: Կը տեսնէ (ձեռագիրն է աշխարհը անոր տեսողութեան) օրուան մէջ, յաճախ աւերակ մագաղաթներու ծակոճակներուն, ցեցերէն բղկասուած կողքերուն, միշտ այդ ութսունամեանի աչքերով, այնքան բան որքան թերեւս պիտի չընէր երիտասարդ մասնագէտներու փաղանգ մը ձեռագիրներու հանքերուն խորը: Ասպարէ՞զ: Տաղա՞նդ: Առաքելութի՞ւն, — որպէսզի մեր օրերն ու արդիւնքները իրար պաշտպանեն:

Գարեգին Յովսէփեան իր աշխատանքը աւելաւոր ե ու արդիւնքը իրագործած՝ մշտավառ, գրեթէ կատաղի սիրոյ մը մէջ: Դպիլ, իր նիւթերուն ճամբով, իր զգացումներուն խոնարհադոյն իսկ լարին, կը նշանակէ այդ մարդը հանել զրոհի: Առանց իր գիտութեան, թերեւս ընդդէմ ալ իր կամքին, անիկա ինքզինքը կը գտնէ արձակուած: Ու տառապագին բան է հետեւիլ անոր միշտ կենդանի նայուածքի *fondին*՝ արշաւը մարդերուն, թիւին, բանակները ծանօթութեանց, անուններու, մանրամասնութեանց, հզօր յառաջխաղացքը մտածումներուն, բաղդատութեանց, մերձեցումներուն, ճշգրտումներուն, — բոլորը իրար հրիլէն, իրարու

փաթթուած, հեւասպառ փռթի մը մէջ ըսպէ մը զոնէ գիտակցութեան դաշտին ուրուանալու, այնքան որ լեզուն, այսինքն բառերով նուաճումը այդ ամէնուն, կը վերածուի յատակ տառապանքի։ Ու կը տեսնես որ յօնքերը կը միջամտեն մերժելու կամ կանչելու առ ու ան թուականը, առ ու ան դէմքը։ Ու կը տեսնես որ ձեռքերը կ'հիւսէջին, ճամբու դնելու կամ իր մօտ ունենալու համար առ ու ան փառքերուն անցքերուն վկայութիւնները։ Ու կը տեսնես որ ստքերը կը մղուին շարժումի, մտածումին ետեւէն, տանելու, թռցնելու ու թսուկամենի իր մարմինն իսկ դէպի դրախտները իր տարփանքին։ Ասիկա կիրքն է, որ երբեմն մեզ կը ծածկէ մեզմէ, մեր բուն իրականութեան, մեր պաշտօնին պահելով մեր բոլոր կենսաւնակութիւնը, մեզ գրկելով կեանքին ու աշխարհին նոյնիսկ անմերձելի, անզիջելի պարտքերէն։

Երեսուղէմի մէջ ան օրական տասնըվեց ժամ կը դառնայ ու կը դառնայ սեպանէ սեպան, բոլորն ալ կ'ընելու չափ ծանրութեան անցեալին սիրելագոյն փշրանքները պարտաւորող ձեռագիրներով։ Իր ուրախութիւնը, իր մանրանկարներուն հետ որոնց շնորհն ու գեղեցկութիւնը բացատրելու ասին սրտի, երիտասարդութեան զարմանալի թարմութիւն կը գտնէ, տնչուշտ առանց գիտնալու։ Օ՛, զգլխիչ միսքիմը ձեռագիրներու էջերում բանտուած սուրբերուն, սրբուհիներուն։ ()՛, յոցընող տրամութիւնը զարդանկարներուն խորը թագնուած սրտառուչ սճին որ հայ դէմքին հովն է կարծես, զսչնելու թեւով նստած՝ գիծերուն հանգսցը վերածելու ազգային կերպարանքին։ Ան ի՞նչ յուզիչ խանդալատանք է որ կը տաքցընէ այդ մարդը, հոր կը թելադրէ, կը ճշդէ, կը սրբագրէ, զարմանալի արագութեամբ, ձեռագրի մը մասնաշատկութիւնները առանց նայուածքի նպաստին անգամ միակտուր արձանելով ոչ-մասնագէտ հետաքրքրի մը հասարակեան։ Ըսես՝ անոր միտքը ունենար մասնաւոր զգայարանք մը գիրիւրուն հտը առնելու, այնքան իր թափանցումը կը գործէ արագ։

Այսպէս է ապրեր այս մարդը, պատանութենէն մինչեւ ալիւտյութ, ծերութենէն ալ անդին, հալածական իր նւթէն, հիբնոսացած ու փակաչք՝ ուրիշ ամէն ապրումի ուր չըլլար ախրական իր գերագոյն իրականութիւնը

— Կիրքերուն կիրքը, այսինքն մարդ մը տեսակաւորող, ոճաւորող, զայն իր ճակատագրին դատապարտող հոգեղէն հուրքը որուն մէջ, իբրեւ քուրայի մը, կը նետենք մեզ հալածող, հարուածող, խանդավառող, նոյնիսկ սպաննող բոլոր ներքին ու ար-

տաքին ազդմունքները: Առաջին բլանի անձնաւորութիւնները բանաւորներն են այդ կիրքին: Գարեղին Յովսէփեան, անուշիկ պատրանքի մը մէջ, անոր տուած է նոր տարազ մը,

— հայ հոգու սեղծագործ ուժը,

բառերու փոքրիկ դրութիւն մը ասիկա, բայց անոր վաթսուէնէ աւելի տարիներուն *cosmique* խորհրդանշանը մօտէն դիտողին:

— Էդ սեղծագործ ուժին դուք կը հանդիպիք, իբր բառ, իբր կիրք, իբր իմաստութիւն ու դաւանանք, անոր գրուած ու չգրուած բովանդակ գործին գրեթէ ամէն երեսներուն: Առաջին իսկ չփումին, ստիպուած էի մտերմանալու այդ կախարդական բանաձեւին, այնքան շուտով անիկա կը դառնայ յաճախանք, անոր գրական յօրինումները, առօրեայ, նայնիսկ դործօնական խօսակցութիւնը, քիչ մը տաք ոլորտի մը մէջ սա ու ան արժէքէն ջատագովանքները, հանդիսաբանութիւնները, եկեղեցիներու ասեաններէն Աստուծոյ Բանը հաւատացեալներուն մատուցանելու իր պաշտօնական պարտքին մէկ ու նոյն կերպարանքին, չըսելու համար կաղապարին վերածող: Երկու էջ իրմէն, պարզագոյն ինչպէս խրթնագոյն ձգտումներու ծնունդ, երկու տեսակցութիւն ու դուք կը համակուրիք փաղաղիչ բանով մը,

— հայու սեղծագործ կառուցութեան պարզութիւնը, գործածելու համար արեւելահայ սիրական տարազը: Մեր պատմութիւնը, — աւելի անդին պիտի գտնէք, որ Գարեղին Յովսէփեան առաջիններէն մէկն է այս բառը փոխակերպելու մեր մշակոյթին — ուրիշ բան չէ եթէ ոչ նախընտրաբար հայու սակզծագործ կարողութեանց կրկէսը, արձակարանը: Ու այս հաւաստումը ձայն մը չէ սա մարդուն չրթներէն, սանկ ու նանկ, նազիկ-սուզիկ զեղադէտ-գիտական գաղջ խորթակներէ արտահանուած, այլ

— հզօր կիրքը, պաշտամունքի հաւասար եռանդը մարգարէին:

Յափրացած, յոգնած, պատրանաթափ սփռուքին համար տարաշխարհիկ որակուելու արժանի սա հոգեվիճակը, թերեւս, հասկնալու մտադրութեան մը անձնատուր՝ մասնաւորում մը, դէշ բառով մը մենաշնորհ (*) մը պիտի ուղէիք ընդունիլ Գարեղին

(*) Վերուածող մը պիտի չուշանար նշմարելու որ մեր ժողովուրդին քաղաքական ճակատագիրը գործած է ձանր խաթարումներ, այլասերումներ մեր հոգեկէն յօրինուածութենէն ներս: Ձեռ իջնար պատմութեան խորերը, օգտագործելու համար մեր նախաբարկան, արքայական, կրօ-

Յովսէփեանին: Կ'տճապարէք: Կը հրաւիրեմ ձեզ որ ըտպէ մը կան-
չէք ձեր մտքին իր ընկերները, մեռած որքան ողջ: Համազիչ,
սրտառուչ հոնգիտութեանց հոնգէս մը պիտի չուշտնար համագրա-
ւել ձեր հագին: Մեռածները կրցան մեծ ըլլալ, վասն զի պաշտ-
պանութեամբ էին իրենցմէ ու դուրսէն: Անոնք որ, ութսունին, նոյն
խակ անկէ վեր (Արեւիկան 81 ին աչքերը գոցեց, կէս մնացած կո-
թողական գործի մը վրայ), տակաւին մինչեւ երէկ, ու այսօր ալ
կը սեպիւնագործեն, հայ ոգու յասուկ գեղեցկութիւններ, Խորհրդային
Հայաստանէն յարգարուած տպահալիւ պայմաններով, մարդեր
են, իրեն յար և նման, որոնք աշխարհէն իրենց կրած դառնու-
թիւնն ու պատրանքները գտած են կերպը փոխելու հոգու խաղա-
ղութեան, գործածելով անմոռանալի Թումանեանին այնքան չար-
չարակոծ օրերը լուսապսակող տարազ մը, ու վերածած են այդ
աշխարհին վրայ իրենց իմաստը իրենց ժողովուրդին գերագոյն
բարիքին, իրենց պահելով թէ՛ ին բաժակը միայն, հացին շիրտը,
լոյն, խորունկ լուսթիւնը: Մի կարծէք թէ Միջին դարու վանո-
կան կարգերէն կը խօսիմ: Կը խօսիմ մեծ հաւաքողներէն, մեծ
գիտուններէն, մեծ կառուցանողներէն որոնք երեւանի Համալսա-

նական ծանր հակամարտութիւնները, իմ քլգ'ն պաշտպանութեան: 1900ին
արեւելահայերը միայն ի հիմնականն կը մտածեն արեւմտահայերուն հետ
մէկ: Արուեստի, գրականութեան, նոյնխակ կենցաղական ծանր հարցերու
մէջ երկու հատուածները կը պարզեն ակնբախ տարբերացում: Սփիւռքը
որ հատուածներէն մէկուն առիկ ըստովն է հատուածներուն միւսէն, մեր
ոգիւղէն արմէքներուն դէմ, հարկադրաբար պիտի ըրէր երեւան անգու-
շակելի ալալուռներ: Այսպէս ժ. դարուն, արեւմտեան թեւին վրայ,
հայ բանասիրութիւնը կը գործէ իրեն յատուկ անկեղբուն — նկատի առնե-
ցէք մշակման մարգերուն հեռաւորութիւնը, Պերլին, Բարիկ, Վենետիկ,
Վիեննա, Պոլիս — ու ինքնագլուխ լողունկներով: Արեւելահայ բանասիրու-
թիւնը, իր կեղերնին շուրջը իր գիծերը ամուր, խնամքով պահպանող ճա-
ռագայթումի մը պատկերը կուտայ: Կ'ընդունիմ որ Աճառեան մը, Ագանց
մը եւրոպայէն կը ճարեն իրենց միտքերուն զրուսթիւնները, բայց չեմ ըն-
դունիր որ մտքի զրուսթիւնները առանձին պիտի բաւէին յիշուած հեղ-
նակներուն գործը մեզի հասկնալի ընելու: Առէք Նորայրը, Գաբրիէլը,
Տաշեանը, փարթամ, անմոռանալի անուններ, բայց զարկէք իրենց գործը
նժարի: Ձեր գտածին անբաւականութիւնը (Տաշեանը կը զատուի իրր ար-
գիւնաբերում նիւթական պետին վրայ հայ ձեռագիրներու ցուցակադրու-
մին) բարի եղէք հասկնալ . . . արեւմուտէին ճշունքին տակ առաւելապէս:
Ասիկա չի նշանակեր Գաբրիէլը պաշտպանել իր անկեղբուն հետաքրքրու-
թիւնները վարժապետութեն մեծցնելով, այլ հաւատալ միւս իրողութեան,
— Հայրենիքին պաշտպանութեան, երէկ՝ կերպարանքին տակ Էջմիածինին,
այսօր Գորգուրանքին մէջը Խորհրդային Հայաստանին:

րանը հայ ոգեղէն ստեղծագործութեան կենդանի վառարան են յարգարած հիմա: Ու չեն մեռած Աղսնցը, Արեղեանը, Մալխասեանը, ընդդէմ հոգին ծանր փաստին որ կը ծանրանայ անոնց մարմնեղէնին վրայ: Նոյն հզօր կիրքը, հզօր հրդեհի մը նման կը պաշտպանէ մեանողներուն ետեւէն փաղանդները սղջերուն, նոր ուժերու յորդոս մի մը մէջ: Աճառեանը առանձին տատուածութիւն: Բանասիրականին մէջ սա կիրքը զերազանց ազդակ՝ աշխարհին յաղթելու: Անշուշտ ամէն ասպարէզ խնայուած է երրորդական, չորրորդական ալ զսրծօնութիւններով: Մոռցէք զանոնք: Կեցէք պատկառ անոնց առջեւ միայն որոնք իրենց զերազոյն կիրքը ըրին իրենց զբաղումները: Կէս զար առաջ Ալիշան, Տաշեան, Այսրեանն՝ նման կիրքերով ու նման ճակատագրով:

Ու այդ կիրքը, նոյն ստատկութեամբ

— հնաբանից,	}	վրա՛յ, որուն
— գիթունից,		
— պատմիչից,		
— հաւաքչից,		
— վերաբարձրից,	}	Գարեգին
— վերլուծողից,		
— վերբալարիչից,		
— սեսանողից		

Կոմայական բաժանականութիւնը չէ մեր շնորհներուն, երբ այսպէս մէկ մարդէ մը ամբողջական երեսներ կ'ըլլան արտահանելի: Կ'ընդունիմ որ զանազանութիւնը յաճախ ըլլայ ազդակ տկարացման, մանաւանդ մեր դարուն յատուկ մասնաւորման պահանջին ընդմէջէն: Բայց պիտի ուզէի որ երեսներու նմանակ մասերուն փոխադրէիք վայել ուշադրութիւն: Այս վերադիրները, առանձին առանձին, կարող են լեցրնել ճակատագիր մը: Ունինք օրինակները Տաշեաններուն, Ալիշաններուն: Այդ վերադիրները արդարութեամբ դիմաւորող զգայնութիւն, իմացականութիւն, որոնք նիւթական փոյթը կը վերածեն նիւթէն վեր գրութեան, գէթ սոսոր մտատեսութիւն: Սխալի մէջ չեմ արկածախնդրելու՝ հոգին հասկնալու ահաւոր աշխատանք Տաշեանին, երբ աւարակեց իր Յուդակը, կամ Ալիշանին երբ լոյսին բերաւ իր պատմական, հնարանական մեծղի կառոյցները: Տաշեան գոհ էր որ կատարած էր իր պարտքը, իր ժողովուրդին նշխարանքներէն կրցածը փրկելով: Ալիշան հպարտ էր որ հայոց պատմութիւնն ու հայոց աշխարհը,

աշխարհադրութիւնը կը զտնոյային սեպհականութիւնը զտնդուած-
ներուն: Բայց նոյնքան ապահով եւ որ երկուքին ալ չայցեղեց
խուլ, խորունկ, տառապաղին զգայնութիւնը հայաց մշակոյթին
մասնատումին: Ահա տարբերութիւնը:

Երկրորդաբար, կը յանձնեմ ձեր նկատառման միւս ալ
պարագան: Վերի տունն ձնացուած զբաղանքներէն իւրաքանչիւ-
րին համար Գարեգին Յովսէփեան, իր կիրքէն դուրս, կը վայելէ
պաշտպանութիւնը նոյնքան հզօր իր հետաքրքրութեան

— Ամէն նոր բանէ (*),

որով մաքի լայնութիւնը կը բարձրանայ ստեղծագործական
յարդով արդիւնքներու բնկալնութեան: Հաւաքումը՝ նախապայ-
ման, պարտաւոր է տեղի տալ, առաջնորդել կառուցումին:

Արեւելոյնայ բանասիրական կրթանքին մէջ կիրքէն դուրս
— որ կեանք տարազով փոխարինելի բառ մըն է — նորութեան,
նորոգման, կառուցի սա փոյթն ու սաղնապր, սա տարփանքը
նոյնիսկ, չեմ երթար առաջ զանազանումի տեսակարար միջոց մը

(*) Ինչպէս, թիւիւս արդար տարազով մը, իմացականութեան կէսը
կը յայտարարեն յիշողութիւնը, հանգուեօրէն, թիւիւս նոյնքան արդար
տարազով մը, հետաքրքրութիւնը կը փորձուիմ բնկուելի զարգացումին
անդրանիկ կէսը: Զարգացումը, հոս չի նշանակեր մասնագիտական ճար-
տարանք, այլ իմացական լիութիւնը որ մերը կ'ըլլայ խորունկ մեր հե-
տաքրքրութիւնները կեցրոնող: Բայց երկու պարագային ալ վերապահու-
թիւնը նոյնքան արդա՛ր: Զեմ զբաղիր զուտ յիշողութեան հարցով, իմաստա-
սիրական կառուած է մը ներս անհաստատ իմ քայլերուն չփտահելով: Բայց
դուս հետաքրքրութիւնը երբ իմացական պօրաւոր հակակշիռ մը տակ չի
գործեր, զմթախտութիւն է և ազնու Օրինակները ամբաւ են: Գարձուցէք
ակնարկ վախճիրու, պաշտօնաստանց մատենապարաններու առնչաներուն
որոնք անձանձրոյթ կ'ամբարին, ինչ որ կ'լինայ իրենց հասողութեան,
օրին մէկը այդ մթերուածին փառութիւնը ողբալու անփէպ ճակատագրով:
Ամեն նոր բան: Անշուշտ, բայց մեր կալուածին մէջ: Գարեգին Յովսէփեան,
առնուալն խելք ունէր . . . Հ. Ս. Երեմեանին չափովը, բայց միտքէն
չանցող ողբերգութիւններ, տարվանականութեան վրայ գրեք եւ որիչ
չատ մը երանելի աննթիթթութիւններ գրեյու վասնել իր այնքան սուղ
ժամանակը իր կալուածին հետ աղերս պարզող ամէն նորութիւն այդ կալ-
ուածին աշխատաւորը կը բարեբարէ: Յետոյ, կայ որիչ ալ չնորհ մը, որ
ամէնուն չի բախտել: Հաւաքուած նիւթկէշը օգտագործել մտատե-
ռած կառուցի մը հաշուոյն: Ահա ստեղծագործութիւնը: Գարեգին Յովսէփե-
ան չի նմանիր սփռութի տեսարաններուն որոնք հայ մշակոյթէ մը կը
խօսին, ինչպէս պիտի խօսէին Գերմանականէն, այսինքն զայն առանց
հանչալու: Գ. Յովսէփեանին համար ի սկզբանէ էր հոյ մե սկոյթը, ապա՝
անոր տարբերը:

իրիւս առաջարկել ընդմէջ արեւելիան և արեւմտեան հայ բանասիրական դպրոցներուն: Բայց թելադրանքը իր լման կշիռը կը ստանայ երբ նայ ժողովուրդի գիւտին համար վատնուած հրկզուրեան, կազմակերպուած աշխատանքին մէջ ուզէ՞ք զատիկ բաժինները: Եւրոպան — Պալիսն ալ միասին — իր մեծ համալսարաններով, ցեղադրական, գիտական հաստատութիւններով, հսկայական մատենադարաններով չէ՞ գտած այնքան բան որքան յաջողած է իրագործել էջմիածինը իր համեստուկ միջոցներով: Մի մոռնա՞ք որ այս օճաճն իբր որոշադրիչ վերագիր ունի

— Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ էջմիածինն որուն երախտառատ, բազմարժան մէկ բանուորն է

— Գարեգին Յովսէփեան:

Այս մարդուն աշխատանքը երեսակներու բաժնելու փորձ մը ինծի տուաւ տասնի մօտ յստակ պիտակներ: Հիշում մը. — պիտակները երբեմն պերճանքի առարկաներու կը նմանին, մարդու մը հիմնական կողմերը աւելի պայծառօրէն ցոյտեցնելու ծառայող: Բանաստե՞ղծ՝ Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանը: Անտարակոյս: Բանասէ՞ր: — Իր մասնաւոր կալուածին վրայ: Քննադատ: — Հռահմարար երբ իրեն ներկայացուած գիրքերու վրայ վճռական տեղեկագիրներ կը ստորագրէր: Պատմաբան: — Պիտի փութա՞ք հաստատականով զիմաւորել հարցումը քանի որ հայոց պատմութիւն մը գրած է: Մատենագրութեան պատմի՞չ:

— Ոչ մէկ տարակոյս, երբ ունինք իրմէն հասար մը, նուիրուած նոյն նիւթին: Պերճախօս, այսինքն բեմբասա՞ց: — (Օ՛, սրբազան կախա՛րդը, պիտի փութային աղաղակել իր խօսքը լսողները եկեղեցւոյ բեմերէն: Անգուցական դասախօսը: — Ի՛նչպէս դնել նման հարցական մը երբ սերունդներ տուաւ մեր զպրութեան ու Եկեղեցիին: Ու այս ստորաբաժանումները այսքան մըն ալ երկարելի են ինքնին: Եւ սակայն ընթերցողը հազիւ կը կասկածի թէ պիտակներու սա շարքէն քանի մը հատը միայն արդար, պատշաճ, մերձաւոր գործածութիւններով, չեն վտանգեր վարկը այլապէս փարթում, մեծահմուտ իմացականութեան Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանին: Այս օրինակը կը նկատեմ բաւ, ցոյց տալու համար թէ հասարակաց գնահատանքին տարողութիւնը որքան անվաւեր է յաճախ: Գարեգին Յովսէփեանի արդիւնքին վրայ գործադրուած սա պիտակումները կը պատշաճին, այդ մարդուն համազումար կարողութեանց ու ասոնց արդիւնքին այնքան սերտ ու սեռն, որքան միւր՝ ոսկորին: Աւելին: Այդ վերագիրները չեն ծածկեր առանձին առանձին, մասնաւորուած իմացական atelier-ներ, այսինքն՝ քիչ մը յաւակնոտ բացատրութեամբ մը գանկի

պոսերէ չեն պարտադրուիր մեր նկատառման: Անոնք, անոր հոգեղէն հօգօ բայց մեկ անձնաւորութեան իրենց մասնաւոր նկարագիրները չեղաթելն պաշտպանող ախարմակներ: — Բաւր հոս կը թարգմանէ մեր հոգիին զօրաւորագոյն, ազնուագոյն ցանկութեանց զուարթը, արդէն գործածուած տարագոյ մը:

— Կիրքը, որ մինակ մեզ չի կործաներ, այլ եւ երբեմն մեզ կ'աճեցնէ՝ մեզմէ շատ վեր արդիւնքներու առաջնորդելով մեր ազգազկութիւնները, մեզ սանձելով — իրեն համար ուզելով — մեր աւելորդ հետաքրքրութեանց արօտավայրերուն մէջ թափառելէ ու մեր օրերը, ամիսները, տարիները, նոյնիսկ քառորդ դարը կը լծէ մէկ ու նոյն պաշտամունքին: Հնուց խօսք է

— Հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար:

Գ. Յովսէփեան հայ եկեղեցականի մարմին մը ունէր ինչպէս ամէնքս ունինք մեր մարմինները մեր տա ու ան պաշտօնագործութեան կնիքովը կնքուար: Ան այդ այօթուղէն, եկեղեցւոյ սպասաւորէն՝ բռնի առաւ հայ գիւտունի զժուար մարմին մըն այլ: Բացէք եկեղեցականը, որպէսզի համոզուիք թէ որքան շատ կ'ուզենք մենք այդ ախարէն, նոյնիսկ կեանքին գերագոյն վայելքներէն անոր հրամարումը կը զնենք պաշտան մեզ ծառայեցնելու համար անոր ուժերը, քիչ անգամ յարգանքով, յաճախ նախատինքով վճարելով այդ հսկայական զոհողութիւնը: Բացէք գիւտունը ու ըսէք ինծի թէ ի՞նչ կուտանք անոր, երբ անկէ տնքան շատ կ'ուզենք: Գ. Յովսէփեան երկու առանձին սա զոհողործութիւնները յօժարակամ պարտադրած է իր մարմինին եւ միտքին:

Ի՞նչ էր, սարկաւազ, անոր գտածը, հայ մշակոյթէն: Ուրիշ խօսքով, 1880 ին հայագիտութիւնը քերականութիւն էր ու եզնիկ: Աշխարհագրութիւն էր ու Աշխարհ: Հայ մշակոյթը, իբր յղացք, չէր իսկ կանչուորած: Ութսունամենի, փոսուար տան մը աթոռակալը՝ անիկա, այդ մշակոյթին ոչ միայն յղացքը սգաւորագրած է երկրորդականէն, այլ եւ անոր մէկ կերպարանքին, գրեթէ անգոյ, առնուազն երբեք կոսկածուած հսկայ մէկ գեղեցկութեան զաւիշը եւ փողարը իբրեւ, ինքզինքը գտած է մեր սիրոյն ու հիացման մէջ, մեծ բանուորներու միայն զիջուած սրտագին զգացումներով: Հայ ժողովուրդի գիւտին առաջին եւ ամենէն երախտաւոր աշխատաւորներէն:

Վերի վերադիրները կը զաշնուին, կը միաձուլուին, ստեղծելու համար տիպարը

— հէքեաթին հսկաներուն:

Գ. Յովսէփեան մէկը, անոնցմէ:

— Հետագայ վերլուծումը պատասխանն է այդ հարցականին:

ՄԱՐԴՐ ԵՒ ԳՈՐԾՐ

Եթէ գործ մը արժեւորելու համար դատողին տրամադրելի են մէկէ աւելի եղանակներ, մարդ մը ապրեցնելուն սահմանափակ են տեսակները: Գ. Յովսէփեան խորէն նարպէյ մը չէ, որպէսզի իր առիթով մտածեմ արդիացած *vie rationnelle*—ներուն: Անիկա չէ նոյն տանն մեր օրերուն քանի մը վանքերէն ներս ինքզինքը նորոգած վանականի բացարձակ տիպարը, որմէ նմոյշներ կրնաք ընդունիլ Ալիշանը, քիչ մը Այտնեանը, աւելի քիչ չափով Եղիշէ Դուրեանը: Գ. Յովսէփեան այն չափ քիչ մարդերէն մէկն է որ իր վրայ միացուցած ապրեցաւ մեր իմամնիզմին տիրական յատկանիշներէն մէկ քանին, ինչպէս մեր հոգեւորականութեան հիմնական քանի մը կիրքերը: Սպասը մեր մեակոյթին, տրուեստներու ուղիով: Սպասը մեր Եկեղեցիին, պարտականութեան ճամբովը:

Այս հաւաստումը բա՛ւ, որպէսզի մեր մտքին յօրինուի տիպարը որ կը տարբերի մեր մէջ զարմը առաջով դասական յղացքէն հոգեւորականին, ու նոյն տանն 1850 էն առդին մէկէ աւելի պատկառելի նմոյշներու վրայ ինքզինքը կերպագրած միւս մարդը ներկայանայ ձեզի, ա՛ն:

որուն օրերը բաշխուեցան գիրին և խօսքին, ուսուցումին և ժողովուրդ հովուելու պարտքերուն վրայ:

— Կ'ենթադրեմ:

Մշակոյթի քիչ մը դժուարահաճ պատմիչ մը թերեւս Գ. Յովսէփեանը ունէր առիթ, ԺԹ. դարու մեր բանասիրութիւնը, հոգեւորականութիւնը ձգելու սպառնիչ վերլուծումի մը: Իմ քիչ միջոցները օրէ ինչպէս նախանիւթէ: Այս գիտակցութիւնը իմ տողերը կ'ընէ ժլատ ու իմ փառասիրութիւնը կը պահէ իմ ոյժերուն համեմատութեան:

ԺԹ. դարու մեր իմամնիսցները նախընտրաբար կուգան մեր հոգեւոր սպասին փառանքներէն: Չեմ բացուիր պատճառներու արտահանումին: Ստոյգը ան է որ արեւմտահայերու մէջ մատի

վրայ համբերութեամբ չափ քիչ են անուանները իւմանիստ կրթանքին նուիրումներուն: Արեւելահայերը այդ գետինին վրայ կը գերազանցեն հոգեւորականները: 1850 ի շքեղ փառանգը, եկեղեցականներէ գլխաւորուած, 1880 ին արդէն լայն չափով մը բացուած է աշխարհական տարրին: Նիւթէս դուրս է այդ մարդերը տեսակաւորելու: Այս փորձը (essais) նուիրուած է յապաղած իւմանիստ մը որ հոգեւորական մըն է:

1880 ին, այսինքն երբ Գարեգին Յովսէփեան պատանիին կը բացուին գիտակցութեան անդրանիկ տկուքները, արեւելահայ բանասիրութիւնը կը թուի հիւսիսէն դէպի հարաւ փոխադրած ըլլալ իր ծանրութեան կեդրոնը: Մոսկուայի տեղ թիֆլիսը: Լազարեանի տեղ՝ Գէորգեանը: Էջմիածնի շուրջ կեդրոնացած այդ եկեղեցականութեան վառչական ակնորժակները անշուշտ ինձմէ կ'առնեն յիշատակութիւն, քանի որ կը նշանակեն ոյժերու ծանր գործածութիւն: Գ. Յովսէփեանի առիթով ես կը բացուիմ քիչ մը աւելի, իր տեղին: Հոս կը զոհանամ զիտիլ տալով որ ճեմարանական որակուած սերունդին մէջ, հոգեւորական սպասին մասնաւորում մը նոյն տոտն կը ստանայի ստանալը համալսարանական զարգացման: Պոլիս երբ իր կղերականները կ'ուզէ ժողովուրդի միջին խաւերէն, Էջմիածին ուսանող տաճն սարկաւազ Եւրոպայ կ'երազէ: Ուրեմն բարձրագոյն ուսումի, ասոր ստանալը, տարփանքը կը կազմեն ապագայ հոգեւորականին աւագ մտահոգութիւնը, հոն Գարեգին այդ երիտասարդները առգործուած են բոլոր ուրիշ տարիանքով մը, — տախտակ իրենց մշակոյթին ճանաչողութիւնը, վերապիտը, որոնք մարմին կը դառնան իւմանիստական շատ չեղած հետաքրքրութեան մը մէջ: Կ'ուզէ՞ք տակաւին: Կուտամ ուրիշ մըն ալ, որ թէեւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդհանուր տաւաղութեանց, ոգիին բխումն է, անշուշտ, բայց գոյնն է առած աւելի ընդարձակ ապրումներու, այդ օրերուն համար հասարակաց ամբողջ Ռուս կայսրութեան ներքը, առաջաւոր երիտասարդը իրեն պաշտող ունեցող: Ասիկա հանրածանօթ ժողովրդապաշտութիւնն է, զոր վերլուծել դարձեալ դուրս է իմ ծրագրէն:

Սա քանի մը ցուցմունքները՝ կ'արթնցնեն ընթերցողի մտքին ուրիշ ալ բաներ, այս անգամ արեւմտահայ բարձրաստիճան եկեղեցականութեան իրազօրծումները նկատի առնել ուզող, բանասիրականին մէջ: Ստոյգը սա է որ արեւմտեան Հայաստանը օսմանցիներու վարչութեան տակ, իր բոլոր ուժերը յատկացուցած է աւելի կենսական ստանալներու բարձրումին: 1870 ին արդէն վե-

նետիկն ու Վիեննան իրենց մենատիրութիւնը փառապատկ կը պարտադրեն Զորթօնքի սերունդին ուրիշ չափ ընդարձակ գործօնութիւնը պատրուակ առնելով: Այս հրաշալի մարդոց որքան չափ էին ընելիքները: Յետոյ թուրք կայսրութեան և անկէ նոր բաժնուած պալքանեան իշխանութեանց հողերուն երևան ցրիւ մեր ժողովուրդը, գոյութեան իր պայքարին մէջ ստիպուած է ինքզինքը ամբողջութեամբ նուիրել գրեթէ նիւթական պահպանութեան: Այս պայքարին գերագոյն զործաւորները մեր բարձրաստիճան եկեղեցականութիւնն է որ պիտի հայթայթէ: Իր լաւագոյն ուժերը ուրիմ կրթական, վարչական, գրեթէ քաղաքական դերերու համար պիտի բլլան օգտագործելի: Առաջնորդական պաշտօններու ցանցը, թեմերու կազմակերպումի, եկեղեցիներու և ազգապատկան հողերու, կալուածներու, զուամարներու հոգն ու խնամքը մօնը, սպառիչ աշխատանքով են պայմանաւոր, որ իր արտաքնապէս աննշան թուող տարողութիւնը թերեւս պիտի գտնէ կրկնուած ներքին, անհատական ալ անընդունակութիւններով: Զեմ ուղեր որ պզտիկ տեսնէք մեծ ֆանքերը: Զեմ ալ ուղեր որ ընդանրացման դիւրին ախորժակով մը կառչիք Գ. Սրուանձաեանցով կատարուածին: Գորեղին Յովսէփեան անխառն գիտունի մը ծանր արժանիքները միշտ խառնուած պահեց բազմապատկ հոգեւորականի մը պարտականութեանց զգացումին, ճշուամին, ինչպէս էր արդէն պարագան Սրուանձաեանցին որ բացառութեան մը փառք կը խորհրդանշէ գրեթէ վարչական հոգեբով ծանրաբեռն եկեղեցական մեր զործիչներու հոյիւն մէջ: Կան մէկէ աւելի անուններ որոնք անցած են, փառքով և գեղեցկութեամբ, մեր եկեղեցական պատմութեան, ինչպէս կը պատկանին մեր մշակոյթին պատմութեան: Մի չափազանցէք: Այսինքն Օրմանեանի գործը մի մեծ ցնէք աւելի անդին քան իր տարողութիւնը: Բայց մի մոռնա՛ք Բարդէն կիւլէսէրեանը որմէ մեր իւմանիզմը առնուապն ունի անտիպ «վիթխաւի» (բառը Գորեղին Յովսէփեանինն է նամակի մը մէջէն) գործեր, Աճիկիւրիոյ և Կ. Պոլսոյ ձեռագիրներու ցուցակները հազարաւոր էջերու հասնող (հաս կը յիշեմ գարձեալ Թորգոմ Գուշակեանի Սերասախոյ չրջանի ձեռագիրներէն կազմուած ցուցակը): Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պատմութիւնը, իբր նախաձեռնութեամբն զերապանց է ներկայացուցած անտիպ միւրեքին զինովր, որեւէ վեհապետի ընդօրինակով մը հաւաքումներէն: Յարգանքի արժանի այս մարդերը, ու կալուածին վրայ, մօտիկն են Գ. Յովսէփեանի հոգեկրթակին: Արեւմտահայ բարձրաստիճան եկեղեցականութիւնը ուրիմ օտար չէ եղած իւմանիզմ: Խրիմեան իր հանդէսներով (Արժուիները՝ Վասպուրական եւ Տարօն) առ-

նուսազն հայրն է Սրբաւանձաւանցին: Եթէ աւելի ուշ անոր ուժերը պիտի գտնենք բաշխուած տարբեր մարզերու վրայ, մի մեղադրէք իր յիշատակը, խորհեցէք կաւրիին սփիւղողութեան: Եղիշէ Դուրեան, բացառիկ որքան հարազատ բանասիրական խառնուածք, իր կեանքը պիտի յատկացնէ այդ խառնուածքը պաշարող, պողպատե-րումը արգիլող ազդակներուն դէմ պայքարելու, պայքար մը ուրկէ քիչ անգամ յաղթական դուրս է ելած արեւմտահայ եկեղեցականութեան բարձրագոյն իմացականութիւններէն մէկը, ինքը, Եղիշէ Դուրեանը:

Պատկերը տարբեր էր արեւելեան Հայաստանի մէջ: Ամէնէն առաջ հոն կը պակսէին այն ծանր ազդակները որոնք եկեղեցականին ուժերը կը պահանջէին իրենց հաւելոյն: Ասկէ տրամադրելի դաշտ մը, իմացական աւելի անձնակեդրոն, հեռահայեաց գործաւնէութիւն մը: Քստանը մանող ամէն երիտասարդի համար որ իմացական ակտիւներ կը զգար իր ներսը, բարձրագոյն կրթութիւնը, հետեւակ բառով մը համալսարանը կը կազմէր դերագոյն ցանկութիւնը: Հոն նորոնծայ կամ չափու հասած եկեղեցականը հոգեւոր իր պարտքերէն իրեն աւելցած ժամանակը ստիպուած չէր վատնելու առաջնորդական, կրթական, յարաբերական բազմառեսակ գրադումներու մէջ: Տակաւին, հոն, հաւատքի, այսինքն ներքին կենսունակութեան մը *trou - pleu*-ը անընդհատ կը բախէր ռուս ընկերութիւնը խորունկներէն յուզող ծանր դաշտաբարձութեանց, իրենց հակամարտութիւններովը աւելի ընդթարչող: Մաբսիլով ու Թոլսթոյիլով, սասնք հակադրութիւններ չեն, 1880 ին, այլ օրուան հզօրագոյն կիրքեր: Ու Տայսթոյլովի միեւնոյն ոճիին տեսարանը չէ, այլ աշխարհ փրկելու համար նոր Քրիստոս մը ուզող մարդարէ մը: Այսպէսով է որ ծանր բնականութեանց ներսը, ինքն իր վրայ եփող թշուառութիւնը ամոքելու պատրուակին տակ, այդ թշուառութեան վրայ մոլեռանդօրէն շահարկող: Մինչ հոն, ամէն երիտասարդ, ո՛ր դաւանանքին, ազգութեան ալ պատկանի, (երեք քառորդ դուրու մէջ քառորդ միլիոն համալսարանական երիտասարդներ դեպի ժողովուրդը բնաբանով իջած պայքարին կրկէսը ու պատմութեան հզօրագոյն բռնապետութենէն կազմակերպուած անողոք կռիւի մը մէջ մեռան ոստիկան-զինուորներու մոլկերուն տակ), այս ազդեցութիւններու մէջ, ինքնաբերաբար կը դառնայ թեկնածու մը եղիտայի մաշկեակին: Գարեգին Յովսէփեան պատանին այս հիմնական խռովքներուն վրայ ունէր նսեւ աւելցնելիք իւրը, սեպհա-

կանք, ազգայինք: Նորագարթ մեր ազգայնականութիւնը 1880 ին կը մտնէր ծանր փորձութեանց արձակարանը:

Յանցառ են Գ. Յովսէփեանի յիշատակները երկրորդ մանկութենէն, ոսկի պատանուութենէն, յիշատակներ տնային թանգ ու տրտայայտիչ՝ մեծ գործիչները, գրողները, մարդերը տեսակաւ լորիւտ տեսակէտէն դիտուած: Հսա ու հոն ցրիւ տեղեկութիւններ: Որոնցմէ մէկը իր գիւղէ մը գալլը, ինքնիր մէջ ոչ այնքան մեծ փաստ մը քանի որ իրողութիւնը, մեր բոլոր մեծ մարդոց գիւղէն գալուեն, արդէն ընդհանրացած բան մըն է: Անոնք որ կ'ուզեն աւելի ընտանիին մանրամասնութիւնները, կրնան դիմել Ամերիկա սպուած գրքային, յորեկանին տոթիով: Թուական մըն է անոր Գէորգեան ճիմարան մուտքը, 1882, որ քաղցր վարագոյր մը կը նետէ անոր նախակրթութեան տաճարին վրայ ուր Մանդինեան (Սիգրակ) ու Աղայեան (Ղազարոս) հզօր անուն կ'ուրեւն:

Տեղը շատ քիչ ինծի, վերլուծելու 1880 ի էջմիածինը իբր հոգեյառակ, բարեխառնութիւն, մթնոլորտ: Հասար մը քիչ պիտի գար այդ պարտքին լրիւ վճարումին, ոչ անշուշտ ամփոփ պատմական մեթոտով, այլ կեանքին հարազատ վերաբառութեամբ: Կը գոհանամ դիտել տալով որ համահայրութիւնը տողորուած է, այդ օրերուն, հզօրագոյն զգացումով, — հայրենիքին ազատագրութեան ճակատագրական հուրքով: Բացէք տարագր, ո՛վ սփռուքի բալիքիփոսնէ, ու պիտի տնարեկիք թէ ի՞նչպէս կրցիր է այդ սերունդը դիմաւորել այդ քան ընդարձակ ապրումներու գրոհը, իր պատաս մը հոգիին վրայ: Աւելի փնտռողը ազատ է դիմելու պատմութեան: Այդ համայնականէն իմ առանձնացնել ուղածը հոգեվիճակն է

— պատանիին

որ,

այդ կիրքին մէջ, այդ պայքարին համար, իրեն ներկայացող ճամբաներէն ամէնէն նուազ հրապուրիչը, չրտելու համար նսեմը պիտի ընտրէ իբր կեանքի զերազոյն յարացոյց: Սքեմը, մեր մէջ, իբր ասպարէզ, արամութեանց հանգիսէ մը չի բացուիր մեզի, ինչպէս է պարտքան շատ յաճախ արեւմտեան մոլորութեաներու մէջ, ուր ծանր պատրանքի մը բեկումը, կարում մը, շատ շատ կործանած հպարտութիւններ ազգակ կը դառնան որպէսզի երիտասարդ մը մտնէ անոր տակ, եթէ երբեք մատաղութեան օրերուն ճշգրտմի մը դինը չէ: Գ. Յովսէփեանին ընտրած ճամբան ոչ վարդեր ունէր, ոչ ալ մեծ, արդիւնաւոր տրտիւր կը բացուէր: Ընդարձակ

առաջադրութեանց հանգոյցներ են գրեթէ բոլոր կոչումնաւոր երիտասարդները: Յետոյ ճակատագրակա՞ն արդեօք, այն իրողութիւնն ալ ըստ սրտն իր դասերուն մէջ տարիներով առաջնութիւնը չափող ուսանողներ կհանգի մէջ չեն անցնիր միջակութիւնն անդին: Գ. Յովսէփեան արի ուսանող մըն է, անհուն ծառաւով մը զիանալու: Ան ճիմարանի սեղաններուն վրայ այրումը կ'այրի հայրենիքին ճանաչումին որ երբեմն հօգը է այնքան որքան երիտասարդութեան հօգորագոյն կիրքը: Սուս չէ արեւելահայ երգը սրուն մէջ երիտասարդը կը մերժէ կինը, զի կը սիրէ Բայրեցիքը: Գ. Յովսէփեան մեր աւերակներուն սրբազան տաճարն ա՛նի իրեն ներշնչարան: Արդեօք կը տանի՞ք իր ծանրակուռ իմաստին այն այցը զոր ան, ուսանող ընկերներու խումբով մը, բրած է Բաղրատունիներու արքայական սասանին, ուր մեր քրտնիկները խօսած են մեր մշակոյթին մեծ հէքիաթէն: Միւս կողմէն ստոյգ է որ մեր մշակոյթին նոր մեծ բանուորներուն ճակատագիրը հոն է որ յօրինած է ինքզինքը: Առանց անոր այդ խուլ, խորանիկ հմայքին զժուար է հասկնալ Թարամանեանը: 1850 ի մարդոց անհուն ըզձաւարութիւնը հայրենիքին կերպարանքներէն (Ջալալեան, Բարխուդարեան եւայլն) տարրեր դերէ մը չի գարդանար: Յովսէփեան Գարեգինը Անիի ճամբով Գամառկոս կը հասնէր: Քսանէն հազիւ զուրս, 1888 ին (ծնած է 1867 ին) այդ Սարկաւազը Անիի մէջ կը ստանար իր անդրանիկ, անդարձ ձեռնադրութիւնը, հաւանաբար մեր մեծ հայրապետներէն մէկուն չուրով որ իջած կրնար ըլլալ անոր յողմած քունը լուսաւարելու և բսելու ալ չմարուելիք պատգամք զոր այնքան զեղեցիկ գիտեն արատասնել մեծ մեռելները՝

— Մեր նամբով, երիտասարդ, մեր նամբով:

Ասիկա ոչ հէքիաթ է, ոչ ենթադրութիւն: Գարեգին կաթողիկոս, այսօր երբ կը խօսի մեր մեծ մեռելներէն, կը զգաս որ այդ մարդերը բառեր չեն իր բերանէն: Անոնք իր մտքին մէջ կանգուն հսկաներ են: Անոնցմէ բան մը բերել չուրջիններուն, կը նշանակէ այդ մարդերը վերածել իր կիրքերուն:

Իմ essai-ն չի կրնար կենսագրական գիծերու վրայ տարածուիլ: Կ'ըսեմ այսքանն ալ սրպէս զի համադրեք որ Գ. Յովսէփեան ուսանողը մեր օրերու բարձրագոյն ուսման սպասարկու աղոց չի նմանիր: Ու անոր Գերմանիան գարձաւ տարբեր է մեր, այսինքն արեւմտահայերուս յոյսքներէն: Այդ Գերմանիան չէ որ անշուշտ ստեղծեց կամիատար: Բայց տառնց այդ Գերմանիային կամիտաս զժուար թէ ըլլար ան զոր հղաւ: Պա-

բազան նոյնութեամբ կը կրկնեմ Գ. Յովսէփեանին համար: Գերմանիան անոր չտուաւ անշուշտ իր անհուն հայրենասիրութիւնը, բայց տուաւ այդ հայրենասիրութիւնը կազմակերպուած իմաստութեան մը վերածելու համար ընդունակ մեթոտ մը, իմացական ապաւանք մը, գործածելու համար արեւելահայ տարազ մը, իր նախասիրանքը, կոչումը պաշտելու (բառը կը գործածեմ հին առումով) մէջ գերմանական աշխոյժ ու լրջութիւն նոյն տոնն: Տարօրինակ է որ արեւմտահայ ընտրանին այդ Գերմանիայէն մեզի բերէր անկանգնելի *pédantisme*-ը, որ հատութիւնն է առանց ստեղծագործութեան խմորին: Վստահաբար գիտեմ որ Գերմանիա ուսած արեւմտահայ երիտասարդ մտաւորականները շատ շատ գէշ վարժապետներ միայն կրցան ըլլալ: Միւս կողմէն կը կրկնեմ, առանց այդ Գերմանիային կոմիտասը, Գարեգինը պիտի չյաջողէին իրենց տաղանդը այդքան տիրաբար, արդիւնաւոր շահաբերել: Մեր շնորհները կամքի, մեթոտի այս հակակշռող մարզանքներով է որ իրենց լրումը կը գտնեն:

Կը կրկնեմ, — իմ ծրագրէն դուրս կ'իյնայ կենսագրումը, որպէսզի հետեւիմ գերմանական համալսարաններուն մէջ Գ. Յովսէփեանի տարիներուն: Զիս կը շահագրգռէ գերման բանասիրութեան մէջ, այդ օրերուն, հայաց լեզուին ու պատմութեան շուրջ ըստ բուսականին զօրուոր հետաքրքրութիւն մը — 'Իեպի Արեւելք կայսերապաշտութեան թերեւ խուլ մղումին առկա: Հայու դառնութիւն մի՞ տեսնէք սա վերագրումին հոփին: Թուրքը այդ դերին համար տակաւին շահագործելի ապրանք մը չէր, ու գերման զօրավարներու փառքը դեռ չէ սկսած, արեւելքին համար: Իրականութիւն է որ Գերման բարձր մտաւորականութիւնն ալ կ'անգիտանայ Նիշէն: Ու Պիզմարք քաղաքական զգայարանքէն դուրս գեղջուկ ազնուական մըն է որ կրցած է պարծենալ կիսանքին մէջ գիրք մը բացած կարդացած չըլլալու գերմարդութեամբ: Գ. Յովսէփեան կը գտնէ այդ Գերմանիոյ մէջ իրեն անհրաժեշտը — աւստրալիստ մեքոս մը, իր տպարէզին վրայ *maîtrise* մը մանաւանդ պատմաբանասիրական հարցերուն հուրքը:

'Գարձին' արեղայ (1897): Ուսուցիչ աստուածաբանութեան ու հայոց մատենագրութեան, — երկուքն ալ կէս դար առաջ ծանր հմայքով ուսումներ: Առաջինը կը գոհանամ յիշատակելով: Երկրորդին համար ունէ՞ր սա նորընծան անհրաժեշտ ձեռնաստութիւնը զոր յիսուն տարի վերջ նոյնիսկ դժուարաւ կը գիջինք վաթսունէ աւելի տարիներ հայոց պատմութեան, գրականութեան, անգիր

աւանդութեան վրայ ինքզինքը սպառած հզօր աշխատաւոր Մ. Արեղեանին: Գիտենք թէ որքան ուշ համարակեցաւ պատկառելի գիտնականը իր Հայոց Գրականութեան Պատմութիւնը հրատարակելու: Ու մեր հրապարակին վրայ Ալիշանի Հայապատմութիւնը, Զարպինեկեանը ունէին գոյութիւն: Գ. Յովսէփեան մատենադրական դասերու յիշատակութիւն չունի, ապագրութեան համար մասնակի յարգարուժով մը: Այս պարագան կ'առնեմ նկատի մասնաւոր ուշագրութեամբ մը: Հայ մշակոյթի ամէնէն ճոխ միւլթիւններէն մէկուն — գրականութեան պատմութեան համար — երիտասարդ համալսարանականի մը հայեացքները արժանի էին լայն հետաքրքրութեան: Իր չափ ասարածուն դրական գործունէութեան ընթացքին, Գ. Յովսէփեան Հալլեասեանի մէջ կը զբաղի մատենագիր զէմքի մը, մատենադրական գործի մը սպառիչ ուսումնասիրութեամբը (Եսայի Նշեցի), առ ալ չեւտօրէն պատմա-գիտական ախորժակի մը բնդմէջէն:

Եթէ երեք հայոց մատենադրութեան հանդէպ իր կիրքը կը մնայ չափաւոր, բայց իր խնամքին յանձնուած ուսանողութեան մէջ հաշեհապահութեան կիրքը վառելու իր անսահման նուիրումը լայնօրէն կը դիմաւորէ սա մեղմութեան հաւանական հակադրեցութիւնները: Ուսուցիչը իր կիրքովը, նորութեամբը կը բանայ տղոց հոգիին վրայ իր տկօսները: Երեւակայեցէք գինքը ուսանողներու խումբի մը հետ լսունէ լիս, հայոց աշխարհին ամէնէն նկարագրեղ ու պատմական յուշերով ծանրաբեռն բարձունքներուն վրայ: Ասիկա երեւակայելի երանութիւնն է խանդավառ ուսուցիչին սրուն ներսը, միայն հայրենատէր գիտունը չէ որ կ'աճի, այլ և աշխարհախոյզի մը ուրուականը: 1898 ին երեսնամեանի, կրակութոց այս բանասէրը — ներեցէք սա հակադրութիւններուն — իր տղոցը հոգիին պատիրը քակելու վրայ, հան դիզելու համար հսկայ դասերը հայոց անմահ աւերակներուն (Գ. Յովսէփեան այդ արշաւէն պիտի հանէր ասարօրինակ, կտաարեալ գործ մը, ուր հայ պատմութիւնը, մանրանկարչութիւնը, բանասիրութիւնը, գրականութիւնը կը միանան, իրագործելու համար բացառիկ յաջողութեամբ մը, Հալլեասեանը) ու անոնց իմաստը իրը կենսագործող հաղորդութիւն քանդակելու անոնց սրբութիւն սրբութեանցին: Բայց ահա աւելին: 1925 ին, այսինքն վաթնամեանի բարձրանալ Արագածի կառարը: Չեմ լայննար: Այնքան կրակ էր, այնքան յստար՝ այս մարդուն հոգին, որ մարմինը չունէր իրաւունք իր մասին մտածելու: Ու աւելիին աւելին: 1945 ի կաթողիկոսական

ընտրութեան համար եկեղեցական համագումարին մասնակցող Դերենիկ Վարդապետ (հիմա Եպիսկոպոս) կը պատմէ թէ ինչպէս ութսունամեակի, Վեհափառը Դեղարդի վանքին ժայռերուն վրայ կ'արկածախնդրէր՝ երիտասարդ եկեղեցականները և աշխարհականները զարմանքի մատնող չորքաշաւթեամբ մը, անլխուլութեամբ մը: Ասոնք դիւրաւ կ'արդարացուէիք մանրագիծեր չեն մարդոց կեանքէն երբ գիտենք թէ եպիսկոպոսներուն, կաթողիկոսներուն մարմինները որքան կ'ախորժին ծանրութենէն: Այս ինքնարձակումը, իր գործին ինքզինքը լման պարպելը, ճեմարանի նման բարձրագոյն վարժարանի մը ուսանողական ամէնազդի կարիքներուն՝ ինքնին պիտի սպառէր ամէնէն հարուստ ջղային դրութիւնն իսկ: Էջմիածնական սովորութիւններուն կարգէն՝ արեւդաները չըրջանի գիւղերը զրկել, հագեւոր բանին մարզանքը ընելու, ինչպէս ժողովուրդի հետ վարմունքին օրէնքները իւրացնելու: Ու անոնք որ անձնապէս չփռուած են Գ. Յովսէփեան խօսուիմ, դիւրաւ պիտի հասկնան սպառման ծայրագոյն աստիճանը, երբ մէկը կը խօսի ժամերով, բայց կը խօսի լեզուէն դուրս, վեր ուժերու շնորհիւ: Ծանր հիւանդութիւն մը, *neurasthénie*-ն, զինքը կը զարնէ գետին: Էջմիածինէն Թիֆլիս, հանգչելու, դարմանուելու, առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով մըն ալ վարչամակուած:

1900 թուականին, Թիֆլիսը կեդրոնն է արեւելահայ մտաւորականութեան, այսինքն սկսող առեւտրական *suprématie*-ն (նաւթային ճարտարարուեստի մէջ մերիներուն իշխանական բաժինները) իրապէս պաշտպանող իմացական հաւասարակշռութիւնը դարձած է իրականութիւն: Կազմուած է մշակոյթ մը պայմանող բարեխառնութիւն: Մեր նոր մշակոյթին ամէնէն փայլուն շրջանն է անիկա: Գ. Յովսէփեան այդ օրերու գրական փաղանգը (Աղայեան, Թումանեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Աղբալեան, յիշելու համար քանի մը անուն) իր շուրջը կրցած է համախմբել: Կեդրոնական անձնաւորութեան մը յատուկ սա դերը պիտի ուզէի որ տեսնէիք իր իսկական իմաստին մէջ: Ասիկա տաղանդէն վեր արժանիք մըն է: Եթէ հարազատ եկեղեցականը համայնական զգացումներու վառարան մըն է, հարազատ գիտունը ի պաշտօնէ, ի բնուորութենէ՝ մենացող մը, աշտարակի իշխան մըն է: Գ. Յովսէփեան եղած է երկու վիճակներն ալ նոյն հարազատութեամբ: Իր հուրքը զոր կը ջանամ մտապատկերել իր բովանդակ չքեղանքին մէջ կէս դար առաջ, ալեւոյթին իսկ բացավառ ապրող սո մարդէն (ուսիմ հոգիիս դէմ անկէզ մօրենիի մը նման կոմիտասին

երիտասարդութիւնը), իր հայրենասիրութիւնը, 1900 ին արիւն ու կրակ, մարդկային գերազոյն սուտման ամէն հայ երիտասարդի ներսը, բարձր, մշակուած, արձակ իր իմացականութիւնը, մանաւանդ համով մարդու (դուք բացէք սա պարզ բառերուն ետին ծածկուած աշխարհ մը ապրում) իր վարկը այդ համախմբումները կ'ընեն իմացական, հայրենասիրական, ստեղծագործական խորունկ վայելքներու հանդէսներ։ Գ. Յովսէփեանի ոճը եթէ մինչեւ այսօր պահած է հրապոյր, ոճն է սա մարդուն, այսինքն երբեք չոր գիտունի մը, հանդարտ արձանագրողի մը անհրապոյր գործիքը, չէզոք ու անկնիք։ Անձնականութեան շատ զօրաւոր հրապոյր մը այդ փաղանգը պահած է իր շուրջը փոխադարձ ճառագայթումներով։ Ով գիտէ ինչ տնուշ, անմոռանալի ապրումներ կապուած են սա տարիներուն, սա մարդերուն, սա հոգեբանութեան։ Մինակ մտածել ընդհանուր խռովքին, որ իմ պատանութիւնն է ասդին, կը խորացնէ իմ մէջ 1900 գրական սերունդին տարողութիւնը Թիֆլիս։ Խորունկ խռովքի օրեր էին. համիտեան փողոտուններուն յաջորդ ձարական բռնութիւնները Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դարաւոր հարստութեանց, կալուածներուն վրայ ձեռք դնելու։ Աւելցուցէք ռուսական մեծ յեղափոխութեան յուզումները։ Խոհեր, նախանձախնդրութիւնը, կիրքը, բոլոր մարդերու վրայ։ Գարեգին Վրդ. կը փոխադրուի Երեւան թեմական դպրոցի տեսչութեան (1901)։ Երեք տարի։ Դուք կը զարմանաք թերեւս իմ զարմացականին։ Բայց Երեւանի մէջ դպրոցի մը տեսչութեան վրայ երեք տարին առասպելական թիւ էր այն ատեն. այնքան աթոռները վտանգներով շրջապատուած, այնքան անձերու մէջ կիրքը տիրական, այնքան գործերը տեսնելու եղանակը այդ երիտասարդութեան մէջ արմատական կը մնային։ Գ. Յովսէփեան իր stage-ը կ'ընէ լրջութեամբ, գեղեցկութեամբ նոյնիսկ, հրաւիրուելու համար... Ճեմարանի տեսչութեան։ Երիտասարդ համալսարանականը իր ասպարէզին անդրանիկ գագաթումը կ'արձանագրէր իր կեանքին տարեգրութեանց։ Ընթերցողը աւելի լուսարանելու համար կը զրկեմ Շիրվանշադէի Արսէն Իլմախեան վէպին ուր այդ օրերու հոգեխառնութիւնը կ'երեւայ իր բովանդակ խռովիչ հրապոյրներուն մէջ, երբ խռովայոյզ այդ մասաւորականութեան ուրուարեալ պատկերը քիչ քիչ կ'իյնայ սեւեռման։ Լէօն՝ ուրիշ վկայութիւն։ Ես կ'արձանագրեմ փաստը, առանց զարմանքի։ Եկեղեցին ու դպրոցը, այս դարու սկիզբին մեր գերազոյն մտահոգութիւնը, փառախնդրութիւնը, ինչպէս կ'երբին թրախները կաղ-

մեցին: Ամէն մարդ խօսք ունի վարդապետէն ու վարժապետէն, հպիսկոպոսէն ու գրողէն: Հիմա կուսակցական ակումբներ ու թերթերու շտաբ մեր կոխերը մոռցնել տուած են այդ հեշտանքները:

1906 ին Արարատի խմբագրապետ Ջեմ լաշինարը կը դռնադնամ գիտել տայի՝ հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօնաթիւթը, հայագիտական իր մասերուն մէջ, առնուադն հաւասար է Բազմապէսպիւն ու Հ. Ամստերդամ, որոնք եւրոպական կեդրոններու, մանաւանդ անկախ իմացականութեանց մօտիկ ըլլալու իրենց բարիքները չունին իրաւունք տնկելու, զերազանցութեան հարցեր արծարծելով: Ռուսիոյ Սինոդը երբ այս դարուն սկիզբները կը բանադրէր Լ. Թոյոթիսն, իր իմաստութիւնէն աւելի իր ուժին, բռնութեան տուած կ'ըլլար վատար: Ու Էջմիածինը պրակուրօրին տէքին տակը տասապաղ հաստատութիւն մըն էր, այսինքն ամէնէն աւելի անկախութեան անկարող մարմին մը: Այս պայմաններուն տակ Արարատը կատարած է պարկէշա իր բաժինը եւրոպական սասաններու մարդոց չափ ու անզարգական, ազգադրական հարցերու մէջ ուղ գերազանց համեմատութիւններով: Գարեգին Վրդ. ամսաթիւթը պահած է իր գտած բարձրութեան վրայ: Հսն իր յօդուածները, ինչպէս ընկերներունը հայոց բանասիրութեան ինքնին առատ մթերքին վրայ թանկագին յաւելումներ են:

Վանահայր՝ մեր ամէնէն անուշիկ մէկ վանքին (Ոււրբ Հռիփսիմէ): Իզմիրլեանի օրով (1910) խորհրդական՝ կաթողիկոսութեան: Ջոզն, բայց աննկատ, երբ պարտքը կը կանչէ զինք: Սիրտ կ'ուզեմ ես, Սիպիրը տէք տուած, մանկ գիւղերու մէջ, խօսիլ, պոռալ, համոզել, զաւանափսիս զիւղացիները դարձնելու համար հայրենի եկեղեցիին: Ջարերու քաղաքականութեան չիլ գէնքերէն մէկն էր կրօնավախութեան սողաւորներով Հայաստանեայց եկեղեցիին տիրական ուժը բեկանել: Գարեգին Վրդ. ի դերեւ կը հանէ այդ չիլ հաշիւները, ու սրտագէշ տաքութեամբ մը կը գտնէ գիւղացիներու սիրտը որոնք կը դառնան մայրենի եկեղեցիին ծոցը:

Այս զբաղանքներուն հետ ու մէջէն սկիզբ կ'առնէ մասնագէտ խուզարկուէն: Այս ուլ կիրքի մը երեւոր — Թերեւս: Յատկանշականն ան է որ Գ. Յովսէփեանի ցանկութիւնները սահման չեն ճանչնար: Այս մղումներուն տակ ան, այդ թուականներուն (1910) մասնակցած է զուտ հնարարական աշխատանքներու (*): 1911 ին, նոյն կիրքէն

(*) Հոս կենսագրական գիծ մը թուող սա մանրամասնութիւնը, 1910 ին ծանր ընդարձակութեամբ ապրումներէ նոյնքան ծանր վկայութիւն մը կը մնայ իմ նկատաւմանս մէջ: Դժբախտութիւն է որ մեր Զար-

բռնաժողովար անդիկա անցած է Երուսաղէմ, միշտ նկարելով աւերակ-
ներու բեկորները, օրինակելով զրադարաններու ձեռագիրներէն
ցեցակեր յիշատակարանները: Ս. Յակոբայ ձեռագրաց մատենա-
դարանը գոյն հիացմունքէ հիացմունք նստող գեղեցկութեամբ ու
ճոխութեամբ մանրանկարներու ընտրելագոյն համախմբումը կ'ի-
րագործէր: Արքայական անուններով սուրբ գիրքեր, որոնց զար-
դարումը բարձրագոյն արուեստին կնիքէն զատ՝ բարիքով էր բախ-
տաւոր արքունի դէմքեր ալ բերելու, դարբերու խորքէն մեր աչ-
քերուն: Կեռան քաղուհիին անուան աւետարանը գլուխ-գործոց
մըն է ոչ միայն զընթեան, այլ և կը բովանդակէ կիլիկեան
արքունիքէն անգնահատելի նշխարներ տարագի, դէմքի կերպա-
րանքներով:

Իզմիրիանի մահը կաթողիկոսական տագնապ մը կը ստեղծէ

Թանքը (1850-1915) այնքան հ սրուտ իրարմէ հօր, խորունկ ճիգերով, մեր
դարաւոր թշուառութիւնը, թմրիր թօթափելու, սրբագրելու, ըլլայ ան-
ցած, առանց արժանանալու վայել պատկերացման վերի զրուագը միայն
Գ. Յովսէփեան երիտասարդ եկեղեցականին նկարագրէր, ասոր մէկ երեսը
չի ծառայիր լուսաւորելու օկայ աւելին խորունկ համոզում է ինծի, 1920ի
երիտասարդութեան խորհրդաւար գործունէութեան արժէքը, հայրենագիտ
հանգանակներուն սպասին համար. ինքնայարպար ու հպարտ խմբիկէ՝
սերունդին ձգտումները: Պիտի գտնէք որ այդ ձգտումներուն ընդհա-
նուր յայտարարն է հայոց ժողովուրդին գիւտը: Այդ թուականներուն
երիտասարդութիւնն է որ ամէն ճակատի վրայ պիտի երեւայ իր հաստատ
հանգանակներով: Գրականութիւն, երաժշտութիւն, ճարտարապետու-
թիւն, քաղաքական գործունէութիւն, բոլորն ալ կնքաւոր են այդ ձգ-
տումով: Որբազան այդ առաջադրութիւնները: Ա. Իսահակեան պատմած
է իր ազդեցիկները Թորամանեանի, Ն. Մառի, Յովսէփեանի հետ, Անիի
աւերակներուն պեղումներուն առիթով: Կոմիտաս այդ թուականներուն,
հայ երգին աստուածեղէն գեղեցկութիւնն է որ կը պտտցնէ աշխարհէ
աշխարհ: Ու այնքան սխալ հաւատքներէն վերջ, հոյ Ողբիկն, հոյ Իււ տը-
ուեսիկն, հոյ ժողովուրդիկն գիտն է որ մեր գրողները կը հրեղինէ: Գիտենք
որ այդ գիտնի շտեմարանները ամէնէն աւելի ո՛ւր կը պահեն իրենց ծա-
ծուկ գանձերը: Գ. Յովսէփեանի կայուածը, այդ մարդին վրայ, կ'ոյնայ
Բաբելոնի կայսրութեան: Ձեռ կրկնէր սա երկրասարդին մոլեռանդ պաշտա-
մունքին մասին թելադրուածները: Հայոց հայրենիքին անսահ ըայց անա-
ւոր պաշտպանութեանը մէջ, Գ. Յովսէփեան բրած է այնքան անկարելի
համարուող գիւտեր, որոնցմէ մէկը պատմական ինչպէս միջպագային
նշանակութեամբ յաջողուածք մըն է — Տրդատայ Թախ անունով հնու-
թեան իր կողմէ առաջին անգամ հնագիտական աշխարհին բերուած:
Ձինքը լսել, իր աշխարհին մէջ, երբ կը մտաբերէ Գնթունեաց նախարա-
րութեան պատկանող հրաշալի այդ կայքերը, հիմա Բաւ Ալպտուն անու-
նով, անցեալին մէջ Քասախ գետակի աւազանին, համակուրի մըն է հայոց

Լեջմիածին: Գ. Յովսէփեան Լուսաւորչի գահուն երբ թեկնածու կ'առաջարկէ Օրմանեանը, սւսանողական երախտագիտութեան մը փաստը չի բերեր: Այդ առթիւ իր հրատարակած զրքոյկը իր խառնուածքէն ալ ունէր լայն վկայութիւններ: Օրմանեան հայութեան երկրորդ կրօնական տիտը — Պոլիսը հակառակ կաթողիկոսական գահ մը չըլլալուն, հայութեան հոծ մէկ համախմբումին իբր զերազոյն կեդրոնը, կ'արմէր աւելին քան Սիւր, Ալիմամարը, այդ օրերուն — վարեր էր վստանգայոյզ չըջանի մը, երեսան բերելով վարչական ընդարձակ շնորհներ, ինչպէս արեւմտացած իմացականութիւն: — Ասանք ալ հոս կը յիշուին պատմութեան ծառայելի աւելի Գ. Յովսէփեանի մտքին տարողութիւնը ճշգրիտ առաջադրութեամբ:

Պիւրիւն, 1914 ին, տպագրելու իր Հայ Մանրանկարչութեան

հայրենիքին խորագոյն խորհուրդով: Այդ վայրերը կը կազմեն հայոց մշակութային հոգիին ամէնէն անուշ, ամէնէն ազնուական առաքինութիւնները, թերեւս երբ զարէ ի զանր են մեր արեւան գրութեան բարոյական ալ բազմազանութիւնը: Քառալս ցետի ակունքներուն մօտ, յունական տառերով ճրգատ անուան գիւտը քարի մը կտորին վրայ, եւ չեմ մեծցներ անշուշտ աւելի անդին քան իրական իր տարողութիւնը: Խանգալառութիւնը ուրիշ աղբիւրէ կուգար: Գ. Յովսէփեանի գործին ճակատագիրն էր ատկաւ, հայոց զեռ չպեղուած արմէքներուն, վերանքներուն կորուստէ ազատագրումը: Ու աւելի անդին: Այսինքն այդ բեկորներուն օգտագործումը հայոց պատմութեան, մշակոյթին, տրուեսին տեղի ընդունակ, համադրական կառոյցին համար: Քառասուն տարի վերջ, 1940 էն ապրիլն Գ. Յովսէփեանի հրատարակութիւնները ուրիշ բան չեն ապացուցաներ: Ճրգատի այդ արձանագրութիւնը իւր բովանդակութեամբ էլ կապուած է Գընթունեանց հետ: Նրանով զրազուել են երեք ոտու նշանաւորագոյն գիտնականներ՝ Ն. Ման, Սմիլնով և Ռոստովցեւ և միասին մի զրքոյկով հրատարակել իրենց եզրակացութիւնները: Գտել ենք և մի քեպագիր արձանագրութիւն Արուստանում: Այս և ուրիշ արձանագրական և մատենագրական գիտերի համար էր որ...» կը գրէ ինծի նամակի մը մէջ, ճշգրիտով Թախտին արմէքը: Այդ ու նման գիւտեր զինքը արձանաւոր ընծայեցին «իսկական անդամութեան» կայսերական ժամանակի ամենատարած գեղարուեստական — ննագիտական — Միտի թեան Ատոնցմով երկտասարդ հոգեւորականը մեծակշիռ անուն մըն էր արդէն հնագիտական աշխարհի մէջ — Ասիկա՝ պատիւէն վեր բան մըն էր սակայն: Ժամարանը սկսողիմա մը չէր, բայց անոր մէկ միաբանը անգամ էր ոտու կայսրութեան տմէնէն իրաւ, հանգամանաւոր գիտական մէկ կազմակերպութեան: Ալ չեմ թարմացներ պատուական անգամակցութեանց կապուած սովորական ընթացիկ փառաբերութիւնները մարդոց որոնք մէկ մատենագրաւնէն օրինակուած բնագիր մը ուրիշ մատենագրաւն մը փոխադրելով... գիտնական հռչակուեցան Վիեննա և Վենետիկ:

Քարտեզը: Սրտին խօսող զերազոյն իր ձեռնարկներէն մէկը: Թիւ 1 համաշխարհիկ պատերազմը կը կտրծանէ ձեռնարկը: Գ. Յովսէփեան ձեռագիրը Պերլին ձգած կը դառնայ Էջմիածին (տեղի տնոյին՝ ոչ խառնար տալ ձեռագրին), կտրելով լման Անտառուն, սրբազան իր ստափելութեան հեքին մէջ, այցելելով ճամբու վրայ քոյր կտրել սր կեդրոնները ուր ձեռագիր, յիշատակարան, խաչքար ու արձանադրութիւն կրնային տպրած ըլլալ, զերեզմանառններէ, ժամերէ, վանքերէ:

1917 ին կը փակուի ճեմարանը սրուն անսուշն էր կրկին: Ու առաջին մեծ պատերազմին զուգորդ ահա սր պայմանները իր ժողովուրդին, մասնաւորաբար Էջմիածինին: Դուրսէն է ան Ռուսաստանի թիմերուն, հանգանակելու համար Մայր Աթոռի անուան բաւական ծանր դուժար մը: Եպիսկոպոս՝ 1917:

1918—19—20 տարիները չեն պատմուիր, այնքան ամէն բան դուրս է կեանքին հնարաւորութիւններէն: Թուսերուն պատերազմէն դուրս նեաուիլը, 1918 ի անկախութիւնը, 1920 ի կռիւները: Աստեք ոչ թիւ են, ոչ ալ յիշատակ: Գ. Յովսէփեան Սարատրապատի կոխներուն մէջ կը անսնտի բանակի առաջին գիծերուն: Ոչ բամանթիցմ է տսիկա, ոչ ալ արկածախնդրութիւն: Անիկա կը դործէր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գերագոյն անուններուն ցուցմունքովը: Կ'ըսեն թէ խօսած է գիտութիւններուն հին հերոսներուն լեզուովը, կիրքովը, կարողութեամբը: Մարդիկ անոր այս կեցածքը կը նմանցնեն Ղեւոնդներու, Սահակներու, Յովսէփներու, Ե. դարու անմահ փառանգին սրբազան միաւորներէն: Գ. Յովսէփեան չէ սիրած ցոյցը: Լսւոյ էր ու կը խորհիմ թէ պատերազմի առաջին գիծերուն վրայ խօսքը, այնքան մահուան սպառնալիքին առկ, ոչ ճառ է ոչ ալ գրականութիւն: Մեծ մարդերը միայն գիտեն թէ ինչո՞ւ կ'երթան մեռնելու ու չեն մեծամտիր:

Հոս կը յիշեմ իր մէկ յօդուածը, Պայմար (1943) հանդէսին մէջ. — «Կեանքիս ամենազգացալիս օրը եւ երջանկութեանս բոլակն»: Կտրսի ողէտէն թիւղորուած: Գ. Յովսէփեան գրականութեամբ զառածող մէկը չէ եղած: Բայց մէկէլ տեղի տնոյին զգացական ծանր պահերէ զգրդուած եւ գիրի է առած իր տպրումները: «Լուսաւորչի կանքիկին ի գլխս» Արագած իր վերելքը մէկն է անոնցմէ: Կտրսը գրաւող թուրք բանակին գորավարին ներկայանալը ու իր ժողովուրդին կեանքը մուրալու իր ողբերգութիւնը գինքը ըրած են յուզիչ ու սրտառուչ:

Խորհրդային Հայաստանը, 1921 ին, զայն կը կանչէ Գիտութեան Ինստիտուտի անդամակցութեան: Բանքեր որ կաճառին օրկանն է, իրմէ կը պարունակէ երեք յոյուածներ: Յետոյ 1924 ին կրկին հանգանակութիւն: Ու վարչական ամենածանր պաշտօններ: 1934 ին հայրապետական նուիրակ համայն սփիւոքին, Մայր Տաճարի նորոգութեան համար հանգանակելով 35,000 տոլար: Գ. Յովսէփեան հանրութեան կուպէկին հանդէպ ունէր ամանախորունկ յարգանք:

1936 ին Ամերիկա:

1938 ին Առաջնորդ Հիւսիսային Ամերիկայի մեծ Թեմին:

1943 ին Կաթողիկոս Մեծի Տանն կիլիկիոյ:

Այսպէս տղերու, կէս տղերու վերածուած սա տարիներուն ներսը որքան ծանր ապրումներ: Ասանք պարզիլը գնացքը պիտի գտածէր գուցէ դէպի հասարակ աման կենսագրումը: Ու գիտէք թէ խաղաղ, լաշնաթուալ, ուղղափառ կենսագրութեան մը չեն ձգտիր իմ էջերը: Գիտէ՞ք սակայն թէ մարդոց տարբերները, գործօնութեան մեծ կտորները ամէնէն ապերախտ մասերն են անոնց ամբողջութեան: Ու այն ուժերը որոնք մեզ կ'ուզեն իրենց սպասին, նոյնն են մեր իմացական աշխատանքներու առանձնարանին, ինչպէս հանրային պարտքերու կրկնին: Այսինքն մէկը կը գրկենք, միւսը իրագործելու համար: Մեր գրողները, մեր կրօնաւորները: Գ. Յովսէփեան այն քիչերէն է որոնք յաջողած են պահպանել հաւասարակշռութիւնը, ալ մի հարցնէք, ի՞նչ գնով:

Նայեցէք ուշադրութեամբ աշխարհներուն որոնք անոր օրումը սպառեցին իրենց վրայ: Որքան խռովք, որքան կարիք, որքան աւերակ ու արցունք: Այս գետինին ալ վրայ Գ. Յովսէփեան կը կրկնէ ճակատագիրը մեր եկեղեցիին մեծ հայրապետներուն, որոնք իրենց ժողովուրդը կը հովուեն, իրենք ալ չեն հասկնար ի՞նչպէս, Չարիքին ահաւոր ու անհամար բանականերէն առաթուր...: Գ. Յովսէփեան շատ քիչ պիտի ունենայ բաղդատարար խաղաղ տարիներ: Անոր Գերմանիան, ուսանողութենէն վերջ, շատ կարճ է կեանքի մը կերպարանք ճարելու համար մեր մէկ չրջանէն: Անոր նուիրակութիւնը (1934) այրած էր սրտին վրայ որոշ սփոփանքով մը թերեւս, քանի որ կ'անցնէր երկիրներէ, ուր իր ժողովուրդը յաջողեր էր ինքզինքը ազատագրել 1915-20 ի մղձաւանջային գարահաւանքէն, գտեր որոշ դիմագիծ, կազմակերպեր եկեղեցի, դպրոց, մամուլ և ազգային կեանք: Անոր Ամերիկան (1936) ուրիշ

սղբերգութիւնն։ Ան եթէ վրիպեցաւ տմերիկեան ծանր հերձուածր անհետկու մէջ, վարձատրուեցաւ ժողովուրդը մահու տակ։ Եթեամբ իրարու զէմ լարող հասուածները կանչել մեղմութեան։ Ամերիկայի իր առաջնորդութիւնը (1938-43) եթէ չէ խաղաղ բարեգաւազման շրջան մը, չէ նոյն տակն եղբայրասպան բախումներու կրկէս մը։ Իր անձին հմայքը հեղինակն էր սա մեղմացման։ Նա իրականութիւն։ Հանգանակութիւն։ Քարապուծութիւն։ Ջարդի ուրուական ու մղձաւանջ։ Եղբայրասպան կիրքերու կիկլոն։ Սփիւռք։ Ահա մեծ պիտակներ, եթէ ուղէինք սա մարդուն վերջին երեսուն տարիներուն համար վերնագիրներ միայն գործածել։ Ու կուգամ հիմնականին

— Ինչպէս, զժխտային սա պայմաններուն, իրարմէ բուռն ստիպողական սա կարիքներուն սլաքին տակ, սա մարդը գտած է անհրաժեշտ ժամանակը, իր միւս այնքան տպերալատ, բազմապահանջ ու ճիշդ վերադիրտ մը՝ կրնող աշխատանքին, որ բանասիրական զբաղումներ պիտակով կը մատուցուի ձեր բնկալչութեան։ Աւերձրդ, արդեօք, հոս յիշատակել որ երբեմն թուականն մը թիւ մը, բառ մը զիր մը, պատկեր մը ցեղի մը աստմին սղոցաքը կը սակղծեն օրեր, շաբաթներ գրաւող փնտռութիւն, տեղափոխում։ Աւերձրդ, զարձակ, հոս խօսիլ՝ նախանիւթէն վերջ չէնքին կառուցումին։ Գ. Յովսէփեան 1900 ին ունէր իր մանրանկարներուն հաւաքածոն։ Կէս դար է անցեր, հաւաքածոն տփեր, տփեր, տփեր է, այնքան որ այլեւս հասարակէն կը յորդի։ Ու երբ ուղէք տեղեկանալ այս յապաղումին պատճառներուն, պարզ է իր պատասխանը

— Միշտ մի նոր բան, էլի։

Ու այդ նոր բանը որ կրնայ գալ աշխարհի որեւէ անկիւնէն, ուր բախտը ցրուած է մեր կենդանի մարմինները։ Դուք հազիւ կը կատկածիք թէ միջին դարերուն մեր սրբութիւնները — Սուրբ Մտտեաններ, սուրբ անոթներ, բնհզ ու սպաս — կը հալածուէին կրկնապատիկ խստութեամբ։ Սիւնն կողոպտուած սկիհներ կը վաճառուէին Գոհիւրէ։ Ու Լամբրոնոսցիին պատարագամատուցին ձեռագիրը պիտութեան զարձած սիրելի մըն էր։ Հեղինակը գայն — մէկ հատիկ օրինակ — աւարուած տեսաւ Թիւրք-մէններէն։ Կ'երեւակայէ՞ք սուգը սրբազան հեղինակին։ Տարիներ վերջ, բարեպաշտի մը զրամովը աւազակներէն գնուած մատեանին դա՛րձը հեղինակին։

— Ինչպէս կրցած է, կեանքի սա թոհուբոհին մէջ — իր

կարսը Լամբրոնացիին Մարտչը կը կրկնէ — սա մարդը կերտել մշակութային իր գեղեցիկ վաստակը:

Ահա հիմնականը, ու ահա հրաշային՝ եթէ հինցած չէք գըտներ բառը:

Այսքան մը տարեթիւ, կեանքի գիծ ու կողմեր, գրադանքի յիշատակութիւն,

— որպէսզի Գ. Յովսէփեանի անունով մեզի հասած գիտական գործին տայինք արժան լրջութիւն:

Գիտեմ թէ ազգային պատմութիւնը մեծ հեշտանքով պիտի ենթարկէր Գ. Յովսէփեանի գործունէութիւնը սպառիչ վերլուծման մը, քանի որ անոր դարու հասակին մերձեցող օրերուն մեծ մասին՝ աչքերը բացուեցան այդ պատմութեան իրարմէ անաւոր աղէտներուն: Մշակոյթի, գրականութեանց պատմիչ մը, արդիւնքներու միայն պատասխանատու, կը գրադի վեր մանրամասնութիւններով, կենցաղական գիծերէ, այնքան միայն որքան անհրաժեշտ կը նկատէ, գրական վաստակին կշիռը, յաւելումին քանակն ու որակը աւելի նպարտութեամբ, առաւել արգարութեամբ իրագործել կարենալու համար:

Ասկից զատ կայ ուրիշ ալ նկատում: Վերի թուականները, պաշտօնարկութիւնները, ազգային պատմութեան դիւանները լեցնելու չեն սահմանուած: Անոնք տակաւին կը պատմեն ուրիշ ալ բաներ: Բարդեցէք տառնց վրայ գրական վաստակին ալ մթերքը որպէսզի ձեր մտքին պարզուի իրաւ մարդը, իրաւ աշխատաւորը, իրաւ գիտունը: Ու ասոնց վրայէն

— բացառիկը,

քանի որ որքան շատ է թիւը արժէքով մարդոց որոնք թեմ մը կառավարեցին ու անցան պատմութեան, գիրքեր գրեցին ու արժանացան ազգային փառքի: Հարցուցէք հիմա զոյգ ճակատով տարուած սա հակայական աշխատանքին կշիռը՝ ձեր խղճմանքին: Մեր գործօնութիւնը մեզի հետ, երբեմն մեզմէ առաջ, ծիրանիով կամ քուրջով կ'իջնէ գերեզման: Մեր իմացական գործօնութիւնները պիտի շարունակեն բարերարել մեզմէ վերջ մեր եղբայրները: Որքան խիտ ըլլան այդ գործօնութեան վկայութիւնները, այսինքն որքան շատ աշխատանք ըլլանք խտացուցած մեր ձեռնարկներուն մէջ, այնքան ուշ պիտի պաղին, սպառին զանոնք ուրիշներուն տանող ճառագայթումը, հուրքը: Աս է ահա չափանիշը միշտ խորհրդանշական անձնաւորութեանց արժեւորման: Գ. Յովսէփեան բարիքի ասպետ մըն է, ու աշխատանքի խորհրդանշան մը:

* * *

Այս տողերը թուղթին կ'իյնան Գ. Յովսէփեանի ութսուն-նամեակին առիթով: Սովորական ընթերցողը կը դժուարի հետեւիլ տարիներու սա գումարին, ըսել կ'ուզեմ՝ պիտի սիրէ տեսակ մը ներդաւած, չըսելու համար արդահատողին գիջում, համոզուած ըլլալով որ ձմեռէն ալ անդին են այդ տարիները ուր եթէ մեզի խնայուած են չգոցուող անկողինները, չշարժող ոտքերուն, ձեռքերուն նահատակութիւնը, չբացուող աչքերուն ու չգործող մտքին տւուման, անպայմանօրէն մեզի դարանակալ ունինք ծանր հիւանդութիւնները որոնք շաքաթսան քանի մը օրերը միայն կը շնորհեն մեզ: Մենք՝ մեր հիւանդապահները: Ու ամէնէն շատ մեր յիշատակներուն հիւրընկալները, զանոնք գնդասեղիլու հաճոյքը գնելով աշխարհ մը գիջումով, այցելուներու, քարտուղարներու:

Ասիկա ձեր գիտցածն է:

Ի՛մը:

— Տեսայ գինքը տակաւին երէկ, այսինքն ութսունէն ներս, իր աշխատանքի սեղանին, տեղն է ըսել՝ կաթողիկոսական ծառայով ու համապատասխան գեղօրներով ծանրաբեռն: Մանր, երբեք փայլատ անոր աչքերը, կարծես հպտակելու համար անոր ճակատագրին որ անոր սահմանած ըլլալ կը թուի ձեռագրի մը, որմանկարի մը, մանրանկարի մը, խաչքարի մը՝ մօտ, պզտիկ, սուր հորիզոնները, կը պահէին անաղարտ իրենց թափանցումին բովանդակ ուժը, սլաքները: Չգրեցի սլաքը, գիմուսելու յօժար՝ մաքրապաշտներու խժբծանքը: Աչքը քանի՜ սլաք կրնայ ունենալ: Բայց մարդեր կան որ մէկ աչքէ ներս կը գնեն շատ մը նայուածքներ, առանց ուզելու կամ որոշուէս գիտնալու թէ ի՛նչ կ'ընեն, այլ պարզ իրենց պատրաստութեան, երբեմն պարտականութեան թելադրանքով: Անժուժելի նայուածքները իրաւ են բռնաւորներէ, մարդասպաններէ: Շատ նայուածքներն ալ իրաւ կ'ըլլան ԵԱՍ մարդէն: Ով որ, անոր սեղանի կուշտին՝ կը մօտենայ Գ. Յովսէփեանին, հաւանաբար ամենէն առաջ ձեռագիրէ մը էջ մըն է, կամ որմանկարէ մը փշրանք մը, կամ մանրանկարէ մը ցոլք մը, այնքան ամէն բան ու մարդ, ժամանակին մէջ ու հետ այդ ուրուային թելադրանքներով կը մատուցուի անոր ընկալչութեան: Այսպէս է որ, նման սեղաններու խորքէն, Պատրիարքները այցելուները կը գիտեն յաճախ նեղսիրտ, անհանդիստ, լռին վարժութեանց արդիւնք վախերէ յաճախուած, նպաստ, պաշտպա-

նութիւն վճարելու նախապատրաստութեամբ: Ազգին պետին կը դիմեն ազգին կարօտեալները: Դուրեան Սրբազան կը տառապէր գողցուելիք ժամանակին ի հաշիւ: Թորգոմ Սրբազան տա ու տն մտաւորականը ապաւորելու հոգին մէջ սրտէ անձուկ մը կը պարզէր: Գարեգին կաթողիկոս բազկատարած կը դիմաւորէ այցելուն, կանխաւ համոզուած ըլլալով որ մարդիկ իրեն կը մօտենան իր սեպհական աւելաւորին համար:

Այսպէս, երբ նախապաշարուած էիք քննճող — ազօրեմիւն այդ թմբիւրը կը հեղինակէ հօթանասունին զոհերէն — մարդու մը պատկերէն, յանկարծ կ'ողողուիք քաղցր, դառն ոգեւորութեամբ մը: Գարեգին Յովսէփեան հոգիւ պիտի յիշէ թէ Հայաստանեայց եկեղեցիին նախնապետական դերագոյն աթոռներէն մէկուն զահակաւն է այդ պահուն, այլ վարդապետը, ուսուցիչը, գործիչը պիտի պարտադրեն իր անձին այդ բոպէին՝ իրենց վաղաւոր կնիքը: Ձեզ ընդունողը կաթողիկոսը չէ: Հարցա՛ւմ մը, անա՛ւն մը, թիւ մը, թուական մը, սրտնք աչքով կը լսուին: Կատարուած է կախարդական *décharge*-ը: Արձակուածը Գարեգին Յովսէփեանին վաթսուն տարիներն են, բոլորովին թարմ, իրաւ, երբ մէկիկ մէկիկ լեցուեցան կեանքին գետովը ու անցան անոր հոգիին գլանին (*ronleau*): Արձակուածը այդ տարիներէն տիրական յոյզերն են որոնք յիշատակի հանդարտութեան իսկ չեն արժանացած ու կը ապաւորեն որպէս թէ երէկ ըլլային իրենք զիրենք նետած անոր զգայնութեան էջերուն: Այդ ընտանութիւնը, կեանքի անմիջականութիւնը, ներկայէն հեռաւորութիւնը, մանաւանդ անցեալը ըլլալու անտատակութիւնը պատճառներ որպէսզի չմասձէք ութսունամեակին, կաթողիկոսին, ծանր պատասխանատուութեանց տրտում ճնշումին երբ կը միջամտէք, ձեր պզտիկ հատաքրքրութիւններովը այնքան սեղմ այդ աեւոզութիւնէն ներս անոր պաշտօնական զբաղանքներուն: Ան, ինքը՝ հեղինակը սա փոփոխման: Քակուած է *rouleau*-ն: Բառերու հեղեյն է: Բայց ի՞նչ տառապագին հեղեղ է ասիկա, տաք, իր պատարութեանը հակառակ իր գնացքին մէջ ապահով ու յստակ: Ու այդ հեղեղը կազմուած է բառերէ սրտնք մեր մշակոյթին սրտազին գովքը կը թանձրացնեն, ու չեն նմանիր 1900 ի մարդոց ազգային պատմութեամբ ընդելլոյց ստորփողին, երբ մեր պատմութեան համար կը չինէինք մեր երազներուն բնհզը, այդ պատմութեան ամէնէն սրտառուչ դրուագները վարչամակելու և մեր հոգիին տունը յանձնելու...: Գ. Յովսէփեան քիչ ծանօթ, հոգիւ լսուած անուններ կը

գործածէ նոյն փառասիրանքը արթնցնելու համար մեզմէ ներս։ Այդ անունները մեր քաջայայթ զօրավարներէն կամ սրբազնասուրբ Հայրապետներէն չեն գատուած։ Տակաւին։ Անոր անունները պատմական դերերով, ռազմաճակատներու վրայ դափնեպսակ յոյգերով ալ չեն մատուցուիր։ Թէևս կուգան անոնք մեր պատմութեան օրային մէջէն, բայց չեն կրկնիր մեղածանօթ առաքինութիւններ, պսակ ու արիւթիւն։ Անոնք գիրի, նկարի, տաճարի, յիշատակարաններու, վանքերու քիչ լուսած անուններով լուսապսակ՝ կը զօրենն հայ մշակոյթին օրէնքներուն հպատակ։ Ու մշակոյթը, դարձեալ, չափազանցութեան տարուած պատկեր մը չէ իր բերանէն։ Կը զգաս որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դարուոր տւիշը, այս մարդուն մէջէն, կեանքի կերպարանքներ կը հագնի մեր պատմիչներէն տարբեր ձևերով։ Այս գործողութիւնը, որով շուքերը կը գունասրուին, կեանքին չափկները հագնելու, գործողութիւնն է անցեալը կեանքի փոխակերպելու, թէկուզ ճիշդ, ոչ շքեղ, բայց ի վերջոյ պաշտպանուած դերադոյն բարիքով մը, կեանքին բարիքովը։ Տասը ԼՂ պիւցադներգութիւն, ամէնէն շքեղ բառերով գործադրուած, թերեւս պիտի գային անբաւական մեր զօրավարները կեանքի քաիելու, երբ ի փորձառութենէ գիտենք որ գրահապատ ասպետ մը, քարի մը հրեսին իր ձին վազցնելու տեսնը ստուած, այնքան զիւրաւ մեզ կ'ընէ վերահասու կեանքին հրաշքին։

Անցեալը իբրեւ կեանք տեսնելու սա սրբազան տաղադրութիւնը, որը ընդգրկած է յարեւելահայ բանասիրութեան բոլոր իրաւ, մեծ գործերուն մէջ, ու դայն գործադրելու կամքը՝ հսկայ տարբերութիւն մը ինչպէս, կը տեղաւորուին իմ ներսը, երբ կը մօտենամ արեւմտահայ բանասիրական մեծ վարպետներուն մեթոտներուն։ Այս դպրոցին ամէնէն իրաւ, թափանցուն ու իմաստուն դէմքերէն մէկն էր Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանը որուն կէս դար առաջ հետեւեր էր դասերուն։ Կը խօսէր հանդարտ, կը գծէր մեղմ, կը վախճար տաքնալէն ու անցեալը վերբերելու արարքը կը փաթթէր թեթեւ սրամտութեան մը զտկութիւններով։ Կը զգայի որ չէր հաւատար ի պաշտօնէ իր պաշտպանած փառքերուն ու ատիկա տառապանք էր իմ պատանութիւնը սարսոզ։ Կուտայի իրաւունք՝ իրեն, իր Հայկին ամգունութիւնը, քիչը, տարտամը երբ կը պայծառացնէր, բայց չէի ներեր սր կործանուած հսկային ցաւը չղնէր ուրիշ սփափանքներով։ Մինակ մեր հսկաները չէին այդ ազատագրման ճակատադիրը կրկնողները։ Ու իմ գեղջուկ

սպանոյութեան դէմ իր սփինքսեան ժպիտը զոր իմ հասուն տարիները միայն հասկցան ու ներեցին: Արմաշէն իմ հոռտաւորուն մէջ պզտիկ չէր բաժինը սա հիասթափումին: Հիմա, ուլիքով ծանրաբեռն, չեմ դատապարտեր իմ մեծ ուսուցչին սա հանդարտ սկեպտուսիւնը, երբ կը կենամ ութսունամենի բանուորի մը երիտասարդական խանդին դիմաց: Գ. Յովսէփեան չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս կ'արժեւորէ հայոց պատմութեան արշաւայտը: Բայց Գ. Յովսէփեան մարդն է որեւէ կասկածէ զերծ, երբ կը խօսի այն բոլոր հարցերուն մասին որոնք ինկած են իր քննութեան: Այս սպանոյութիւնը գինն է իր գիշական — ի՞նչ հպարտութեամբ կը գործածէ սա պիտակը, իր աշխատանքի եղանակը որոշելու համար զրգունակ մեթոտէն — պատրաստութեան, ներկի բոլոր միջոցները իր արամադրութեան տակ ունենալու (*): Աւելի՛ն: Երբ Դուրեան Սրբազան գոյութիւն առած բայց հակայական համեմատութիւններու իր հասնելովը ինքզինքը վտանգած փառք մը մեղմելու, պարկեշտացնելու, պարզելու լուռ փափաքով մը կը տառապէր, յանգելու համար պատրանթափ խաղաղութեան մը, Գարեգին Յովսէփեան կը փորձէ հասնիլ խանդավառութեան բարձր չափերու, իր գտած փշրանքը տնկնելով, խորանարդելով, տնոր ներսը կարելի կեանքին կտորիկը փոխակերպելով մշակութային բարձրորակ վկայութեան մը:

Մարդերու յօրինում մը լաւ կ'ընէ բաղդատութեան գիմելու համար զգոյշ մնալ: Դրադէտի եղանակ, զուգակշիռը յաճախ կը սխալի չնամանելով դիտունի եղանակին որ գտածը արժեւորելուն մէջ միայն գիտէ տառապել: Դժուար կը կարդանք Խաղբակեանը, գիտնական մեթոտին անաւարակելի գլուխ-գործոցը: Չեմ օգտագործեր Գ. Յովսէփեանի խոստովանութիւնը որով անիկա գիտութեան ծառայելու առաջադրութեամբ, կը յայտարարէր չկադացուիլը աչք առած ըլլալ: Ընթերցողը բերելու համար աւելի

(*) Մանրամասնութիւն մը չէ իր մօտ իր մթերքը չէնքի վերածելու առթիւ իր տարադանքը: Ցիտուն տարուան պատմութիւն ունի մանրանկարչութեան շուրջ իր կիրքը: 1913ին անկէ պատահաւ մը՝ Գաբել, շայ շնագործեան, ով գիտէ երբ բախտին պիտի արժանանայ ամբողջական կերպարանքով մը հանրութեան իշնելու: «Ամէն օր մի ցոր լան», «մի ցոր վկայութիւն», ինչ են նախադասութիւնները, որոնք եթէ արդար են, նախքան իսկ բխած ստիպողութեամբ մը, բայց կը պատմեն նաեւ մեղմիկ ճառագայէ: Պիտեմքերը կը կտակածին իրենց գտածին, բայց երբեք չեն կասկածիլ իրենց գտնելիքէն: Դուրեան Սրբազան կասկածը կը սկսէր գտնելիքէն: Ու հոս է որ իրարու կը հակադրուն գիտունն ու իմանիտաւ:

հաշտ զգացումներու, կը մեծցնեմ փոստը Խաղբակեանքի նորու-
թեան, քանի որ հեղինակը գրեթէ ոչինչէն է ստեղծած այդ փա-
ռաւոր գործը: Ու նորութեան արժէքը իր դժբախտութեամբ է
պայմանաւոր: Նոր հեղինակները հանդուրժելի կ'ըլլան, երբ ժա-
մանակը միջամտէ մեղմելու համար անոնց գործին սրութիւննե-
րը: Բայց, նոյնքան դժուարութեամբ, չկամութեամբ կը կար-
դանք Դուբիան Պատրիարքի Ազգային Պատմութիւնը (*), ոչ ան-
շուշտ միայն անոր համար որ դպրոցական կարիքներու կարկինով
ձեւակերպուած է գործը, այլ թերեւս աւելի այն պատճառէն որ
Դուբիան Սրբազան ուզած է ճիշդ, չըսելու համար քիչ, այ-
սինքն զրքունակ տեսնել իր նիւթը: Հայոց պատմութիւնը որքան
դատական կաղապարներ էր գործածել մինչեւ 1900: Արդ ճիշդ
այդ 1900 ին, զիւտեր, անցեալը կարգաւոր նոր եղանակներ եկան
մեզի ըսելու որ ինչ որ Բալթասուցիք քիչ մը նսեմ անուանակո-
չութեան հասեւ մինք մինչեւ այդ թուականը յաւակնած էինք տե-
սած, դատած ըլլալ, չուքն խոկ չէր այդ բառին ընդգրկած մթին
ղեղեցկութեան և եղբրական մեծութեան: Չամչեանին կաղապար-
ները: Ազգերը պիտակաւորել ճակատամարտներու — դաշտերուն
բախտովը, արդատիք է հաղորաւոր տարիներու վարժութեան ու
այսօր ինկած կշիռէ: Փոխուածք այնքան իրաւ է ու խորունկ որ
ամերիկեան համայնարաններուն հասա, հաստատ արշաւախումբը,
աւերակները գրոհելու, դարձած է տիրական ցակցիկաւ, գործածե-
լու համար պատերազմական գործողութեանց տարազ մը: Հետե-
ւանքը՝ դիւտն էր հսկայական քաղաքակրթութեանց: Մեր երկիրը
նման մեթաւէ մը որքան ունէր շահելիք: Փորձը գործողութեան
երկու գրոհներով: Իմ նիւթէն դուրս է Նախահայաստանը, իր
կարդին խանդավառիչ արշաւանք մը: Իմ նիւթին մօտ, մեր միջ-
նադարը, զոր ուսու, գերման դպրոցները ենթարկեցին արդիական
քննութեան: Արդիւնքը ա՛ն որ մինք կը ճանչնանք յստակ ըսուե-
լու չափ պայծառ contours-ներով Բազասուցիները որոնց աշխարհը
կ'իյնար ուստական հասարակութեանց ծիւղէն ներս: Արդիւնքը ան
որ Ռուբինեաններ կ'անձնանան քիչ քիչ, թէեւ ոչ առաջիննե-
րուն համեմատութեամբ, թուրքերու ներկայութենէն նեղուած
ու իրենց խորհուրդը հոգիւտն ծոցին թաղուած պահելով: Ար-
դիւնքը ան որ բրուտի մը ձեւքէն ստիպոր մը ու մեծ նախարարի

(*) 1900 ին Հայկազանց, Արշակունեաց, Բագրատունեաց հարստու-
թիւնները պատրաստ ձեռագիրներ էին: Իր մահէն վերջ Թորգոմ Սրբազան
յարգանքի ցոյցի մը մէջ կարծեց գնել գործին անբաւարարութիւնը,
տպելով:

մը զինուորական տաղանդէն յայտարար յաղթական ճակատա-
մարտ մը իրար չեն արժեք տնչուչտ, այսօր մեր նկատառման
մէջ, բայց կը պատկանին նոյն սեռէ իրողութիւններու, իրարու
առաջնորդող, իրար ամբողջացնող: Տակաւին: Հիմա մագաղաթի
վրայ յաղթանակներու պատճէնները — ներեցէք մատենագրական
սա բառին — մեզ նուազ կը խանդավառեն քան աւերաստանի մը
ընդերքէն առարկայի բեկոր մը, քարի ականջ մը: Գ. Յովսէփեան,
սա արժեւորման մէջ կը համաձուլէ իր մեթոտէն գերմանական և
ռուսական եղանակները:

Խօսեցայ թէ որքան շատ ուզած էր իր մարմինէն, հայրե-
նիքին կենդանի աւերակները հասկնալու, նկարելու, կորուստէ
փրկելու արարքները մատչելի պահելու ատեն իր ուժերուն: Այլ
այսքան կիրքով գործադրուած աշխատանքէ մը փնտցածը, իր
ժողովուրդին ուրիշ, այս անգամ եղերօրէն հզօր պահանջները դի-
մուտրելու, — կենսագրական հետաքրքրութիւն մը չէ դժբախ-
տաբար որպէսզի արտօնէի ինքզինքս անցնելու Գործին: Գ. Յով-
սէփեանին ուսուցչական, տեսչական, նուիրակային առաքելու-
թիւնները իրենց կարգին երբ իննսն լայն քննութեան, երեւան
պիտի գայ մտաւորականին հաւասար հանրային մարդը: Անիկա
իր ժողովուրդին տառաման չափած է տնչուչտ երբ կ'երթար ոտ-
քը ինչալու թուրք յաղթական զօրավարին: Անիկա տպւած է հայ
ալ տառաման, աւերակ երկիրը վերաշինելու արարքին ոչ միայն
բաժնեկից, այլև խորունկ բեկումովը առանձնութեան, լքումին:
Անոր սքանչելի հարստութիւնը հագեղէն տարրէ՝ զինքը ազատած
է սակայն անգործութեան ժանգէն: Խորհրդային Հայաստանի իր
սպասը գիտական իր պաշարին օգտագործումովը չէ պայմանաւոր:
Գրեցի թէ գիտական Ինստիտուտի տնդամ էր: Բայց նոր կը գրեմ
որ Խալբակեանք աշխատասիրութեան անդրանիկ հատորը տպուած
է վաղարչապատ, Խորհրդային Հայաստանի մամուլով:

Ու անոր Ամերիկան որ իր կարգին խորունկ սղբերգութիւն
մը ինչպէս սկսած, տակաւ պիտի մեղմանայ իր ազդեցութեան
թափանցումովը իրարու դէմ ճակատած զանգուածներուն երբ պի-
տի յաջողի բախումները առանձնացնել ու վիշտէն ուղեկորոյս եղ-
բայրները պահել զգաստութեան հսկին: Իր վրիպանքը՝ հերձուածը
ընդմիջտ բառնալու, թերեւս պայմանաւոր էր գերազանց ազդակ-
ներու ճակատագրականութեամբը: Չմիտցան պառակտուած եղ-
բայրները, բայց իրարու հանդէպ մահացու իրենց տառելութեանց
սկզբնական թափն ու չաճեցուցին: Երբեմն չարիքին կատաւը
հոմանիշ է բարիքին:

իր Հայրապետութիւնը «Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ» նուիրական Աթոռին... տարիքի մը ուր մենք աթոռները կը վերածենք նընջարաններու, մրափաստանի, իր կարգին պայծառ դրաւական» Գ. Յովսէփեանի անսպառ կենսամթերքէն, տակաւ կը գտնէ իր իմաստին լիութիւնը: Անթիլիսար, այսօր, սփիւսքի հողիէն ներս խորհրդանշանական զեպեցկութիւն է: Ու կը հաւատամ թէ իր կիրքը, թափը, յամառութիւնը հետզհետէ պիտի կազմակերպուին սրպէսզի իր աւարտին հասցնէ իր ԳՈՐԴՆԷ՛ ու իր կարգին, աւելի յորդ, աւելի բազմերես, կեանքն իսկ ընդամենը կիրքով մը, էլի կը շարունակէ վառ պահել անոր ոչ միայն միաքի բջիջներուն, այլեւ մարմնի յօգուածներուն, զործարաններուն ահաւոր իր ձգողութիւնը, արդիւիւս համար սասնց տարիքին, աշխատանքէն անխուսափելի սպառանքը: Եթէ մարդկային մարմինը կը բխի ամէն բոլէ, օրէնք մը կայ այդ բուխքի իր ճակատագրական կէտին վրայ հարուածող: Ու բոլոր օրէնքներ կ'արժեն իրենց բացառութիւնովը: Ունինք օրինակներ աշխատաւորներէ որոնց մարմինը զիրենք կը վառէ, կը սպասէ, իր հաշտոյն զործածելով հողին զօրութիւնները: Խորհեցէք վաղամեա արուեստաշէններուն: Միւս կողմէն նոյնքան իրաւ են այն մարդերն ալ որոնք կը պաշտպանուին իրենց հողիէն, իրենց մարմնեղէնին մասնութիւնը հակակշռող տարրեր ճարելով նոյնիսկ մասնութիւնը կերպարանող հիւանդութիւններէն: Կ'ըսեն թէ մահը, այս կիրքէն խանդավառած, երբեմն կը գիջի իր սրտը, իր զործին աւարտը մինչեւ: Մարտիկ Բրուստ մէկն էր այս բախտաւորեալներէն: Մահը սպասցուց, քանի մը տարի, մինչեւ որ լրացուց իր կաթողական ձեռնարկը:

* * *

Գո'րծը.

— Գ. Յովսէփեան ութսունամեայ պատկաւորին, այս անգամ ինքը իր ճակատագրովը, այսինքն հայ եկեղեցական բանւորի առօրեայ կարիքներէն, հայ հովուապետի սրտածմելի պարտքերէն վեր ու դուրս:

Կայ անիկա, նոյնքան չփեղ որքան եղեր էր մարդը:

Գրականութեան պատմիչները կ'ախտործին երբեմն հակադրելու, երբեմն համադրելու մարդու մը կեանքը, զործը, գրական եփեկցանքներու հետամուտ: Եզանակը, սրքան ալ հաճելի, նոյնիսկ հրահանգիչ, Գ. Յովսէփեանի համար պիտի չունենար համոզիչ եզրակացութիւններ: Ի վերջոյ բան մը միայն ստոյգ է, սա ալ

— Գարեգին Յովսէփեանի հիմնական մտահոգութիւնը, ստրկաւագութենէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն: Այդ մտահոգութիւնը կերպարանքն է առած հայ մեակոյթին պատմութեան որ կրօնական տարազ մը չէ ապահովարար, այդ մարդուն հոգետունին: Իր յօդաւածները, որոնք խմբուեցան այս տարի Իեպի Լոյս եւ Կեանք ամսուան տակ, կը պատկանին պարտականութեան զգացումի մը ու չեն բաւեր անոր գործին զանգուածէն ներս թելադրել նոյնիսկ բարոյախօսական երակ մը: Գարեգին Յովսէփեան աշխատեցաւ, բաւ մը որ բանալի մըն է: Բայց եթէ այս մարդուն կեանքը հոսեցաւ քանի մը լայն տկօսներով, տպաւորիչ միութեան զգացում մը թելադրելով — միշտ եկեղեցականն է այդ զգացումի յօրինողը, որ այդ տկօսներուն միացման կէտը կը գումարէ իր ժողովուրդին սպասին վրայ — այս մարդուն գործը կը զանցէ պարզեցման նման մեթոտ ու միջոց: Կ'ընդունիմ որ Ալիշանին նման քերթուածաշարք չըլլայ ձգած: Բայց կը տառապիմ իրարու հաշտ ընծայելու Գրչուքիւն ու Խաղբակեանքը, գործեր ասոնք որոնք կը մեկնին գրեթէ հակամարտ հոգեգրութիւններէ: Իր սկզբնական յղացման մէջ Գրչուքիւնը դասագիրք մըն է, մի մոռնաք: Խաղբակեանք՝ հայ արուեստին և մշակոյթին համար նախանիւթ:

Ներկայ փորձի մուտքին, այդ գործը պիտակող առանձնացուցիչներ, վերադիրներ գործածեցի: Թերեւս ընթերցողը նկատեց որ, անոնք, իրենց կարգին քիչ մը շատ կը բացուէին իրարմէ, նոյնիսկ իրար մոռցնելու վտանգով: Բանահաւաք մը և մշակոյթի պատմիչ մը, առանց դժուարութեան, նեղութեան, քով քովի չեն տպրիր: Բայց անա ուրիշ անուն: Գարեգին Յովսէփեանի կաղապարէն, միտքի ինչպէս մարմինի ցուցմունքներուն տակ, աշխատաւոր մըն էր Ալիշան: Գրականութեան պատմիչը կը նեղուի անշուշտ, բայց չի տառապիր երբ պատուական արքային խառնակ վաստակը հրաւիրուի ըստ պատշաճի դասաւորելու: Ալիշան երիտասարդական, գրական մեղքերու — եթէ բառը կը հանդուրժէք — իր տուրքը լայնօրէն վճարելէ վերջ (իր քերթուածները, բանաստեղծական արձակները, գրաբար ու աշխարհաբար, բարոյական իր խորհրդածութիւնները, որոշ ալ վիպային ժամավաճառութիւնները, Հովիւք Մասեացը, նմոյշ մը յիշելու համար), երբ կը դառնայ իր հարազատ կաղապարին, այսինքն՝ հաւաքիչին, քննողին, պատմողին, սա զանազանութեան մէջն իսկ կ'իրագործէ միութիւնը իր տաղանդին: Յուշիկները պատմում են ու կը պատահանին հայոց գրականութեան:

Գ. Յովսէփեանին գրիչէն մեզի հասածը դժուար՝ որոշ տեսակաւորման մը տակ գետեղելու: Այս վրիպանքը ծնունդը չէ միայն իմ անբաւարարութեան: Կրնամ արդարացումը փորձել այդ արդիւնքին իրարու գրեթէ հակադիր — երբեմն — կերպարանքը խոչորցնելով: Ի վերջոյ զրականութեան պատմիչ մը պարտքին տակը չէ զուս գիտական կրթանք մը համարուող մանրանկարչական հարցերու շուրջ տիրական հմտութեան մը: Քանի մը կեանք անբաւական կուգան մեր ձեռագիրները միայն ըստ արժանաւորյն տեսնելու, վայելիլու, արժեւորելու: Պարզ են իմ խօսքերը: Միւս կողմէն, Գ. Յովսէփեան հայց «բանաւոր անդաստանէն» ներս իր մուտքը բրած է հասկաքաղի մը համեստուկ մախաղով, յիսունէ աւելի տարիներ առաջ: 1948 ին կամ 1950 ին անիկա հանդերձուած է Հայ Մանրանկարչութեան Ընդարձակ Քարտէզը, կէս դարու վրայ երկարող սրբագրումներէ, յաւելումներէ, լրացումներէ վերջ, մամուլին յանձնելու: 1892 ին կը բացուի տպագիր վաստակին շարքը Սասնայ Մուրով, Սրբանձանանցով սեւեռուած ու այնքան մեծ բախտի մը հասած այդ ժողովրդական վէպին երկու փոփոխակով, Մոկաց և Ապարանի բարբառներով: Մի՛ աճապարէք: Սասնայ Մուրը, այսօր այնքան ծանր համբաւի տակ, վաթսուն տարի առաջ, Սարկաւազ Գ. Յովսէփեանի հոգիին վրայ ունէր նոյն հմայքը, նոյն կսկծադին խորհուրդն ու գեղեցկութիւնը որքան այս բառերը իրաւ են այսօր, երբ գործածուին Գարեգին Կաթողիկոսին հոգեւորիճակը պատկերելու, երբ կը պատրաստուի իր կեանքին տիրական կիրքը կազմող, իր Քարտէզ Հայ Մանրանկարչութիւնը հրատարակելու Փոխարինեցէք այս հատորներու շարքը այն միւսով որ անուն ունի Յիւսէփեանի հայրանքը: Հայ Ձեռագրաց. առ ուլ անտիպ մթիւր մը, քանի մը հազար էջերու վրայ կամար արձակող: Ու հակադաս այս զոյգ աշխատասիրութիւնները ոչ հայկազեան ոտքով քերթուածաւարք են, ոչ ալ ճապարհուլ պատմութիւն հայոց, ոսկեպաճոյճ ոճով մը գրուած...: Ու կուգամ հիմնականին,

— Թէ՛ Քարտէզը, Թէ՛ Յիւսէփեանի հաւաքչական հողերանութեամբ հասկնալի, կը գտտուին անկէ գիրենք թելադրող ոգիին իսկ վկայութեամբը: Գարեգին Յովսէփեան վաթսունէ աւելի տարիներ է յատկացուցած այդ աշխատանքին, անշուշտ հպատակելով իր հոգիին հզօրագոյն ձայնին. այս անգամ մեր բոլորին մէջ տիրական, անվերածելի, մեր օրերը, անունը, յիշատակը, պատմութեան մէջ մեր տեղը վճռող: Անոր հոգիին գերագոյն ձայնը:

— Պատմութիւն հայ մեակոյթին:

Անշուշտ բարի կ'ըլլաք պատմութիւնն ու մշակոյթը առանձին առանձին արժեւորելու ձեր մտքին մէջ:

Ու այդ մշակոյթէն փշրանքներ են գիրի ինկած կամ յոգովուրդին ձայնին մէջ թրթռացող բոլոր

— ՍՏԵՂՆԿԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, այսինքն Գ. Յովսէփեանին ոչ միայն պաշտօնական քարոզներուն, հանդամանաւոր գրութեաներուն, այլեւ առանձին, առօրեայ խօսակցութեան մէջ ամէնէն աւելի յաճախուած բառը: Ու լրացուցիչ մանրամասնութիւն.

— Այդ տարագին տակ Գ. Յովսէփեան խտացուցած է իր կեանքին գերազոյն իմաստը, իր ամբողջական կիրքը, գաղիացիներուն *passion*-ը: Իր սերունդին մեծ ցանկաթիւններուն մէջ, սա պաշտամունքը հայ ստեղծագործութեան, իրր միասիւք առնուազն հաւասար կուգայ այն ծանր տաղանդաւորութեանց որոնք 1880 ի մարդերը նետեցին գործօնութեան դաշտերը, հայութեան երկու մեծ հասուածներէն ներս: Անոնք որ հայրենիքին սպառնադրութեան երազը դրօշաբարձ՝ քաղեցին պարտքի ձամբով: Ու անոնք որ հայրենիքին գիւտը — իր արուեստին ու հոգեպարտութեան խորագոյն իրականութեանցը ետին — իրագործելու համար ինկան աշխատանքի: Գ. Յովսէփեան, վերջիններէն, որդեգրեց փառասիրութիւն մը, բնագարձակ հմտութեան մը, հայ արուեստին ձեւական լիարժէք բոլոր կերպարանքներէն, — համադրում մը որ բնագրկէր խանարհագոյն ձեւերը մանաւանդ,

— գիրը, իր շրջափախութիւններով այնքան պերճ խօսող մեր հոգիին յարեհրանքներէն,

— գիծը որ գիրին ընդարձակումն է, արձակումը, ըսելու համար աւելի ծանր, ընդարձակ, երկարող ապրումներ,

— գոյնը որ արիւնն էր մեր միտքին, ցանցերը լեցնող,

— մագաղաթը, կերպաները, մետաղները, իրենց վրայ ընդունած իմաստին կնիքներովը:

Բոլորը, աւելի բարձր համադրումի մը մէջ

— պատմութիւնը հայոց մեակոյթին:

* * *

Վերը ունիք երկու թուական, 1892 և 1948-50, թէեւ 1889ին Սարկաւազ Գարեգինը էջմիածնայ պաշտօնաթերթին մէջ ընդունելի կրցած է ընել իր ստորագրութիւնը:

Տարածքը, սա գոյգ թուականներուն ընդմէջ, անոր հոգեւորականի բազմազան զբաղումները պիտի բաւէին փառքով և օգուտով լեցնելու: Ընթերցողէն կ'ուզեմ որ այս անգամ այդ բացը ծածկէ գրական վաստակին արդիւնքներովը, ու տարկաւ ըրած տտեն մտածէ արդիւնքին ծաւալին, լայնօրէն գիտական նկարագրով մը: Ընթերցողը կը յիշէ թէ գինքը հետաքրքրել փորձած եմ հարազատ բանասէրը չարչրկող տազնուպներով: Գ. Յովսէփեանի աշխարհը, չիշտ մասնաւորման մը մէջ, կը պարզէ մամանակը անխնայ ուսող ախորժանք մը: Հազարէ աւելի տարիներու վրայ երկարող գիրերու լաբւարընթոս մըն է յաճախ մեր ձեռագիր անուանածը: Երկու հազար տարիներու մօտեցող աւերակներու աւերածն է մեր հնագիտական որակած նախնիւթը: Ու իրարմէ մեծ ստրբերութիւններ միայն նկարագիր ունեցող նկարներէ կը դոյանայ մանրանկարչական ամէն քարտէզ: Երբեմն բառ մը ճիշդ կարդալու արարքը կառավարական թղթածրարներու կարեւորութեամբ թղթեղէն կը սպառէ: Ու գիտուն բանասէրը իր գտածին չափ գանհլ չկրցածովը կը տառապի:

Երկու թուականներու բացուածքին մէջ տեղաւորեցէք ուրեմն

ա) — իր սպեալները, մեծն ալ, փոքրն ալ, որոնց թիւը 30 ը կ'անցնի:

բ) — իր անսխալները, որոնց թիւէն, ծաւալէն խօսիլ մը տեսակ մը վախով կը համակէ հարցապնդողէն աւելի հեղինակը:

Գ. Յովսէփեան, գիտուն մը, պիտի վարանի էջերով խօսելէ, քանի որ երբեմն էջ մը նիւթ անսոր արժած է ամիսներու աշխատանք: Կը հասկնամ: Գ. Յովսէփեան, մշակոյթի պատմիչ մը, դարձեալ չ'ախորժիր հատորներով պատասխանելէ, օրինակ՝ երբ հարցը դրուի հատորներու թիւին, հայ մանրանկարչութեան կարելի նիւթերէն: Ու տարկաւ ունի մասնակի ալ նշանակութիւնը երբ գիտենք որ կէս դարէ աւելի տեւողութեան մը վրայ, անիկա իր մասններովը մէկիկ մէկիկ կազմած է անոր բաղադրիչ տախտակները, լուսանկարները, պատմաբանութիւնը, մեկնութիւնները, չէնքը: Իմա՞սը սա փաստին.

— Ան՝ որ գիտունը կրկնապէս կը տառապի, չնմանելով գրողին: Այս վերջինը կը զգայ բաւարարութիւն, երբ իր ընտրած աշխատանքի կալուածէն յաջողած է առանձնացնել համադրական կերպարանք մը: Պակասները կը նմանին չուքերու որոնք հեռուէն չեն զգալի: Գիտունը գերին է նիւթին, Ֆիլիքս (fiche), քանի որ

հողերուն ծածկածը դուրս է մեր նախահաշվէն: Տարիներ կը հաւաքենք, կը չինենք, կը հաւատանք վերջնական արդիւնքներու՝ մեր աշխատանքին ու ահա նոր աւերակէ մը բուսնող թիւ մը, անուն մը, գիր մը կուգան մեզի բակը: Իրենց սառն դատավճիւր մեր չարաչար սխալանքէն, կորանքէն: Ինչ անհուն գերեզման-նոցներ են ձեռագիրներու մատենադարանները սրանց պեղումը մեր մէջ հազիւ թէ սկսած է:

Գ. Յովսէփեան անունով մեզի հասած ու մեզի խոստացուած գործը ներկայացնելու արարք մը բացառիկ կերպեր կը պատահէր ինծի պէս քիչ մը ոչ-ուզողափառ աշխատաւորի մը: Գիծուքիւն, բանասիրութիւն, պատմութիւն, արուեստ, մշակոյթ — մինակ վերացեալ գոյականներ չեն, այլ սրեւէ արուած չրջանէ մը, սրեւէ ժողովուրդի մը իրադարձումները պիտակոյ բնդարձակ թելադրանք: Չեռնհասութեան տաքնապ մը անխուստփելի: Բայց ո՛չ աննսուճելի, քանի որ ներկայ փորձը չի յաւակնիր ուզողափառական ակտիւներ: Ըսի՞մ ձեզի թէ այս ապերը կը ըսին աւելի համեստ փառասիրութիւնէ մը, մարդեւութեան մը գործադրելէ, որոնք զրադարաններուն կա՛մ ամբոխներուն կնիքովը չառապէին, ըլլային իրաւ մարդեր, գործի կրկնսին վրայ ու ըլլային նոր մարդեր միաքի մարդերուն վրայ: Չէք կրնար Գ. Յովսէփեանը դուրս առնել այս սահմանին պարտադրանքէն:

Այս հատատումէն յետոյ լմ որոշումը

— չեղելու գործ մը ներկայացնելու բնկալեալ եղանակէն որ գործի մը համադրութիւնը կը կտտարէ օգտուելով տպեալէն: Այդ կշիռը — կարծես համադրութիւնը յաւակնութիւն պիտի հոտէր — ես կը սկսիմ անսխալով:

Փակադիւծ մը:

— Իմ տեղեկութիւններս սա անտիպին տարողութեան, մթերքին, խորհուրդին մասին, կուգան առաջին աղբիւրէ, վեհափառ հեղինակէն:

Ու երկրորդ փակագիծ մը:

— Գ. Յովսէփեան իր գործին վրայ — տպեալն ու անտիպը մուտք ունին հոս — խօսիլը կը նկատէ անարգասիք ետ-դարձ, չըսելու համար աւելորդ, ձանձրացուցիչ անդ-քայլ: Յամեցում, առնուազն դո՛ւման տարապարհակ մը զինքը իր բնկիւթէն հեռացնող մը: Սա՛ իր բնգհանրութեանը մէջ: Կայ տակաւին այդ խօսքէն ուրիշ ալ մանրամասնութիւն: Տպուածին համար իր դրժկամութիւնը, զգուշաւոր խուսափանքը խորանարդութեամբ չափերով կը գնուին անտիպին վրայ իր բացառիկ գեղումովը: Իր յարդու-

թիւներ որ վարակիչ, ցուադին, սրտառուչ կը դառնայ, տեսակ մը վախով ալ մազնոխտնուած, երբ իր ձեռքերը քաշելով զէպի կուրծքը, կարծես իր զոյութեան, կարելիութեան բնական սահմանին, տարիքէն ճարտարապետուած սա նահանջը տպրելով համեմատական ուժգնութեամբ մը քիչ առաջուան խոյանքին:

— պիտի կարողանամ,

կը հարցնէ իրեն, ինչպէս խօսակիցին:

Անոտ առամա մը: Այն ատեն ոչքերը կը փայլին աւելի մութ. մինչ իր մարմինը կը հագնի խորհրդաւոր կառոյցը իր պարզած տեսութեան, թեյադրել ձգտած աշխարհին, ձեռքով, ոտքով, իրանով, բառով, ամբողջական մասնակցութեամբը, քիչ քիչ սպառած, մինչեւ որ դառնայ կատարեալ մասնութիւնը կոկորդին՝

— մի քիչ ջուր...

Պաշտամանքի մը պէս: Ո՛ր կոկորդը պիտի դիմանար ժամու մը վրայ երկարող սա գրոհին, զոր կը կատարէ սա մարդուն հոգին սա ութսուն տարեկան մարմինին վրայ: Ուղիղ տառապանք մը մտիկ ընողին, որքան իրեն, երբ իր միջոցներուն անբաւականութիւնը կշռած է աշխարհի անգամիւնը, բեմերէ, հանդիսութիւններէ, նուազող ձայնը պաշտպանել փորձելով խառնով, զաւազանով, առնուազն ձեռքերով: Գիտնալու էք որ անիկա իր ձայնը կը գործածէ ուրիշ օրկաններու ալ հաշտոյն: Իր միտքը, իրար հալածող պատկերներուն, գաղափարներուն զրոհ պարտաւոր է զիմաւորել, իր կարգին, սրտին նման որ տարիքով բարդուած արգելքները յաղթահարելու համար ստիպուած է աշխատելու բարձր ճնշումի տակ: Հոգիին ու նիւթին սա ճակատումը, բսի, կ'ազդէ հանդիսականին վրայ, հարազատ առամայի մը նման, մանաւանդ երբ կը խորհի ուրիշներու որոնք իրենց տարիքին թարմութիւնը, միջոցներուն առատութիւնը, խելքին ու պատրաստութեան միտքը կ'օգտագործեն զիրք մը անգամ բանալ մերժելու: Իր անտիպներուն համար զինքը խօսեցնելու սա դառնութիւնը թոյ ներէ ինծի:

Գ. Յովսէփեան տպագրութեան համար պատրաստ ունի՝

(Ա) — Անուագրաց Յիւստակաբաններ, սննուն մթերք՝ հայոց անցեալէն փրցւած:

(Բ) — Քարսիկ Հայ Մանրանկարչութեան, որ կ'ենթադրեմ թէ իր անունը դարերու յարգանքին, հիացմունքին յանձնող շքեղ յիշատակարան մըն է, իր իսկ զոյութեան հիմնական վկայութիւնը, այս ժողովուրդին պատկանելու իր պարտքէն, զայն սիրելու իր կիրքէն բարձրացած:

Գ) — Օրբելեանց տունը զոր սեւագրած է ամբողջութեամբ և որմէ ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՕՐԲԵԼԵԱՆ և Միմա Խաթունի սերունդը մեղադրութիւնը առանձին պրակով Անթիլիասի տպարանէն լոյս է տեսած 1947 ին վերջերը:

Դ) — Ուրիշ ալ տուներ, Վաչուտեանց, Զափաբեանց: Այս վերջին տունին համար Գ. Յովսէփեան ունի իր նկատողութիւնը. «Զափաբեանց տան մասին իրեւա ամբողջութիւն այլեւս չենք կարող գրել, որովհետեւ ձեռքի տակ չունինք մեր հաւաքած նիւթերի ամբողջութիւնը, բայց նրանց մասին գրել ենք մասամբ մեր Խաղբակեանք Ա. հատորին մէջ, պիտի գրենք Օրբելեանց և Վաչուտեաններին նուիրուած հատորների մէջ: Օրբելեանք յոյս ունիմ 1948ին հրատարակուած տեսնել», կը գրէ ինծի անձնական նամակի մը մէջ:

Ե) — Գրչութեան Արուեստը, որմէ հատուածներ լոյս են տեսած Արտաւազդ Սրբազանի Տաթևիլն և Պայաբի (Ամերիկա) բաջապիին մէջ, բայց որուն ամբողջութիւնը կարօտ է «մի քանի լրացումների»՝ իր բառերով:

Ծանօթութիւն. — Վեհափառին մասնաւոր գումագումանքը վայելող սա աշխատանքը տեսակ մը խորհրդանշանական տարողութիւն ալ ունի: Երիտասարդութեան օրերուն Գարեգին Վարդապետ այս նիւթը դասախօսած է, ուշագրաւ ծրագիրով մը կազմելէ վերջ նիւթին *statut*-ն, ինչպէս կ'ըսեն: Կուտամ այդ ծրագրին հիմնական գիծերը, հմտնալով յիշցնել որ անիկա գործադրուած է ժողովրդային դասախօսութեանց մէջ, ընմարան (1910), աւելի յետոյ Խորհրդային Հայաստանի Համալսարանին մէջ, ուր իրեն տրամադրուած էր հայ արուեստի պատմութեան ոթոտը:

«ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒՆՍՏԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՔ»

«Հնագրութեան սահմանը որպէս գիտութիւն. նորա վիճակը մեր մէջ. հնագրութիւնը կարեւոր օժանդակ հայ քաղաքակրթութեան և ներքին կեանքի ուսումնասիրութեան:

Նիւթ. Պապիրուսի գործածութիւն Հայոց մէջ: Մագաղաթ և նորա պատրաստութեան եղանակը. դեղատոմս մագաղաթի պատրաստութեան. Հայ մագաղաթագործներ: Ներմուծութիւն: Մագաղաթի տեսակները: Թուրք՝ հնագոյն գործածութիւնը մեր մէջ: Նոր կարծիքներ հնագոյն «թղթերի» մասին: Թղթի կեդրոններ և տեսակներ. կսկի և ոսլայի: Գրիչների գանգատ: Թամախի և գրչի պատրաստութիւն: Խրատներ և դեղատոմսեր գանազան թանաքների պատրաստութեան մասին: Մանրանկարչական թանաք և ոսկի: Գրչի տեսակներ և պահարան: Գրիչ կտրելու եղանակներ: Վրձին:

Գրեկու գործույութիւն. Գրեկու ձեւը (մանրամասնարչական պատկերներ). Օրինակներ: Ուզգել կամ սրբադրել, գիտնական կամ համեմատական բնագիր, կէտադրութիւն և առողջանութեան նշաններ: Գրիչների յիշատակարաններ թանգադին տեղեկութիւններով: Հռոմի ձեռագիրների լուսանկարներում: Զեռագիրներ գրեկու ժամանակի տեղեկութիւններ: Գանդատ զմուտրութիւնների մասին: Մի քանի աշխատանքներ: Վարձատրութիւն:

Կազմ և պահպանութիւն. Տեսարակ. կապել և կազմել: Նշանաւոր կազմարարներ և հնագոյն, գեղարուեստական կազմեր: Զեռագրի պահպանութեան միջոցներ և խրատներ. տնէժք և օրհնութիւն: «Գիրք փակեալք կուռք են»: Դասատաց վարդապետներին և դպրոցներին (չասատուն) արգելք չպէտք է դնել: Մովսէս Երզնկացու կարծիքը:

Մասեցնալարաններ. «Արկեղք գրոց». Բազրատունեաց արքայական մատենադարան. Տաթևի կամ Սիւնեաց, Տիգրան Պահլավունու մատենադարան: Ռուբինեանց արքայական. Վանական մատենադարանների արեւելքում և արեւմուտքում: Անհատական մատենադարաններ և «գրասէրներ»:

Սացողներ և հովանաւորողներ. Զեռագիր գրեկու շարժառիթներ. կրօնական գեղացումք և բարեգործութիւն. նուէրներ վանքերին կամ անհատներին. դպրոցական նպատակ և անձնական վայելք: Արձանագրութիւնների և յիշատակարանների մէջ տեղեկութիւններ: Նոր պատուէր. գնել (գրքի վաճառք) և գերութիւնից ազատել: Հայ իշխանների դերը Թաթարաց արչաւանքների ժամանակ. Վանական վարդապետի ղէպքը և անթիւ յիշատակութիւններ յետագայում: Հայ գրչութեան նշանաւոր հովանաւորներ. Եկեղեցական կանոն. Հռոմկլայի հայրապետանոցը. կոստանդին կաթողիկոս. Լամբրոնոցիք: Լեւոն Գ. գրասէր և իւր թագուհին: Արքայազարայրները: Հեթում Բ.:

Գրչութեան դպրոցներ. Գրչութեան ուսուցիչներ: Վանգոյի դպրոց կամսարականաց և Բազրատունեաց շրջանում: Տաթևի դպրոց Ժ. դարում և յետոյ: Անի. ԺԳ. դարու վերածնութիւն և արեւելեան վանքեր: Գրչութեան ոսկեդարը Կիլիկիայում և Հռոմկլայի, Սկեւոյի, Դրաքարկի (Սիս, Ակներ-Գոներ եւլն.) դպրոցները: Սկեւոյի դպրոցի նշանաւոր ներկայացուցիչները. Գէորգ Սկեւոացի, Գէորգ Լամբրոնացի, Ստեփանոս Գոյներիցանց «անհաս գրիչ», Մովսէս Երզնկացի, Մարտիրոս վարդապետ և այլք: Հոռնկլայի և Դազարկի դպրոցի ներկայացուցիչներ. Թորոս Ռոսլին,

Աւետիք գրիչ, Թորոս փիլիսոփայ Դրազարկի և այլք: Յովհաննէս արքայեղբայր և նորա դպրոցի գրիչներ: Կոստանդին «անհաս գրիչ»: Գրչութիւն և մանրանկարչութիւն: Շքեղ հրատարակութիւններ, սակեգիր երեսներով, մանրանկարներով և զարդագրերով:

ԺԴ-ԺԵ. դարու վարդապետարանները՝ Գլաձոր, Տաթև, Մեծոփայ վանք սրպէս գրչութեան կեդրոններ և «առկայծեալ պատրոյգներ»: ԺԼ. դարու վերածնութիւն. Էջմիածնի, Բաղէշի (Խիզան), Ամիգի, Զուղայի դպրոցներ: Գաղթավայրեր Խրիմ և Պուլիս:

Հայ գրի զարգացման աստիճաններն ու տեսակները. Զեռագիրների կորուստ. արձանագրութիւնների արժէքը հնագրական տեսակէտով. հնագոյն նմուշներ: Թուականով հնագոյն ձեռագիրը. Ժ. դարու ձեռագիրներ: Գրի տեսակներն ու նրանց ծագման խնդիրը: Երկաթագրի, բոլորգրի, նստրգրի և շեղագրի տիրապետութեան և տեղողութեան շրջանները: Երկաթագրի և բոլորգրի պէսպիսութիւններ. խոշոր, միջին և փոքր երկաթագիր. արեւելեան և կիլիկիան բոլորգիր: Բոլորգրի տիրապետութեան պատճառները: Զարդագրութիւն և նորա զարդացման աստիճանները: Վերջաբան: (*)»

«Դասալսոս՝ ԴԱՐՍԴԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ»

Առաջին մերձեցումով մը սա երկու էջ ծրագիրը ոչ միայն «կարեւոր օժանդակ մըն է հայ քաղաքակրթութեան և ներքին կեանքի ուսումնասիրութեան», այլ ծրագիրն է Գ. Յովսէփեանի կիսադարեան վաստակին: Ինչ որ երիտասարդութեան թափին մէջ անիկա առաջադրած է իր օրերուն իբր զաղափարական, — հայ մօակոյթին գիւտը, — այս թղթիկով կը դառնայ անսր կեանքին գերազոյն տասնաբանեան: Իր միւս բոլոր աշխատանքներուն մէջ, անիկա քիչ բան է փոխած սա առաջադրութեանց կռիւնէն: Ու գիտունի պարկեշտութեամբ, բայց գիտունէն վեր, անդին, ստեղծողի մտատեսութեամբ անիկա հայոց «նեքին կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը» հալածած է անխոնջ կորովով և հաւատքով: Զինքը ըսի թէ դժուար էր խօսեցնել իր գործերուն վրայ: Գրչոյցեան արուեստը հայոց մեզ երկը կը կազմէ բացառութիւն: Անոր մասին արտայայտուելը ապրումէն անդին իրողութիւն մըն է, ինչպէս դիտեցի: Գիտունը, սա գեղումին մէջ, անոր խօսքին ան-

(*) Դասալսոսութեան ընթացքում մոգական լատերերով ցոյց կը տրուին գրի տեսակներ և գեղեցիկ գրչութեան օրինակներ:

հրաժեշտ ծանրութիւնը տալու դերով մը չի գոհանար, այլ ծանր ստեղծումին, նոր գուշակուած, ընդգզացուած փառքին ու գեղեցկութեան լայն ջերմութեամբը կը կերպարանափոխուի: Առնուազն տասնըփնգ դար, որմէ մեր գիտցածը այնքան քիչ է որքան անփառունակ, սա ստեղծումին շառային մէջ կը դառնան իրականութիւն, հարազատ, հայ կեանքը լման թելադրելու շնորհով և ուժով: Ու կը զգաս որ քու ժողովուրդդ ուրիշ համադրութիւն մըն էր, ուրիշ հանդէս մը, դարերու քառուղիներուն, այսօրուան տառապանքին սլաքներուն տակ, բայց երբեք նկուն, միշտ սեղծագործ:

Ձ) — Բազմաթիւ փորձեր (*essais*) պատմական, հնագիտական, բանասիրական, մատենագրական յոգնատեսակ հարցերու շուրջ:

Է) — Հաւանաբար նաեւ իմ կողմէ մտցուածներ: Կը գրեմ այսպէս, վասնզի իր խօսքը, տարօրէն յորդ, կ'անցնի նիւթէ նիւթ հեղեղին արագութեամբը, քու մէջդ առաջ բերելով խտութիւնէ, կուտակումէ բխող տեսակ մը տրտում մթութեան զգացում, երբ դէմքը, տարիքը, մանաւանդ ալեւոյթը ծանր իրենց շուքերը կը յօրինեն պատմումին հետ գուգահեռաբար աճելով: Տակաւի՛ն: Կայ իմ մէջ խոր ալ բեկումը գործին մեծութեան և գործաւորին տարիքի, ուժէ նուազման անխուսափելի հակադրութեամբը ծնունդ առնող: Սա զբաղանքներէն իւրաքանչիւրը, ինքիր մէջ, կ'անցնի անդին քան մէկ երկու երիտասարդի տարիներուն պտղաբերումը, առանց չափազանցութեան, քանի որ ամէնէն առաջ այդ գործերը պայմանաւոր են նիւթական նիւզով, ըսել կ'ուզեմ պրպտումով, հաւաքումով, դասաւորումով և կազմումով, իմացականէն դուրս: Տրամութեան սա զգացումը չեմ խորացներ, հղերականէն իմ ունեցած յափրանքէն գուցէ պաշտպանուած: Համոզուած եմ որ հակայական թանգարանին մէջ (հայոց մշակոյթէն) որ անոր գլուխն է, դուրսէն որեւէ աչք կամ ձեռք պիտի բախէր առնուազն կորանքի: Ո՛րեւ կողմէն, նոյնքան խոր է իմ համոզումը որ այդ թանգարանին վաւերական արժէքը գրեթէ կը վրիպի մեր ժամանակին ամբողջական գնահատումէն: Գ. Յովսէփեանի անձով ծաւալուն համակրանքը, հիացումները անբաւական են դուրս եկած անոր գործը ազատագրելու, այսինքն հանրութեան սեպհականութիւնը դարձելու: Խո՛ն է մեղքը թէ մերը, երբ անոր ժամերը կը վատնուին եկեղեցական սպասին, մեծ զազութի մը վարչական հագարումէկ իրադարձութեանց մէջ, մանաւանդ երբ այդ գաղութ-

թը կը գտնենք խորունկ հերձուածներով, գաղափարաբանութիւններով կոտորակուած, նոյն ժողովուրդին գաւազնները իրարու դէմ ճակատող, մահացու հակառակորդներու հոգեվիճակով, մինչ այնքան անհրաժեշտ էր ստորագրութեան մէջ, տառապանքին ինչպէս յոյսին մէջ մթնութիւնը, մէկութիւնը: Գ. Յովսէփեան հովուապետ մըն է: Բայց ինծի կը նկատեմ պարտք յայտարարել թէ տակէ առաջ մշակոյթի մեծ, անփոխարինելի բանն էր: Ու ինձմէ վեր, այս անգամ ազգային՝ պա՛րտքը, սա գանկին տակ մթերուած անգնահատելի գանձը, հարստութիւնը կորուստէ փրկելու: Իր կամքը, իր եռանդը, իր աշխատանքի կարելիութիւնները մարդկային են ի վերջոյ, բոկ կ'ուզեմ՝ ենթակայ իրենցմէ վեր ազդակներու: Մեր կամքը, մեր հաւատքը, աշխատանք մը բեղմնաւորելու մեր հնարաւորութիւնները անուսպն կը վայելին հաւաքակցանքից պաշտպանութիւնը: Յետոյ, զրեթէ գացած են անվերադարձ շրջանները, ուր անհատը կը զիմակալէր արդելքները և կը յաղթանարէր փառքը: Մեր ծանօթութեանց սփիւռը այնքան լայնցած է որ անհատները ալ անբուսական են հոն համադրումներ իսկ իրադարձելու: Ու իմ մտքին կը ներկայանան բազմաթիւ իրադործումներ, եւրոպական մշակոյթի մեծ ստաններուն մէջ, խնամքին տակը փորձ, լեցուն, լայն պետի մը որ մտատեսութիւնն ունի վաստակին ու չէնքին ուրուանկարը կ'ապրի, բայց իր միջոցներով ոչ բուսական կուզայ մտատեսութեամբ արարքի փոխակերպելու: Քսաներորդ դարուն՝ պատմութիւնները (ազգային, դրական-քաղաքակրթական) այլևս կը զուլին խումբերու միջոցով, միշտ պետի մը ընդհանուր ուղղութեանց ընդմէջէն: Մեր մէջ, հայ արուեստի և մշակոյթի վերաբերեալ հարցերուն վրայ ս'չ ոք՝ որ վայելէր անվիճելի հեղինակութիւն և տալ նոյնքան անվիճելի իրաւունք սա հակայ ձեռնարկը (որուն նիւթեղէնը կը մնայ ամբողջութեամբ հաւաքուած, զրեթէ դասաւորուած) արարքի փոխելու, հայ արուեստին և մշակոյթին ցարդ պարզած կերպարանքներէն արտահանելի, ու մատչելի՝ մեր գաւերներուն սիրոյն և հիացման: Համալսարաններ, ակադեմիաներ, մշակութային ընկերակցութիւններ օտարներու մօտ կը կատարեն սա պարտքը: Խորհրդային Հայաստանի մէջ եւրոպական սա չարժանքը կը գործէ արդէն: Սփիւռքը, դաւնութեամբ կը հաստատեմ, տակաւին չէ իսկ զգացած նման պարտքի մը անհրաժեշտութիւնը: Ու նոյնքան դաւնութիւն՝ երբ կը մտածեմ որ Աստուծմէ իրեն հնորհուելիք քանի մը հնգամեայ բւնեցեալ կը վստահ իր գործին ազատագրումը:

Ընթերցողը թող չառարկէ որ չարաչար կը վարուիմ իր ժամանակին հետ, զուտ անձնական սա ապրուեմներուն տեղ բանալով, ինչպէս լոյս չտեսած աշխատասիրութիւններու վրայ զբաղեցնելով իր հետաքրքրութիւնը: Բայց մեր ժողովուրդը ոչինչ կը չահի ակադեմական փառասիրութիւններէն: Իմ ակնարկութիւնը յատուկ է: Քառորդ դար առաջ մեր բանասիրութիւնը amateur-ի զբաղում մըն էր, վստահան մենաշնորհով մը: Այսօր անիկա մեր գերազայն մտահոգութիւնն է: Քառորդ դար առաջ բանասիրական տմէն երկմեկեկասիմը կը մնար կարօտ, կհանքին բերուելու համար: Այսօր փոխուած է պատկերը: Գարեգին Յովսէփեան, այն պարագային իսկ երբ կը յաջողի իր բոլոր աշխատութիւնները աւարտել, պիտի մնայ զրկուած զանոնք լոյսին հանելու գէթ... սփոփանքէն:

— Որ ունի ականջս լսելոյ, լուիցէ:

Մեթ, վախկոտ պարտքեր որոնց ծանրութիւնը ժամանակին մէջ չի կրնար թիթեւնալ:

Գ. Յովսէփեանի անտիպներուն հետ իմ հետաքրքրութիւնը, այս պարտքէն վեր ալ զգացումներով կը պաշտպանուի սակայն: Ամէնէն առաջ, ուրախ եմ բոսի կրնալու որ անոնք զուտ գրական երկունք մը չեն, որով ե. գերծ անձնականին ենթակայ մնալու հարկադրանքէն: Ի վերջոյ վէպ մը, անձով մը պայմանաւոր, ուրիշի մը անցնելու պարագային, հրաշք մը պիտի ըլլար եթէ չտառապէր: Հնադիտական, պատմական, բանասիրական, հաւաքչական աշխատասիրութիւնները մասով մը արդէն հանրութեան կը պատկանին, այսինքն անոր պաշտպանութենէն միշտ կը չտահին: Յետոյ գիտենք որ աւաբսաձը դժուար ուժական մըն է նման երկերու համար գործածուած: Տակաւին, ութսունը, միտքի բանաւորի մը վրայ, տարիքէն շատ վեր, շատ անդին պատգամ մըն է: Մի կարծէք որ սա նկատողութիւնները կ'իյնան սա տողերուն վրայ, առանց տառապանքի կամ դաւնութեան: Մահուան վրայ մտածել մը՝ տկարութիւն անշուշտ, բայց զայն ուրանալն ալ, այսինքն մոռնալը՝ ուրիշ տկարութիւն: Գ. Յովսէփեան սա պարզ ճշմարտութիւնները ընդունելու համար խաղաղութեամբ չի թուիր համակերպիլ ոչ մէկ զիջումի, — գէթ սա է իմ տպաւորութիւնը երբ կը խօսի երիտասարդի մը կարողովը, վստահութեամբը իր ընելիքէն, մոռնալով ըրածը:

Իր նախանիւթերը, իրենց մէկ կարեւոր մասին մէջ, չեն առանձնացած սակայն, այսինքն չեն գետեղուած կազապարներու մէջ, որոնք օգտապարծուժը դիւրացնէին: Ուրիշ մաս մը գտած է

երեսներու ինքնութիւն: Անթիլիաս տեսայ իր դարաններուն աչքերը, լիքը, ծանրաբեռն, ուռեցք: Ամէն մէկ աչք այդ հասակագեղ դարաններէն — աչքերուն զուտարը կ'անցնէր յիսունը — իմ վրայ ըրաւ տպաւորութիւնը տեսակ մը «սապան հանգստեան»ի, սրբազան բաներէ, չրջանէ մը, սեռէ մը, խաղաղած ու թանձրացած տպումներէ, մազազաթի, նկարի, դիրի կերպարանքներով: Լուսանկար մը, ձեռագիր մը, նօթ մը, թիւ ու թուական, գիրի փշրանքներ, ծանօթութիւն, վկայութիւն, տեղեկագիր ու հարկերաւոր կտորիկները սրտնք մմէն հնադէտի հրջանկութիւնը կը պայմանեն, փոխարինելու տոտիճան ահաւոր զըրկանքներ: Տպուած, անախ, ամբողջ, թերի, — բոլոր՝ զորչ ծրարներու ներսը, սպասելով կեանքի իրենց հերթին:

Ըսի թէ չեղումներու մարդն եմ:

Կ'ընեմ Գ. Յովսէփեանի անախաներէն ամփոփ մատուցում մը, առանց յաւակնութեան, առանց դատումի:

ա) — Ձեռագրաց Յիւստակարաններ: Իր ու քարտուղարին մերձաւոր նախահաշիւը այդ զործին կուտայ ծաւալ մը, քառածալ հրեքէ աւելի հաստորներու, այսինքն 1500-2000 էջ, Սրմանեան Սրբազանին Ազգապատումը յիշեցնող: Ձեռագիրներու մէջ որոշ փորձառութիւն ամբարտած Պրն. Սիմոն Սիմոնեան կը բարձրացնէ հաստորներուն թիւը առնուազն հինգիւ Ամբողջովին ի լինելուէն (en devenir), այս հսկայական երկը հաւաքածոյ մը է՝ մեր հազարաւոր ձեռագիրներու յիշատակարաններէն, բնկալեալ հասկացողութեամբ մը: Պրն. Սիմոնեան ճշգեց որ մմէն յիշատակարանի կ'ընկերանան անսպառ նօթեր, վերյիշումներ, տառաւորներ (*), բոլորը վեհափառին մտքին մէջ չքեղ համադրումէ մը կամ համադրումի

(*) Գ. Յովսէփեանի տպուած երկերուն մէջ «ա առաքումներուն տարօրինակ առատութիւնը առաջին ակնարկով իսկ կը դառնայ ուշագրաւ: Անոնք բնագրին մէջ թէ ստորտը կը վկայեն ահաւոր յիշողութենէ մը, որ հակառակ տարիքին անողոք ճնշումին, կը թուի պահած բլլալ իր ամբողջ թարմութիւնը: Բայց այս նօթը նպատակ ունի թելադրելու յիշողութենէն վեր զինակ մը: Ատիկա՝ իր ու նմաններուն ներսը իրական աշխարհն է նիւթին, Հայոց պատմութեան անունները — մարտէ, գործէ, չէնքէ, արարքէ — անոր մտքին մէջ կենդանի լամպերու կը նմանին: Շրջանէ մը, վանքէ մը, ձեռագիրէ մը անոր մտքին ներկայացող հարկերաւոր անունները ունին իրենց սեպհական կեանքը, պատմութիւնը, ձերնգաբանութիւնը, մահաբերութիւնը: Մէկ աւետարան իրեն համար առիթ է որպարզութիւն գիրին տեսակները — դարերու հոլովմամբ մը — նկարներուն նմանահանութիւնները, մազազաթին provenance-ը, կազմին արհեստը, գրիչը, հօրը, մօրը, կնոջը, զաւկին անուններովը, ստացողը, փո-

մը փաստեր ռաբբրող: Տաշեանի Յուզակը փառք մը ու յաղթանակ մը երբ կ'արժեւորենք, ի յառաջագունէ կ'ապահովենք բոլոր ցուցակներուն փառքն ու յաղթանակը: Չեմ յանդգնիր իմ մտածումը ամբողջութեամբ նետելու թուղթին: Ու իմ վարանքը՝ վարանքն է մարդուն որ ամէն վկայութիւնէ հաստատ կամքն ունի միշտ վկայողին, ասկէ՝ իր պայմաններուն, ասոնցմէ՝ իր ժողովուրդին, ասկէ՝ իր մշակոյթին բարձրանալու: Չեմ տեսած Գ. Յովսէփեանի Յուզակը: Տաշեանին աշխատանքը պատկառելի իբր թեքնիք, ծաւալ, վիեհնակոյն ամէն ձեռնարկի նման, ինքնաբաւ է ու ինքնակեդրոն: Այսքանէն անդին, այսինքն պարզելէ վերջ իմ զգուշաւորութիւնը ինծի անծանօթ աշխատանքի մը անդրագոյն ձգտումները արժեւորելու, կ'անցնիմ նեւթական քանի մը մանրամասնութեանց: Նախ՝ կողմադին անհաւասարելի ձեռնհասութիւնը որ մինակ աշխատանքի ուժ չի նշանակեր, կը նշանակէ նաեւ աղբիւրներու դիպողութիւն, առատութիւն: Գ. Յովսէփեան մարդն է մեր մէջ որ ամենէն աւելի շատ ձեռագիր է տեսած: Ու գիրքերը, մանաւանդ ձեռագիրները, ունին իրենց ոգին: Հայոց աշխարհէն լեռնայն մատուռի մը մէկ նկուղին ապաստանած մագաղաթեայ կառոյց մը այդ լեռներուն, անոնց բացուող խոլքներուն անդրադարձ աղբիւրները չի կրնար արձանագրած չլլալ: Ու հանգիստըն վիեհնան չի կրնար փոխանորդել Մայր Աթոռը իբր ձեռագրատուն: Էջմիածինը իբր կրօնական կեդրոն արժեւորելը որքան ալ ինկած ըլլայ իր նորութիւնէն, իրողութիւն է որ հայ հոգիին առանցքը անկէ կ'անցնի: Ան կեդրոնն է մեր հոգեղէն Համայնա-

խանցողը, նուիրողը: Ու այս ամբողջ խուժանին մէջը յատուկ անուններուն, ինքը Աւետարանը, առանձին արարած, իր տեսակին յատակ ու հաստատ փուլովը, դարէն իր վկայութեամբը, շրջանէն իր ապացուցած մշակութային իմաստովը: Ու մարդ կը վարակուի տեսակ մը պատկառանքով, երբ կը տեսնէ այս մեթոտը ամէն առարկայի համար ալ: Փոխադրեցէք ձեր միտքը տաճարի մը դրան: Ու բացէք անոր էջերը որպէսզի հոն իյնան անոր կենդանի մասնիկները, բոլոր արձանագրութիւնները, թաւկան ու մարդ, որոնք բոլորովին նոր, առաջին անգամ ըլլալով կը յիշուին: Բայց որոնք չեն կրնար առանձնացուիլ, քանի որ կուգային շրջանէն: Ահա առաքումներուն հրաշապատումը: Մի՛ բեք թէ յիշողութիւնը իմաստութիւն չէ: Կր կրկնեմ որ անիկա առնուապէս խելքին կէսն է: Բայց հոս աւելին ունինք: Այս հարստութիւնը վերլուծումներու կը սպասարկէ շրջանի մը պարագրհումին: Այսպէս գէտիմառած անունները ի վերջոյ կը կազմեն շղթան որ անցեալին ճամբան է մեր մաքին մէջ: Աւելի անդին կր բանամ այս նկատողութեան տարգրութիւնը երբ կը վերլուծեմ Գ. Յովսէփեանի բեմիքը:

կան հարստութեան: Մայր Աթոռէն իր տեսած ձեռագիրները, մանրանկարները, եթէ իբր զարդարանք, գործադրում, վկայութիւն կը տառապին որոշ անբուարարութեամբ, պատասխանատուն ձեռագիրն է հաւանաբար: Խորհեցէ՛ք դարերուն, երբ ձեռագիրը շարժական գտնա՞ մըն էր ու էջմիածինը եկող զացող բոլոր արչաւանքներուն առջեւ անպաշտպան: Ո՛վ գիտէ ինչ բռնութիւններ, ինչ տխորժակներ հարուածեցին զանոնք, ձեռագիրները: Ամէն ձեռագիր որ այսօր եւրոպական ոստանի մը մէջ կը պատմէ մեր մշակոյթէն ունի իր սրտառուչ ուղիսականը: Ոսկեղէն սպասը տաճարին քանի անգամ ենթարկուած է կողոպուտի, դարերու ընթացքին: Աթոռին փոխադրութիւնները, վերիվայրումները, թշնամիներուն գրոհները ձեզի կը ձգեմ արժեւորել: Հակառակ այդ մօէնուն Մայր Աթոռը կը պահէ գերազանցութիւն մը մեր միւս կեդրոններուն վրայ: Զանազանութիւն, առատութիւն, մանաւանդ չրջանային, տեղական ապրումներէ իբրեւ վկայութիւն՝ անոնք անմրցելի են: 1911 ին, այդ մօէնը իր մտքին մէջ մտարած, ելած է հասկաքաղի Գ. Յովսէփեան: Պոլիսը, իր ճոխ մատենադարանով անոր տուած է մասնաւորաբար 16 ռդ, 17 ռդ դարերու ձեռագիրներէն առատ հաւնա՞ք: Գիտունը անշուշտ միտքի յօրինուածքէ մը կուգայ բայց պայմանաւոր է իր աճման, լրացման մեծ ընդունակութիւններով: Պոլսէն երուսաղէմ, այսինքն հայ ձեռագիրներուն, մանրանկարներուն դասական, կախարդական դրախտը: Քանի անգամ լալագին յուզումով անիկա Ս. Յակոբայ այդ հրաշալիքները սեղմած է սրտին: 1947 ին տեսայ զինքը մանուկի մը չափ խանդավառ երբ չքեղ տատուածաշունչի մը նկարները կը կարծէր վերլուծել, իրականին մէջ իր ապրումներուն խորութեանը կ'ուզէր բարձրացնել «Երախաները» (կրօնական իմաստով) ու կը տառապէր իր սիրոյն սաստկութենէն: Փարթիւմ ու առատ մարմիններով գեղանի այդ ձեռագիրները որոնց էջերուն իշխաններու, սրբուհիներու, թագուհիներու արցունքներն են ինկեր, իրեն համար տարփագին զգայութիւններ էին գրեթէ: Այս ընկալչութիւնը, քառասուն տարի առաջ, կը պահէր իր սրութիւնը անշուշտ, զգայնութեան համապատասխան օրէնքներով: Նիւթ: Զարդեղէն: Ո՞՛ւ ճաշակ: Վայելչութիւն որոնք բառեր կը թուին քեզի, բայց ձեռագիրներու փոշեստանին մէջ թափառողին համար կը կազմեն ապրումներուն հզօրագոյնները: Վիեննա: Գերմանիա: Եւրոպական մեծ այդ ոստաններուն մէջ անար որոնումները — զգացական

ըսուեկու չափ իրաւ — պիտի կազմեն անոր զգայնութիւնը, կերպով մը տարբեր հնազէտէն որ մենամուլ մըն է գրեթէ. հաւաքողէն որ կրնայ ցաւազար մը ըլլալ: Ասդին անդին, բոլոր հնարաւոր միջոցներով սա հաւաքումները — անոր արտը, այգին, անդասանը: Մոռնալու ալ չէք անոր ճամբորդութիւնները, արեւելքէն արեւմուտք նախակութիւնները, որոնք Մայր Աթոռին կարիքները ունին զսպանակ բայց կը ծառայեն անոր գերազոյն կիրքը սնուցանելու, ձեռագրէ, մանրանկարէ իր անսահման պապակին յազեցումը: Ու ահաւոր սա կիրքը, հերոսական պատմութեան մը նման, ոչ թէ ուսիրուէն, այլ լման հոգիին երեսին: Ամէն քաղաք, ամէն կայան, ամէն ապարանք՝ անոր համար առիթ ստնկ փնտռելու արխիվան: Վիեննան հատուած մըն է այս անդատանէն: Հիմա որ ունիք լայնքը այդ աշխատանքի աշխարհին, դժուարութեան մէջ չէք ամբարուածին արժէքը ճիշդ գնահատելու: Ձեռագրաց Յիւստակարանները արեւեստի աշխատանք մը չէ (տոտոր համար Գ. Յովսէփեան ունի Քարսէզ Հայ Մանրանկարչութեանը) ու ես միամիտ մը չեմ հաւաքում մը ոսկեզօծելու իբր ստեղծագործութիւն: Բայց կայ ձեզմէ ու ինձմէ դուրս ուրիշ իրականութիւն մը: Ըսի թէ ամենէն չափ ձեռագիր տեսած արարածն էր: Մօսկայայ իր ահաւոր յիշողութեան: Թելադրեցի իր զգայնութեան մեծ օրէնքներէն մէկ քանին: Անիկա իր նիւթերը կ'ապրի, նիւթեղէն մանրամասնութիւններով: Կը ծանրանում այս վերջին թելագրանքին: Անոր հաւաքումները կեանքի վերածուած տախտակներ են, անոր ուղեղէն ներս, թուղթի վրայ նշաններու հանդէս մը ըլլալէ վերջ: Ու հիմնական: Իր Յիւստակարաններէն իր հաւատքը չի գտր հնազէտի մը հասկանալի հոգեբանութենէն: Անոր մոլութիւնն է, այդ էջերէն այդ տողերուն արանքին սպրդած անուններէն, խլիկէն, թիւն ու շաղփաղփանքէն բարձրանալ պատմութեան: Համաձայն էք, անշուշտ: Ուրիշ բան չըբին Վենետիկն ու Վիեննան: Բայց պզտիկ մանրամասնութիւն մը: Այդ պատմութիւնը, Տաշեանի համար Հայոց Պատմութիւն, Թերեւս Յովսէփեանին համար նախապէս է Պատմութիւն Հայ Արուեստի, մշակոյթին, (*) ապա, Թերեւս, եթէ կրպնդէք, Պատմութիւն Հայոց: Այս անշուշտ թուող մանրամասնութիւնն է ահա որ կը զարգանայ, դառնա-

(*) Մէկէ աւելի են իր ուսումնասիրութիւնները, որոնք խորագիրն է Նիւրքե եւ ուսումնասիրութիւններ

Հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան:

լու համար որոշիչ, որոշադրիչ հանգամանք: Իր կեանքը լիացը-
նող, իր փառասիրութիւնը սնուցանող երեք իր մեծ ձեռնարկ-
ները սկզբնաբար կը հպատակին իմացական սա բարեխառնութեան:
Պատանին որ ժողովրդական երգերէ փշրանքներ, բարքերէ տախ-
տակներ կը հաւաքէր կանխող դարու վերջերուն և այնուորը որ
ներկայ դարու կէսերուն, կորաքամակ, ձեռագիրներու վրայ կը
փնտռէ յատկանշական գիծերը գիրերուն, նկարներուն, նոյնիսկ
մագաղաթին, մէկ ու նոյն մարդն է իմ նկատառմանս մէջ: Գեր-
ման կրթութեան բարի՞ք, թէ պատմական զգայարանքին արե-
ւելահայ մասուորականութեան մէջ իւրակերպած մէկ ցուցմունքը,
սա հաստատումը ընել արտօնող: Վէճը աւելորդ է աշխատանքի
ճամբուն: Իրողութիւնը այն է որ Գ. Յովսէփեան հաւատարիմ է
արեւելահայ աւանդութեան որ իրեն հետադասութեանց առաջնոր-
դող գաղափարը ստորադասած է կեանքին սպասին: Նոյն այդ գեր-
ման կրթանքը Վիեննայի Մխիթարեան հայրերը քիչ մը շատ մաս-
նաւորած է անշուշտ, որոնք կեանքին տեղ հաստութիւնը կը նա-
խասիրեն: Իրողութիւն է որ Գ. Յովսէփեան նախանիւթը պիտի
սպառէ կեանքին սպասին, ու, կը հասկցուի անշուշտ, սկզբնա-
պէս ալ այդ կեանքի գիւտին որմէ ուրիշ կերպարանք՝ բայց աւելի
ընդարձակ՝ գիւտը հայ հոգիին (մէկուկէս սերունդ խանդավառ օ-
րակարգ մըն էր այս կարճուկ տարագը 1895էն մինչեւ 1915),
տակէ, բարձրանալու հայ համապարփակ մշակոյթին (*): Այս փըշ-

(*) Այս դարուն սկիզբը ներսէն, այսինքն մեղմէ, դուրսէն, այսինքն
արեւմտեան տեսաբաններէն հաւասարապէս պատճառած, մեծատարած խոր-
հուրդ մըն էր այդ մշակոյթը: Մեր միջնադարը կը կանչուէր, իր բանաս-
տեղծներով, մեր արժէքներէն վկայելու զիւանադիտական սեղաններուն
վրայ (Զօպանեան): Մեր բանաստեղծութիւնը կը դառնար աշխարհի գե-
ղեցկութիւններէն մէկը (Վ. Պրիւիտով): Մեր ճարտարապետութիւնը Եւրո-
պայի դառախօս (Սթրիկովսքի): Այս ամէնուն մէջ իրականցին, իրաւին բա-
ժինը ճշգրիտ նպատակ մը չեն հետապնդեր այս տողերը: Կէս դարը բա-
րապէսզի սա առաջադրութիւնները վերածուէին իրենց հարազատ դերին,
որ ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ անշուշտ եթէ ոչ ստրուկ իրրեւ արհա-
մարուած ու բարբարոս ժողովուրդի մը գիտութեան ճիւղաներուն մա-
հանալու դատապարտուած ազգի մը վրայ հպարտութեան արդար
նայուածք մը ստանալ: Հայ համապարփակ մշակոյթը չարգիլեց անշուշտ
1915ը: Կ'անցնիմ բուն իրողութեան, որ այս անգամ իրաւ է սակայն թէ՛
իրը մտադրութիւն, թէ՛ իրը արգասիք: Այս դարուն սկիզբէն, նոյնիսկ
աւելի առաջուրէն, սխալ չըլլար ելնել մինչեւ Շահնապարեան վարդա-

րանքներն են որ ստիպուած ենք որսալու ձեռագիրներու այդ յիշատակարաններէն: Դեռ լոյս չտեսած գիրքի մը վրայ աւելի խօսիլ թերեւս դատապարտելի: Բայց պարզել քանի մը կերպարանքներ ակնկալութիւններէ, կարելիութիւններէ, չեմ կարծեր որ քրէական մեղք մը իբրեւ ընդունուի: Շատ են անցեալին իջնելու ճամբաները, համաձայն եմ մէկ պայմանով, — կեանքին պովոճայովը: Կեանքը, ոչ անշուշտ զայն ընդօրինակելու համար, ինչպէս կը բարբառին երբեմն յապաղած մարդարէներ, այլ այն պարզ զգացումով որ մեզ կը կապէ մեր անմիջական շրջապատին, մեր օւնին, բալլին, երկրին:

Բ) — ԴՈՒՆԱՏԻԱԿ ՔԱՐՅԷԳ Հայ Մանրանկարչութեան: Հէք-իւթն իսկ՝ Գ. Յովսէփեանին որ անոր վրայ վառնած է իր կէս դարը: Ասոր վրայ իր վստահութիւնը թերեւս հեղինակած է իրմէն չփառասիրուած արդիւնքներ, քանի որ ընկալեալ կարծիքէն վեր բան մըն է սպասուրիչ տարազներու միջոցով թելադրել գու-

պետի օրերը, արեւելահայ պատմաբանները, մանաւանդ բանասէրները իրենց լրջագոյն ուշադրութիւնը կը գործածէին, իրենց ձեռնած նախանիւթը երբ կ'արժեւորեն ի խնդիր նոյ կեանքի վերադիւրսին: Զ'առաջարկեմ որ Վիեննական վարդապետի մը գիրքը, Մագիստրոսի մէկ նամակին իմաստը արտահանելու նուիրուած, բազմաթիւ ուրիշ հրատարակութեան մը, Կ. Կոստանեանի կողմէ, Մագիստրոսի նամակները յառաջաբանով: Կոստանեան մարդը, շուրջ, հացը գրած է 10էն 60 էջի մէջ. այդ դարէն: Վիեննայի վարդապետը 210 էջ է նուիրած ուղորմելի նամակի մը վերջանումին: Ասիկա փաստն է մեթոտներու տարբերութեանց, երբ նկատի առնէք միւս ալ պարագան: Վիեննայի վարդապետին Մագիստրոսը լուսնաբնակ մէկն ալ կրնայ ըլլալ... Արեւելահայոց մօտ պատմական զգայարանքին սա փոփոխութիւնը իբրեւ հետեւանք ունեցաւ արդիւնքներու անհամեմատ առաւելութիւն: Խորհրդային Հայաստանի մեծ բանասէրները որոնք շարունակութիւնն են նոյն փաղանգին, խորացուցին հետազօտութեան առումները, ընդարձակեցին դաշտին հորիզոնները: Ինչ հարկ անուեններու: Յիշուած Կ. Կոստանեանցը զպրոց մըն է: Նոյնիւր զաստիասային, ակադեմիկ քննադատութիւնը, այնքան անարդիւն 1900 ին, 1950 ին արդէն իսկ մաս կը կազմէ գիւտի փաղանգին: Կէս դար մըն ալ նման ճիգի, ու մենք վստահաբար կ'ուենենանք մեր մատենագրութեան հարադատ կերպարանքը, այսինքն անոր մարմինէն կ'ըլլանք վտարած, ինչ որ ժամանակին բաշխանքը իբր շարիք նետած է անոր ներսը: Գ. Յովսէփեան այս մտատեսութեան կը հաւատայ երբ կը ձեռնարկէ իր ուսումնասիրութեանց շարքին: Զեռագիրը, յիշատակարանը կեանքի առաջնակարգ նմոյշ մըն է, նոյնիսկ ամենէն խեղճ ու պատառ գրչին միջոցով մեզի հասած:

ցէ պատրանքներ (*), այնքան առատ ու թերեւս այ տնչրածկչտւ
եթէ սրտագեղ հպարտանք մըն էր իր զգացումը Զեւագրոյց Յի-
ւասակարաններէն, Քարեկըր այդ հպարտութեան պիտի բերէ աւելի
մը: Ի վերջոյ, մարդէ մը մի մոռնաք իր տիրական զիծը: Վաթ-
սուն տարի աշխատեցաւ Ալիշան, Հայոց աշխարհին ու Հայոց Պատ-
մութեան այլամերժ պաշտամունքէն հիփնոսացած: Իր զօրծը այդ
սիրոյն տրտայտութիւնն էր: Վաթսուն տարի Գ. Յովսէփեան կը
կատարէ նման աշխատանք, նոյն կարողութեամբ ու կիրքով: Ու
իր տիրական զիծը՝ պաշտամունքը կայ մեակոյթին, հայ սեպիծա-
գործութեան: Ու կը խորհիմ թէ ինծի հետ էք ընդունելու որ տա-
րազը աւելի ընդարձակ է հոս: Ալիշան հաւաքեց: Գ. Յովսէփեան
ըրաւ զիջումը բանասիրականին, որ հայ մշակոյթին բարձրանալու
ամենէն պարզ ու քիչ զառաժուէն ճամբաներէն մէկն է որ կը մնայ
տակաւին: Անոր համար ամէն յիշատակարան կեանքէն մնացած
նախանիւթ մըն է իր մասնիկներուն ներսը անաղարտ պահող
ամբողջութեան կարեւորութիւնները: Այս ոգիով՝ խաչքար մը,
կոշտ նշանագրերով խաղիսգուած քարի երես մը կեանքի մը կու-

(*) Զեւ վառածիր, երբ հոս ընթացք տալ կը փորձեմ ուրիշ ալ ապ-
րումներու: Խոսեցայ այս դարը սկսող խանդավառութենէն, հայ մեծա-
տարած մշակոյթի մը իրականութեամբը պայմանաւոր: Մերիններուն հա-
ւասար, նոյնիսկ քիչիկ մը աւելիով օտարները ունին իրենց բաժինը այս
կրկնեւեւոյթներուն գոյացումին մէջ: Զեւ դառնար ես, այս գետինին
վրայ ամենէն աւելի ազմուկ ստեղծող ճարտարապետութեան պատրան-
քին: Ահա թէ ինչ կը գրէ, 1947 ին, Հանրի կրէկուսո, որ նախագահն է
Քաղաքային ուսմանց օգոս ղարոցին, Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի նոր հա-
տորին, Հայաստն եւ Թիւզմնդսկսն Կայսրութիւն, նախարարին մէջ: Ե... Այս
գիրքին մէկ ծայրէն միւսը նոյն անկեղծութիւնն է, նոյն աննկատու-
թիւնը, նոյն համոզումը որոնք կը հոսին: Հարկ կա՞յ բեւելու որ երբեք,
այս հատորին մէջ, հայկական հոգիին խորագոյն զգայարանքը (իմաստը),
ւգիտական ազգայնականութեան մը չի լիտակեւրպուել: Թէ հեղինակու-
նին չէ զիջած փորձութեան, նոյնիսկ շատ նշանաւոր հեղինակութեանց
հետեւէն, իր հայրենիքին համար պահանջելու այլամերժ արժանիքը ար-
ուեստի այս կամ այն ձեւը ստեղծած ըլլալուն: Դոյնիսկ ու մանաւանդ
Ստրիկովսքիի հրապուրիչ մտասեռութեանց (intuition) հանդէպ, օրիորդ
Տ. Ներսէսեան գիտէ մնալ զգոն: ...» (Հայաստան եւ Թիւզմնդսկսն Կայս-
րութիւնը, նախարան էլ XX.) Գատրանքէ մը որքան կանուխ դառնանք,
միշտ կը շահինք: Մնաց որ, ես չեմ գտած Գ. Յովսէփեանի ստորագրու-
թեամբ որեւէ էջ որ Հայ Մանրանկարչութեան օրէնքները բանաձեւող, պա-
գամող փառասիրանք, մեծամտութիւն, նոյնիսկ թաքուն թելագրանքներ
ըլլային ընդ զգալի: Խորապէս պարկեշտ է ամէն իրաւ, չըսելու համար

գան, առնուազն այնքան իրաւ որքան է այդ կեանքը, տրուած զգայարանքներուն... Անցէք սա մտածումէն քայլ մըն ալ անդին: Ունեցէք ձեր աչքերուն ստակ գունազարդ աւետարան մը, անոր ներսը բանակը մանր նկարներուն, անոր կողքին՝ ոսկին ու արծաթը, անոր չէնքին՝ մեղաւոր «կազմողը», սասցսղը, նուիրողը... Արդէն իսկ այս ամէնուն անդրադարձ մը այլեւս ղիսնալով չէ պայմանաւոր: Մշակոյթն է հեղինակը սա իրերայաջորդ ու իրերահաջորդ ապրումներուն, թելադրանքներուն: Չեմ բանար փակագիծ, հայ մեակոյթ յղացքը մանրամասն վերլուծելու կամ անոր իրագործած արդիւնքները համադրական տախտակներու վրայ սեւեռելու: Այդ ամէնը կանխահաս, պարզ այն պատճառով որ մեր մտածողները հազիւ թէ կ'անդրադառնան մշակոյթներուն հիմնականին որ առանց վերադիւրի պատմութիւնն է, այսինքն ժողովուրդի մը ապրումները, ասանց կերպարանքները թուղթի կամ ձայնի, գոյնի կամ քարի վրայ և ոչ թէ գեղագիտական օրէնքներու ապագուցարան մը: Ըսեր եմ, այնքան անգամներ թէ Հայոց Պատմութիւնը մեծագոյն անծանօթն է մեր իմացական հետաքր-

մեծ աշխատաւոր: Ու վաթսունէ աւելի տարիներու երկայնքով այդ պարկեշտութիւնն ու այդ մեծութիւնը բնական պայմանի մը պէս հագնող, իւրացնող աշխատաւոր մը ինքզինքը պիտի պահէր զիրո՞ւ նման մեղադրանքներէ: Այս մասին խօսիլ չի նշանակիր արդիացած գաղափարաբանութեանց սպասարկել, չափազանցել օրինակի համար ամերիկեան ինքնավստահութիւնը կամ ստորադասութեան բարդոյթի մը աժան հետեւութիւններ: Ըսի թէ չեմ հանդիպած իր գրչին տակ աժան պաշտամունքի գուրջաններուն, հայ մեծատարած մշակոյթը զիւցազնեղող: Բայց ամէն պարկեշտ հայու նման կը հաւատայ իր ժողովուրդին: Զիզի տուած եմ մեծագոյն տարազը, հաւատոյ հանգանակը այդ սիրոյն, — հայու սեղծ սգոյնը ողուի: Ասկէ անդի... Կրնայ պատահիլ որ Բարեկր պարունակէ բաժիններ տեսարանական, համադրական, կառուցողական երեւեկայաւթեան ձևերու տուեալներու, որոնց վրայէն, եթէ որտաղին վափաք է բարձրանալ հայ մեծատարած մշակոյթի մը հպարտանքին, միւս կողմէն ալ այդ վափաքները եթէ ոչ հալածելու, գէթ իրենց գիտակցուած պարկեշտութեան մը վրայ պահպանելու պարտքն ալ կը դառնայ ուրիշ գեղեցկութիւն: Յետոյ Լափարիւն ալ գիւտէր որ մանրակարը ոչ Գաղափարներուն (որոնց մանրակարներուն շնորհը, աւելի նուրբ ու ժամանակին մէջ մեզ կանխող) ոչ ալ հայերուն մենաշնորհը կրնար ըլլալ... Դարձեալ, կ'ենթադրեմ որ Բարեկրն մէջ այդ մանր արուեստին ծագման, զարգացման հարցեր, չընթափոխութիւն, փոխադարձ ազդեցութիւններ, նուաճումներ ու անկման երեւոյթներ զբաղեցնեն Գ. Յովսէփեանը: Զանազան առիթներով, իմ կողմէ իրեն տրուած բազմաթիւ նման հարցականներու, գրեթէ

քրուսթիւններէն: Անիկա չէ գրուած: Այս դարուն սկիզբը այս բարատօքսը քաղաքացիութեան իրաւունք ստացաւ թէեւ, բայց կը պահէր դիպային (*episodique*) իր նկարագիրը: 1900ին Հայոց Պատմութեան իմաստը զէպօքերու և անձնաւորութեանց հարազատ ու մերկ հանդէսը կը փառասիրէր: Մշակոյթը, իբր ոլորտ, ջերմութիւն և լոյս, այդ պատմութեան մասին դեռ չէր իսկ կոտակածուած: Գ. Յովսէփեանին, այսինքն արեւելահայ բանասիրութեան սրբազան արժէքներէն՝ մեր պատմութեան մէջ անդ բանալ մեր մշակոյթին: Ուրիշ խօսքով՝ մեր մշակոյթը հասկնալու արարքն ազատագրիչ տեսութեանէն, համալսարանական ընդհանրութիւններէն, ու գործադրել պատմութեան գետինին վրայ, պատմութեան քայլերով, չափերով: Անա արդիւնատառ չեղումը: Որ կէս դարու կեանքով մը նոյնիսկ դեռ այնքան հեռու կը մնար իր տոտալագրութեանէն, — գիւտը ճայ հոգիին, հայ մշակոյթին լուսաւորութեամբ: Զգոստութեան հրաւէր մը չէ որ կը ջանամ թելադրել: Համոզուած եմ որ մեր պատմութեան քիչ ծանօթ իրաւ մտածող մը չստ ուշ պիտի գայ ետ իր պատրանքէն, զիջում ընելու համար նիւթին ու իր փաստերուն: Ինծի

հարցապնդումներու՝ իր պատասխանը եղած է զգաւոր. երբեք վճռապէս յախուռն: Կա՞յ կարիք յիշեցնելու թէ նախադասականին վրայ, այսօր կատարուած է անհրաժեշտ անդրադարձը: Դանթէն է 1978ին լոյս տեսնող *Die Baukunst Der Armenier und Europa* հատորին խոչոր աղմուկը: Տե՛ռէք թէ երեսուն տարի վերջ Սիրարփի Տէր Ներսէսեան ինչ կը գրէ այդ տեսութեան մասին... Ճիշտ չհսկան տեսութիւնը, մեծ չափով մը կեղտկարծ է, վասնզի ոչ մէկ հին յիշատակարան ունի գոյութիւն կամարակապ քառակուսիին (Սարիշկովսքիի դրութիւնը) ծագումն ու զարգացումը ցոյց տուող» (Հայաստն եւ Ռիգանդական Կայսրութիւն էջ 57—58): Գալով մանրանկարչութեան, կ'ընդունինք Գ. Յովսէփեանին զեզուն արտայայտութիւնները, կը բաժնենք անոր մտահոսութիւնը, գրեթէ հաւատաքիտ այդ իրագործումներով ընդնշմարելի ստեղծումներուն արժէքէն ալ: Ասիկա ոչ միայն մեր պարտքն է, այլեւ մեր իրաւունքը: Ոչ մէկ պատհառ, մեր ռա պայմաններուն կշիռին մէջ, մեր պապերուն արժէքները մերժելու, նոյնիսկ թերագնահատելու: Խանդավառ ենք անոնց իրագործած ամէն ծանր, քաղցր փաստերով մեր հոգեկան հարստութեանէն, և պարկեշտ ալ բաւական զանոնք պահելու մեր բնկալութեան, կարելիութեանց ծիրին: Պարզ նայուածքն իսկ, այդ ամէնուն իրականութեան վրայ, այնքան նսեմ պայմաններէն, մեզ կը ներշնչէ հպարտութիւն: «Մեք մեր եղովոր ազգային առած, անշուշտ Կ'ընդունինք որ Ս. Տէր Ներսէսեանի Ալպոմը (1937) հազիւ տասնեակ մը ձեռագիրներու էջերէն հանուած մանրանկարներով, անբաւական ըլլայ հայ մանրանկարչութեան իսկական կշիռին վրայ ոչ վճռական, ոչ ալ մեծատարած լոյս մը ձգելու: Գ. Յովսէփե-

կը մնայ բոմբեկ Գ. Յովսէփեանի առաջադրութեանց կտրելի բուրիքներուն վրայ իր վատահաթիւնը, ու տեսնել իր գործը, առանց ծանր յաւակնութեանց, գեղադիրական տկամունքով թերեւս, առաջադրելով իրմէ վերլուծուած մանրանկարներու մեծ տարածքն ի վար: Վիճակ մըն է իր մօտ որ աւելի է գրականէն: Ըսի՞ թէ յուզիչ էր զինքը խօսեցնել Հայոց սահղծագործական արդիւնքներէն: Բայց սխալագին տառապանք մըն է զինքը մտիկ ընել հայ մանրանկարներէն, որոնք շատոնց կորսնցուցած են իրենց նկարային իրականութիւնը, դառնալով համար հարազատ ապրումներ: Չուտ պատմա-բանասիրական աշխատանքներէն զատ, իր յոգուածները, ուսումնասիրութիւնները, ծաւալուն ձեռնարկները, իրեն համար առիթներ որպէսզի մեզի մատուցուին նմոյշներ, առատ առատ, զանազան դարերու, զանազան դպրոցներէն առանձնացուած նկարներու: Չեմ զբաղիր տարբերութեամբը նկարին և ... լուսանկարին, արուեստի գեախինին վրայ: Ու հանգիստօրէն չեմ տեսութիւն լրատակիրտեր հարազատ մանրանկարին և անոր լուսանկար

եանի Քարէ՞զ: Չեմ հետեւիր գործին հէջիաթին: Մօտ քառասուն տարի առաջ Գ. Յովսէփեան Պերլին գայն տպագրելու ձեռնարկներ է ըրած: Գործին ձեռագիրը, Պերլինէն... Բեթրոկրատ — այժմ լենինգրատ — գերի տարուած: Մէկ կարեւոր մասը դարձած է հեղինակին... ու 1947 ին ձեռագիրը... ամբողջանալու համարն է մտած: Ամէն պարագայի, 1910 էն ասդին, բազմաթիւ գործերու մէջ Գ. Յովսէփեան մեկ հազարդ է ըրած Քարէզին խորհուրդին: Եթէ ուզենք տարածել այդ եղանակը անտիպ արդիւնքներուն ալ վրայ, պիտի տպաւորուինք մանաւանդ գործին ծաւալական տարողութենէն: Ուսումնասիրուած, դասաւորուած, արտահանուած, գունակերպուած հարստութիւն մը, հաւանաբար այդ Քարէզը:

Չեմ գուշակեր, չեմ դատեր, օգտագործելով նման աշխատանքներու նկարագիրը ուրիշներու գործերուն վրայ: Բայց կ'արժէ դրադիլ հէջիաթներուն հաւանական ճնշումովը, քանի որ ասոնց մօտ յանախաղէպ է իրականութիւնը հայածել, վտարել ու... տանտէր դառնալ: Նայեցէք մեր ետին որքան շատ են անոնք: Ու հակառակ անոր որ ձեռնհաս մարդեր անոնց կեղակարծ հանգամանքը կը պարզեն երեմն վճռական ալ փաստերով, հէջիաթները... կը դիմանան: Այսպէս, օրինակ մը տալու համար, հայ գրականութեան Ոսկեղաւը, չեմ գիտեր որու խելքովը հրապարակ նետուած, պիտակելու համար քոեղծագործ երկունքի, տենգի չըջան մը, այս ստորագրելներով պաշտպանուած, բայց ասոնցմէ դուրս գրական ու կեղարու մը ոչ մէկ պայմանները լրացնող: Շրջանն է մեր լեզուին շքեղափառ կառուցման, բայց որմէ խնայագիր քիչ բան է հասած մեզի (զասական մատենագրութեամբ օրագործուած հեղինակները — խորենացի,

որտա՛նանումին ընդմէջ յարարերութեանց արդարութենէն: Մեծ կղերիկոս մը ըլլալու պէտք չկայ զգալու հոմար, մագաղաթի մը վրայ, իր պզտիկ մարմնիկը ատքուկ գոյնեցու ծիածանի մը վըստա՛նած մէկ պատկերին ու անոր զուտ գծաւորումը եղող լուսանկարին ընդմէջ մեծատարած տարբերութիւնը: Ու աշխարհի բոլոր ածականները անբաւական պիտի գային գունաւոր մանրանկարի մը տկնախտեղ անուշութիւնը... Նկարագրելու: Ահա դրժբախտութիւնը, գէթ Գ. Յովսէփեանի պարագային, որ Քարսէզը տպագրութեան մերժելու իրողութիւնը կը օնայ բացատրել: Ինծի ցոյց տուաւ Ամերիկա իրագործուած գունաւոր մանրանկարներու լուսանկարներ որոնք բնականին մեծ թելադրանքները թէեւ չեն ազատագրեր, բայց փորագրութիւն ալ չեն դնէր մեր նայուածքին: Թէ այդպէս գունանկարուած նմոյշներով կարելիութիւն կա՞յ հայ մշակոյթի մը քանի մը թելադրանքներուն բարձրանալու, — իրողութիւն մըն է որուն հաւատքը անսասուն է Գ. Յովսէփեանի ներսը: Իր երկրորդ տպահովութիւնը՝ քիւն է, իր քարսէզը աշխարհ տպաւորիչ ընծայող: Սիրարփի Տ. Ներսէսեան, ինը

Եզիշէ — կը փոխադրուին աւելի ուշ զարեբու): Ու գրականութիւն մը սեղծագործութիւն է, ամենէն առաջ, երկրորդաբար լիզու. մը: Ու Ոսկեղաբու հէքիթը իր բոլոր փառքին մէջն է էլի այսօր... Գ. Յովսէփեանի Մամբանկարչական Քարսէզը բարեբաղդաբար հէքիթ մը չէ: Նամակէ մը կը գնեմ սա տողերը... «Մամբանկարչական Քարսէզի գունաւոր պատկերները մեծ ու փոքր 150 մեռապիւններից արտանկարուած նշանաւոր արուեստագէտ նկարիչների մեքով 1914 թուին Բերլին տարայ, պայմանաւորուեցի մի նշանաւոր գործատան հետ, 5000 մարկ ալ նախավճար տուի որ պատրաստուին տպագրիլու միագոյն և սեւ պատկերներն էլ յետեւից պիտի ուղարկէի: Պատերազմը վրայ եկաւ: Տարիներ յետոյ հազիւ կարողացայ յետ տանալ, մեռք վերցնելով իմ 5000 մարկից: Ապա, յանձն առաւ (զայն) տպագրել նիւթական կուշտուրայի Ակադեմիան: Այն ժամանակ ալ արտասահման եկայ իբրեւ նուիրակ: Ապա հարկ եղաւ մնալ Ամերիկայում, մինչեւ կաթողիկոսութեան կոչուեցայ: Ակադեմիայիցնոր միայն ստացայ մի կարեւոր մասը, բայց միւսը ոչ պակաս կարեւոր մասը խոստացել են ուղարկել: Այդ մասն էլ ստանալուց յետոյ կարող եմ մարդկութեան մասին մտածել և կարգաւորել: Մնացածներին մէջն են շատ նշանաւոր թագաւորական և իշխանական պատկերներ որոնք գեղարուեստականից զատ ունին և ազգագրական պատմական նշանակութիւն: Այս քարսէզը իւր մեծ պատմութիւնն ունի որ կարելի կը լինի հրատարակել, դարձեալ մեր կեանքի, ապրումների և տառապանքների հետ կապուած դրուագներ» (1947 Դեկտ. 21): Այս տողերը պարզ են ու վճռական: Դրէք ուրեմն, լիափառ, յուզիչ, գեղեցիկ՝ այդ գործը և անոր գործաւորը մեր մշակոյթին համապատկերին

ձեռագիրներէ (կօթը՝ չորս աւեւաւաններ, մէկ Ս. Գիրք և մէկ մաշտոց) արտահանուած մանրանկարներու վրայով կազմած է հատոր մը որուն արժէքը արեւմտեան մեծ հասկցողներու գրիչովը դուք կը գտնէք պարզուած գրքին սկիզբը (*Manuscripts arméniens illustrés*)։ Մեթատիկ բայց պարկեշտ, այսինքն անյաւանկոտ այդ աշխատասիրութիւնը հոս կը յիշատակեմ, թելադրելու համար հարստութիւնը քանակին որ Քարսէլն է Հայ Մանրանկարչութեան։ Գ. Յովսէփեան կը խօսի հարիւրաւոր ձեռագիրներէ որոնց մօտ վեհնեակիկ Մխիթարեան հայրերէն Օր. Տ. Ներսէսեանին բարեհաճօրէն արտադրուած ինը ձեռագիրները անշուշտ չեն անշքանար, բայց որոնց կշիռը ինքնաբերաբար կ'ընդարձակուի, քանի որ այդ հարիւրաւորները մեզի կուգան Ժ. Էն մինչեւ ԺԼ. դար, այսինքն մշակոյթ մը իր լայնքին ու երկայնքին ընդգրկել արտօնող տեւողութեան մը մէջէն։ Գ. Յովսէփեան կը խօսի ձեռագիրներէ որոնք տառնձին առանձին դարեր կը խտացնեն։ Խրաքանչիւրին մէջ յատկանշական, լման էջը գրուող մեծագիր նկարներէն դուրս, լուսանկարներուն նստող հարիւրաւոր մանրագիր պատկերներ, ժողովուրդին բոլոր խաւերէն, կեանքին ծանր, սրտալուրջ, իրաւ տաքնապնները հանդիսող։ Քանակը այս տեսակէտէն, կը դառնայ կարեւոր ազդակ։ Գ. Յովսէփեանի մանրանկարները որակով ալ կը մնան տարօրէն ուշագրաւ։ Չեմ կրկնեմ իր մեթօտը,

և իր սերունդին լիափառ գործունեութեան մէջ ու մտածեցէք ձեր օրերուն, երբ Սփիւռքի մէջ թերթ հանելը կը վերածէք ձեր գերագոյն առաջադրութեան։ Ու մտածեցէք ուրիշ ալ բաներու։ Պիտի չուշանաք գտնելու որ կոմիտասը չէ ստեղծած հայ երաժշտութիւնը (նոյնիսկ չէ բանաձեւած անոր օրէնքները, այլ նախանիւթը հաւաքելով, ձայներու փառէզի մը վրայով, հասած է անմահ արդիւնքի), Թորամանեանը չէ ստեղծած հայ հարտարապետութիւնը (ոչ իսկ բանաձեւած անոր օրէնքները այլ ձեւերու փառէզի մը վրայով ոտքի է նետած մեր պապերուն հարտարապետական զգայարանքին բովանդակ կշիռը)։ Ու նմանողաբար Գ. Յովսէփեան չէ ստեղծած հայ մանրանկարչութիւնը (ոչ իսկ համադրական էջերու։ մէջ փորձած է անոր ձգտումներուն տարողութիւնը, անոր խորհուրդը տեսեռեւ, այլ զոյներու, նկարներու փառէզի մը վրայով ուղած է Վեր ապրումներին, Եստապակներու դրուագները մատուցանել մեր վայելուածին։ Ու երեք այդ անուններուն զուգորդ է մեր մէջ զգացում մը հպարտութեան, մեր ժողովուրդի ստեղծագործ կարողութիւնէն, Գ. Յովսէփեանին տարազանքը

— Հայ ոգու սեղծագործական ուժէն։

Մտածեցէք ու պիտի ընդունիք թերեւս որ չեմ սխալի մէջ, իմ խանդավառութեանս համար, անտիպի մը առջեւ։

բառերով ներկայացնելու (*) բաներ որոնք աչքի մէկ սեւեռումով կ'իւրացուին մէկ անգամէն ու միանգամընդմիջտ, լավագոյն եղանակով:

Մի կարծէք թէ երկու մեծ այս ձեռնարկները կ'սպառեն անթիպին ռուման, կիրքին մեծ prodiguesներուն մօտ դիտուած է որ հարստութիւնը տարածուի անոնց ամէն բաներուն վրայ: Գ. Յովսէփեան կ'աշխատէր 24 ժամուան 3/4-ը: Ըսի տսիկա: Բայց չ'ըսի թէ մնացեալ 1/4-ը ինչ բանի կը գործածէր: Դուք տուէք այդ միջոցին համար ձեր սիրած տնունը: Պարզ է ինծի համար որ անոր բունն ու արքունն իրար կ'արժեն: Հսկայական այդ վաստակը ուրիշ կերպով չէր արգէն նուաճելի: Այդ է պատճառը որ Ալիշան տպուածին մօտիկ չափով անտիպ է ձգած: Այդ է պատճառը որ Գ. Յովսէփեան բազմաթիւ գործեր սկսած, մասամբ զարգացուցած, բայց չըլլայ աւարտած: Ու երբ կատարուի խելա-

(*) Անտիպներու նուիրուած սա նկատողութիւնները փակելու առիթ մըն է անձնական հաղորդագրութիւն մը, զոր կ'արտագրեմ հաս. Գ. Յովսէփեան համակի մը յետ գրութեան մէջ կ'ընէ սա ճշգրտմանը:

«... Թ. Գ. Զտպագրուած գործերի տպագրութեան համար որոշուած է հետեւեալ ժամանակացոյցը, եթէ անակնկալ դժուարութիւններ չծագին: 1948 տարին

ա) — (Ձեռագրաց) Յիւսակարանների Ա. Հատորը

բ) — Երգնկայի դպրոցի երկու գեղարուեստական գործեր

գ) — Օրբէլեանց նոթալոգը Հայ Արուեստի և Մշակոյթի Պատմութեան մէջ:

1948—49 տարին

ա) — Յիւսակարանների Բ. Հատորը.

բ) — Գրչութեան Արուեստ (Առաջին Հատոր)

գ) — Ժէ. դարի վերածնունդներ եւ Աստուածաբանները պատկերագրութիւնը:

1949—50 տարին

ա) — Յիւսակարանների Գ. Հատորը

բ) — Մանրակարգչութեան Ա. Հատորը

1950—51 տարին

ա) Մանրակարգչութեան Կ'լիկեան ցրանք (ԺԲ—ԺԳ. դարեր)

1951—52 տարին

ա) — Մանրանկարչութիւնը ԺԳ. դարում և յետոյ...» (10 Սեպտ. 1947):

Ակնարկ մը՝ սա ահաւոր ժամանակացոյցին ձեզ կը թելադրէ թե՛րեւ ինչ որ հարկաւոր է չէր անկարող պիտի մնային ընելու ձեր ներսը, սա աշխատանքէն և առօր արդիւնքէն:

մտումը թէ այդ աշխատանքները այլամերժօրէն մասնագիտական նկարագիր ունին, կը հասկցուի թէ ինչու այդքան շատ ըլլայ անաւարտից քանակը: Դ. Յովսէփեանի երկասիրութիւնները ծանրօրօրէն կը մնան հնթակայ արտաքին ազդակներու: Աւերակներու, հին ձեռագիրներու ճակատագի՛րը: Երբ այցելէք իրեն, իր դարաններուն տրտում, Գաղիացիք կ'ըսեն, *austère* խորհուրդին մէջ կը զգաք որ անհուն այդ մթերքը, պուտ պուտ հաւաքուած, ինքնին իր տուաման կը պարտադրէ ձեզի: Ձեր ներսը կը բացուի նուրբ ցաւը իր գործի ճամբուն իյնալու սահմանուած կռուողին ու կը հեռանաք խորհելով մարդ ըսուած կենդանիին անդարման խեղճութեան: Անտիպի տուաման այսքան մը թելադրելն ալ շատ մի տեսնէք. . . :

Երբ մեր նայուածքը դարձնենք Տպեալից, իրմէ, կը համակուինք դարձեալ ծանր արտմութեամբ մը: Ատիկա կը բխի վաստակին ընդարձակ զանազանութենէն: Ստոյգ է որ Դ. Յովսէփեան Մխիթարեան մը չէ, այսինքն չարժուէ համայնագիտարան մը իբրեւ չէ սիրած ապրիլ: Իր գործին մէջ կայ ներքին միութիւն մը որով կը զատուի անիկա օրինակի մը համար մեծ արատադրող Հ. Ս. Երեմեանէ մը, դարձիւնականութեան վրայ հասարէ մը մինչեւ ողբերգական քերթուածը միջոց մը լիցնող: Բայց այդ միութեան իսկ ստեղծումն է իր գործը դասաւորել կրնալու դժուարութիւն մը: Դ. Յովսէփեան ապագրած է

ա) — Ազգագրական տարուութեամբ *գործեր*. — Սասմայ Մուր (1892), Փերանցեւր Ժողովրդական Բանահիւսութիւնից (1892), Ռուսոմ-Ջալ, վէպը և ասոր ուսումնասիրութիւնը (1901-1904) .

բ) — Մասնագրական Ուսումնասիրութիւններ. — Մխիթար Սասնեցի (1899), Խոսրովիկ Թարգմանիչ (1903), Թովմա Մեծփեցու կեանքը (1914), Մխիթար Այրիվանցի (1931), որոնք առանձին հասորներով ալ լոյս են տեսած, հանդէսներէն արտասպուկելով. Ոսկեբերանէն, Կիւրեղ Աղեփանդաւորէն, Որդիներէն՝ *գործեր*, որոնց սկզբնական բնագիրները այսօր կորսուած կը համարուին, բայց պահուած են հայ Թարգմանութիւնները, ձեռագիր անշուշտ: Ս. Սիւնեցիի Մեկնութիւն չորից աւետարանացը, և Դ. Մագիստրոսի թուղթերը այս տեսակի աշխատանքներ են, ապագրութեան համար պատրաստ: Անահիտ, Արարատ, Հանդես Ամսօրեայի, Շողակաթի, Լուսնայի, Տարագի, Հովիտի, Սիւնի, Նոր-Գիրի, Պայքարի, Հայաստանեայց Սկիւլեցիի, Հասկի նման հանդէսներու մէջ, յիշելու համար կարեւորները, մատենագրական հարցերու, մատկ-

նադիրներու գիրքերու վրայ տիրապէս գրուած ուրիշ աշխատասիրութիւններ:

զ) — Պատմական ուսումնասիրութիւններ. — Եռահատոր մեծագիր (քառածալ) Խաղբակեանց կամ Պոռեանց գործը, Հաւուց Թառի Լմեմափրկիչը, Լկիզբէկեանց, «Ձապականից Ժողովը», Արագածի Դագաթին:

դ) — Պատմական — Հնագիտական Ուսումնասիրութիւններ. — Գրչութեան Արուեստը հին Հայոց մէջ, Խոտակերաց Ս. Նեան, Հայ Ճարտարապետութիւնը Ստիչիկովսու Սու աշխատութեամբ, Մի Էջ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութիւնից: Երեք շարք՝

Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան, առանձին պրակներով

ա) — Վախթանկ որդի Ումեկայ, Իգնատիոս Նկարիչ եւ Շոթուկանց տոմար, Հալիւստի գալոցի մի գլուխ գործոց (Գեասեհնի Աւեսարանը):

բ) — Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս, Մի ձեռագիր Աւեսարան, Դարձեալ Իգնատիոս Հոռոմոսցի մանրանկարիչի մասին:

դ) — Պաղեմանքը եւ Գմբէթաւորումը Հայ Տաճարների, Գերեզմանական Կոթողներ եւ Սրանց հնագիտական արժեքը Հայ Արուեստի Պատմութեան համար:

ե) — Տպաւորապատ ճշեր. — Արագածի կասարին ի խնդիր Լուսաւորչի Կանթիլին: Կեանքիս ամենաղծբախտ օրը եւ երջանկութեանս բոպէն:

զ) — Կրօնական, բարոյախօսական, աղլային — պատմական էջեր, Սարկաւաղութենէն մինչեւ Կաթողիկոսութիւն. Գեպի Լոյս եւ Կեանք հատորին մէջ խմբուած քարոզներ և յօդուածներ:

է) — Ուսնաւարադիւրի ուրիշ շատ մը գրուածքներ, ներածութիւն, փշրանք, յուշ:

Այսպէս ստորաբաշխուած, սա վաստակը գինքը պայմանող վատնումէն վեր թեւադրանքներ ունի բոլոր տնոնց համար որ չարհամարհելով հանդերձ ծաւալը, նկատի կ'առնեն զինը արդիւնքին: Մատենադարանի հնչտանքներուն տնձնատուր մէկը, տարիներով կրնայ գիմանալ խորշերուն ծոցը թաղուած ձեռագիրները նօթագրելու, արտահանելու, լուսանկարելու նոյնիսկ: Ինչ հարկ տնունի: Բայց նոյն գիծը չունի աւերակի մը առջեւ, կամարի մը երկու ոտքերէն կախ մարմարի մը երեսէն բզկատուած քանի մը տողերը կարդալու, արտագրելու, նօթագրելու նոյնիսկ նիւթական աշխատանքը որմէ տնդին կը սկսի իրական ապրանքը այդ գիրք-

րէն մշակոյթի պատմութեան մը բարձրանալու: Գ. Յովսէփեանի վաստակին կէսը այսպէսով, իյնալով սա կրթանքի ծիրին, կ'անցնի մեզի ծանօթ բանասիրականը: Այդ վաստակին մէջ կան զուտ գիտականը, այսինքն աւագ ու կրասիւր արուեստները յընդհանուրն չանագրդող մեծատարած աշխատասիրութիւններ (Քարեգները, ռակերութեան, գրչութեան, կերպաներու վրայ կատարուած մանրագին վերլուծումներ): Զուտ մասեմալականը ուր մեր մատենագիրները հասկնալու, արժեւորելու տարաքները մնալով հանդերձ բանասիրականին զոյնին մէջ, կը պաշտպանուին արուեստի որոշ լոյսերով: Զուտ պատմականը, այնքան տարագիրքինքն զատող մեր վարժութիւններէն, յայտնուողքեան կամ դատախազական բաժանեցէն: Զուտ հնագիտականը ուր տապարէզէն երկար փորձառութիւն էր անհրաժեշտ գտակու համար քարերուն ոճերը, դարերը, ոգիները:

Այս կրթանքներուն իւրաքանչիւրը ինծի հետ պիտի ընդունիք որ պայմանաւոր է մասնագիտական, թեքնիկ ձեռնհասութեամբ: Հաւաքումն ալ գիտութիւն մըն է: Որքան ուրախ եմ, ըսել կրնալու համար աւելին ալ

— որ այդ ամէնուն մէջ նորութիւնն է, անձնական բաժին մը, հաւաքական սա հարստութեան: Այդ նորութեան, նորագման բախտը, շնորհը կը կազմէ թերեւս մեր աշխատանքին ամենէն ապերախտ, բաւց ամենէն անմեռ մասը:

Իմ փորձը, մարդ մը և գործ մը համագործելու, սա ընդարձակութեան մանաւանդ գանազանութեան դիմաց. ի հարկէ կ'ենթարկուի որոշ դժուարութեան, երբեմն նոյնիսկ անկարողութեան: Ի պաշտօնէ ճարտարապետ մը միայն, իմ կարծիքով, արտօնուած է խօսելու հայկական ճարտարապետութեան նուաճումներէն: Դրական վերլուծում մը քարէ գիրքերուն վրայ՝ գուցէ անլրջութիւն:

Գ. Յովսէփեանի համագումար վաստակէն կան բաժիններ որոնք կը յորդին իմ ձեռնհասութիւնէն. ըսի տալիս: Աւելին: Այդ բաժիններէն շատեր սկսումներ են: Այսինքն 'նիւթեր' որոնց վրայ ոչինչ գիտենք իրմէն առաջ: Այսօր ալ մեր գիտնալ կարծածը այնքան նախնական է, չըսելու համար անբուական: Յետոյ, անցեալները յաճախ սխալ, նոյնիսկ գէշ կը նուաճուին: Դար մը աշխատանք, այդ անցեալը նուաճելու, վեհափայտեան հայրերուն անհուն կորովին իսկ ընդմէջէն, մեր անցեալը ոչ միայն չբերու մեզի,

այլև զայն այլափոխեց: Կ'ակնարկեմ Հայոց պատմութիւն անու-
նով ծանօթ սրբազան աշխատանքին, սրբազնասուրբ արքաներու
խորհուրդաւոր կիրքովը գործադրուած: Այլաբար (Ալիշան) չատոնց
մտած է թանգարան: Կէս դար է կը զբաղինք մեր մանրանկար-
ներով: 1947ին Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի հատորը մեր գիտցա-
ծը, գիտնալ կարծածն ալ կը քանդէ:

Այդ վաստակէն ուրիշ նոյնքան լայն բաժիններ կան սակայն
որոնք կրկնադարեան մշակմամբ մը մեր ընկալչութեան մատուց-
ուած աշխատանքով են պաշտպանուած: Ատոնցմէ մեր պատմու-
թիւնը, մեր մասեցնագրութիւնը, մեր արուեստին քանի մը հիմնա-
կան կերպառութիւնները հասկնալի է որ իմ մէջ ունենային լայն
անդրադարձումներ, քանի որ այս կրթանքներուն գործադրումը
պայմանաւոր չէ թեքնիք պատրաստութեամբ: Թովմա Մեծփեցի
մը մարդ մըն է Հայոց Պատմութենէն, մատենագիր մը Հայոց գրա-
կանութենէն: Ու սա կրկնակ հանգամանքներով մատչելի մեր,
միջին մարդերուս հետաքրքրութեան ու սիրոյն: Այս բաժիննե-
րուն մէջ ուր գիտունն ու գրողը, հաւաքողն ու ճարտարապետողը
հարազատ են իրարու, այսինքն չեն հերքեր զիրար, ինչպէս կը
հերքէին զիրար սա մարդերը՝ Վենետիկեան դպրոցին մէջ, Գ.
Յովսէփեանի անունովը քննութեան սեզանին կը ըերտին իրարմէ
բարդ հարցեր: Ոմանք՝ կանխող զարու մեր ըսնասիրութեան
ծանր տաղանդները կը չարանակեն կամ կը նորոգեն: Ուրիշներ՝
բոլորովին նոր, չըսելու համար իրմով իրենց երեւումը բրած,
քաղաքացիութեան իրաւունքը չա՛նած հարցեր, որոնց մերձեցումը,
վերլուծումը կը մնան կարօտ մասնագիտական պատրաստութեան:

Յետո՛յ:

Իմ աշխատանքն ալ միւս կողմէն կը մնայ հպատակ իմ ալ
ուժերուն, մեծ բառով մը՝ ձեռնհասութեան որմէ աւելորդ էր
խօսիլ, եթէ երբեք նախասիրանքն ալ չըլլար միջամուխ: Գ.
Յովսէփեանի վաստակին մէջ գիտ խանդավառող մէկը աւելի են
յաջողականքները, ինչպէս իրական են ուրիշ յաջողականքներ
որոնց հանդէպ իմ կշիռը պիտի ըլլար անձնուէր: Ի վերջոյ
Հայոց ճարտարապետութիւնը, խորքին մէջ հրաշալիք իրը նիւթ,
գործնականին վրայ իբր անմատոյց աշխարհ մըն է: Հոն, ուր
իմ ուժերը, նախասիրութիւնը կը նկատեմ բաւարար, իմ
նպատակն է ընել արդար կշիռը Գ. Յովսէփեանով մեզի եկածին,
հաւաքուածէն ինչպէս նոր մտաւանդուածէն: Հոն ուր մասնա-
գիտութիւնը անհրաժեշտ պարտապարանք մըն է, իմ վերլուծաւ-

մը կը մնայ զգաստ, զգոյշ, առնուազն խնդրական եզրակացութիւններու անընտել։ Բայց որոշ ախորժով մը, միշտ այն ընդհանուրին համար որով արուեստի մասնական իրագործումները իրարու կը մատուցուին։ Ինչ որ ալ բանէք, նկարէ մը մեզ յուզողը գոյնը չէ, ոչ ալ գիծը, այլ անբացատրելի այն բանը որ վեր է գոյնէն ու գիծէն, որ հոգին է, այս անգամ մետաղին, կտուին, մագաղաթին, քարին ալ վրայ։ Այս ճամբով Գ. Յովսէփեանին գործը, իր ընդհանրութեան մէջ արուեստի յոյգերու հետամուտ, ինքնաքերարար հայ արուեստէն արտայայտութիւն մը կը դառնայ։ Ու Հայ արուեստը ապրում մըն է որ իրաւ է, Սասունցի պառաւի մը կամ Եւրոպայ բրած երգչուհիի մը շրթներուն։

Գ. Յովսէփեանի գործէն կան սակայն բաժիններ որոնք բացառիկ շահեկանութեամբ մը կը գրաւեն զիս։

ա)՝ Մասեկագրականը, զոր ուրախ եմ կարենալ արժեւորելու ցարդ այս տարւոյին մէջ անձանօթ ընդարձակութեամբ մը։ Գաղտնիք չէ թէ ինչ տափակութիւն, յայտնաւորք, Ֆիլե ու առաքում կը նշանակէ այդ բոլոր մեր մատենագրական աշխատանքի բանւորներուն մեծ մասին համար։

բ)՝ Պատկանը որուն հանդէպ հրկուս զարէ ի վեր զեղծում, զեղծանում, գառածում չիկայ որ նետած չըլլանք մեր միամըտութեան, խանդավառութեան կամ փեսանքիլովին։ Ո՛ր մոռնաք որ Գ. Յովսէփեան արեւելահայ զպրոցի գործաւոր մըն էր, ու այսօրուան պատմութիւնը, Խորհրդային Հայաստանի մէջ միայն իրաւութիւն մը չէ, այլեւ զիջեցկութիւն մը, հրք անոր մօտեցողը իսկապէս ապատագրուած միաք մըն է (Աղսնց, Մանուէլեան, Եւլին)։

գ)՝ Բանասիրականը որ զարձնալ իր իմաստէն պարպուած ու ամէն պատուելիի, ախրացուի, գրոց-բրոցի յագեցում տւող ներքինի կրթանք մը ինչպէս, եթէ այսօր ինկած է արժեզրկման, Գ. Յովսէփեանի մէջ կը պահէ նորութեան, իրաւութեան շնչաւորմանիքներ։

Այս երեք հիմնական շահագրգռութիւնները մատչելի են, իմ կարծիքով, մեր միջին ընթերցողին։ Հնագիտականը, զուտ գիտականը, մասն արուեստներէ իրագործումները (մանրանկար, զարդանկար, սկերչութիւն, կտուի վրայ գործեր), նախապէսականը կը պահանջեն աւելի մասնաւորութեամբ միաքի գրութիւն, ինչպէս թէքնիք պատրաստութիւն։

Գ. Յովսէփեանի մասնաշատուկ արժանիքը, անշուշտ, այսպէս տեսակաւորութեամբ սա նիւթերուն մշակումը իրագործել մեկ

մեքոսով: Ոգի, գաղափարաբանութիւն, լեզու, ձգտում կը պահեն սա նիւթէն պարտադիր համերաշխութիւնը: Արուեստին յաւիտեանական միութեան անդրադարձը կազմող սա մասնալատկութիւնը այս մարդուն որ գործին ետին ունի իրեն յատուկ ալ տարագ մը, այնքան յաճախ անոր էջերէն ինքզինքը պարտադրող: Ալիշանի չքեղ տեղագրութիւնները եթէ պէտք ըլլար մէկ երկու բառի մէջ խտացնել, պիտի չսխալէինք այդ բառը ընտրել հայոց պատմութիւն, հայոց աւելաւոր տարագներէն, ըսի անգամ մը: Գ. Յովսէփեանին առաջարկելի նման տարագ՝

— պատմութիւն հայոց մշակոյթին,

իւր իսկ բառերովը՝

— ՀԱՅ՝ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ՈԳՈՒՆ,

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Այս բաժինը կը բաժնաւոր տիրական տրտայտութեամբ մը

— Գարեգին Յովսէփեանի երկերուն ստուարագոյն մասին յատակը կ'ապրի մասեցեացական եթէ ոչ կիրքը, զէթ՝ մտահոգութիւնը։ Քանի որ հայ ստեղծագործ ոգու ամենէն վաւերական կերպարանքները, ինչպէս վաղածանօթները, կը կազմէին մեր գրական գործերը։ Կանխող գարու մեր իմացական տաղնապանքը, իր կարգին խոր աղերսանք ունի մեր բանասիրութեան հետ, տեսանք տսիկա, տսկէ տառջ։

Ուրեմն, իր իմացական հետաքրքրութիւնները զարգացնող պատանին, այդ 1880 ին եթէ անխառն բանաստեղծ մը, կամ գիրքերուն բառով «սնդուռն» բերանով հրապարակագիր, երեսփոխան, դասաւանդ մը չէ, ինքնաբերաբար երիտասարդն է որուն հագին սղագուած է մեր գարթօնքին սրբազնագոյն խորհուրդովը։ — ազգային գիտակցութեան վերանորոգ միասնիվը։ Հոս չեմ բացուիր։ Կը գոհանամ գիտիլ տալով որ մեր իւմանիվը, բանասիրութիւնը, տսկէ հատուած՝ մատենագրութիւնը ուրիշ երեսով մըն ալ կանչուած են յայն գործօնութեան։ Հոս անհրաժեշտը ոչ այնքան տաղանդը, մասնաւոր ընդունակութիւնները կը կազմեն, այլ սրբութեան առաջագրութիւններ։ Զերիք է որ մեր միտքը ունենայ քանի մը տիրական շնորհներ, — յիշողութիւն, կտրագուորման հակում, հւշլին։ Մեր իւմանիվը պիտի չըլլար բոլորովին ինքնատիպ երեւոյթ մը։ Մեր վանքերը մեր բանասիրութեան վառարանները գուր տեղը չենք յայտարարել։

Այսքան տիրական սա ախորժանքին ճակատագիրը, սակայն։ Որ, հիմա կը զգանք այդեւ, աւելի անփառունակ է քան մեր ամենէն ընդարձակ կիրքին ազգային պատմութեան հանդէպ մեր ցաւագին, սրտայոյզ տաղնապին ճակատագիրը։ Ի վերջոյ երեք քառորդ գարու աշխատանքէ մը յետոյ վիենետիկը 1780 ին կը փորձէ Հայոց պատմութեան մօտենալ Չամչեանով։ Ուրիշ հարիւր մը տարի վերջն է որ նոյն վիենետիկէն ուրիշ արքայ մը պիտի կրկնէ փորձը հայ մատենագրութեան պատմութեան վրայ (Զարպհանեւան)։ Ուրիշ

երեք քառորդ դար մը եւս պէտք պիտի ըլլայ սպասել, ողջունելու համար Մ. Աբեղեանի գործը, Հայոց գրականութեան պատմութիւնը:

Ուղիղ գիծերու սա գործածութիւնը թող զարմանք չպատճառէ: Գրականութիւնները, տեւողութեան մէջ, այնքան արագ տեւրակի կը վերածուին: Ու ժամանակը չուշտնար սրբիլու մեծ համբաւներուն իսկ սուր կողմերը: Գ. Յովսէփեանի հետ մասենապրական տալիս մը, ինքնիր մէջ անհետեւանք բանգիտութիւն պիտի նշանակէր, եթէ երբեք Զարպանեկան—Վ. Փափազեան—Գ. Օղանեան իրենեռեքին վրայ զարգանար աշխատողներու բանակը: Յետոյ, չմոռնալ ուրիշ ալ մանրամասնութիւն.— մարգեր կան որոնց հետ միահամուռ կը դրուին մեծ հարցեր, մինչ ուրիշներ ալ կան որոնք առանձին կը շահագրգռեն, այսինքն իրենց ահունին կապուած կը պահեն մասնաւորութեամբ տալիսպիւն: Զրաքեանին հետ չեն դրուիր համայնական հարցեր, արեւմտահայ գրականութեան համար ճակատագրական տարողութեամբ: Բայց Արշակ Զպալեանով զրադիլ մը հարկադրաբար մեզ պիտի մղէր զրադիլ արեւմտահայ գրականութեան գրեթէ բոլոր հարցերովը, քանի որ ասոնք ամէնը այդ անխոնջ աշխատաւորին գոյութեան դրապատմուն իսկ (raison d'être) կազմեցին:

Ու, արեւելահայ գրականութեան համար, սա ընդարձակութեամբ աշխատաւոր մըն է Գ. Յովսէփեան:

Իր գործէն մատենագրականը յարմար առիթ մը իբրեւ չեմ չանագործեր, մեր նոր գրականութեանց մէջ մասեցնագրական յղացքին ընդհանուր շրջափոխութիւնը վերլուծելու: Հաստոր մը լման պիտի դար տնրաւական ընդգրկելու նման աշխատանքի մը մէջ, պարզագոյն իսկ առաջագրութիւններ: Իմացական մեր ճիգին ահասները քալեր են այնքան իրարմէ հեռու ուղղութիւններով, դար մը առաջ՝ Մոսկուայէն կալկաթա, Բարիզէն Վիեննա, Վիեննայէն, Պոլիս: Այսօր իսկ, հակառակ հաղորդակցութեան միջոցներուն անհամեմատ բարեփոխան Պոթոն, Բարիզ, Գահիրէ, Սուրիա կը զգան, կը ստեղծեն տրամագծօրէն ոչ միայն իրարու հակառակ ներշնչումներէ, ապրումներէ առաջնորդութեամբ, այլեւ կ'անգիտեն իրեւանը, ոչ անշուշտ իբրեւ քաղաքական կեդրոն, այլ տրուեստի հարցերու շուրջ իրենց կեցուածքները անոր հակադիր դառնելով, ինքնաբերաբար, երբ կը պակսի ծանր ձգտութիւնը բոլոր ստեղծագործ աւիշները կեդրոնող, սա Սփիւռքէն: Այնպէս որ Գ. Յովսէփեանի գործին դիմաց մասեցնագրական պիտակութեամբ սա գլուխին

մէջ, իմ ընկիւքն է թիւադրել ուրիշ իրողութիւն մը: Ատիկա՛, ընթերցողին ուշադրութեան յանձնելն է

Մասնագրական ընթացիկ մտապատկերին մէջ զանազանել մասնաւոր երեսիկ մը չըսելու համար ուղղութիւն մը որ տարբերէր ցարդ մեր սորվածէն, զգուսգին ու տառապագին գիտցածէն երբ ալ վարժուեր ենք մշակութային բարձրագոյն տագնապաները քաղաքական, կրօնապետական, կուսակցական սքաթիւններով ընդունիլ: Զիմ կրնար այդ երեսիկը վճռաբար տեսակաւորել, այնքան Գ. Յովսէփեանին գործը տիպի, ծաւալի, շրջաններէ իր ընդարձակութեամբը կը դժուարացնէ համագրական գիծերու աշխատանք մը: Բայց սխալի մէջ չեմ երբ ըսեմ որ այդ ընդհանրացած յղացքին մէջ Գ. Յովսէփեան կ'ընէ

-- Թանկագին յաւելում մը:

Ո՛ր ճամբով ալ ըլլայ կատարուած սա յաւելումը, անիկա կ'արժէ կրկնապէս. հալս՝ Գ. Յովսէփեանի հաշւոյն: Հարիւր տարի մեր բանասիրութիւնը աշխատանք ըրաւ հայրենագիտութեան դաշտին մէջ, հազիւ հազ մտածելով արուեստին: Գ. Յովսէփեան այդ արուեստին վրայ իր ջերմեռանդ հպարտութեամբը կը դառնայ տարբեր: Այդ յաւելումը, երկրորդաբար բարիք մը պիտի կազմէր մեր գրական չեմ ըսեր ճաշակին, այլ հասկացողութեան հաշւոյն, եթէ զրականը ընդարձակէք դէպի մշակոյթ: Սերունդէ սերունդ գաղափարախօսութեանց, թեքնիքներու ճաշակին շրջափոխութեան չեմ անշարկեր, ալ յերից որ մենաշնորհը կը մնայ բացառիկ գործօնութիւններու, խառնուածքներու: Ալիշանով հայոց բանաստեղծութեան զգայարանքին մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն: Դուրեանէն անհուն փոփոխութիւն: 1870 ի Վիեննական պատկառելի փաղանգը կը դասուորէ, կը կազմակերպէ, իր զգած բիշը կորուստէ փրկելու: 1900 ի արեւելահայ բանասիրական նոյնքան պատկառելի փաղանգը ճամբան կը բանայ դէպի գիւտը հայ հոգիին: Գ. Յովսէփեան մէկն էր այդ փաղանգին միաւորներէն:

1950 ին, եւրոպական ոգիին, մեթոտներուն (բանասիրականին մէջ անշուշտ) ու գործադրութեանց հաղորդ մէկը, մեր մէջ, երբ սխալմամբ — որքան տեղին՝ սա վերագրումը մեր օլերու մտաւորականին համար որուն ժամանակը կը պահանջուի ուժեղջութեամբ անմիջական հոգերուն — բանայ Գ. Յովսէփեանի Խաղբակեանքը ու կարգայ հոն Գլաձօրայ Դպրոցը հաստուածէն Սալի Նշեցիկ, Խաչատուր Կեչառեցի, Յովհաննէս Գառնեցի, ոչ ոնք գրողներ են, կրօնաւորներ են, վանականներ են, այնքան ար-

բեր մեր գիտցածներէն, այսինքն այնքան ուրիշ վերաբերուած, այդ մէկը ինքզինքը պիտի զգայ իրեն համար գրեթէ անծանօթ վիճակի մը մէջ։ Այդ մէկուն ես պէտք չունէի մերժելու որոշ ալ իմացական շնորհներ, տխրածակներ՝ մեր զոյգ նոր գրականութեանց մէջ իրական յաջողութիւններն իսկ վայելած ըլլալու, կըշռելէ, հասկնալէ վերջ անոնց խորագոյն արժանիքները։ Այդ մէկը միշտ ազատ էր չմոռնալու, այսինքն՝ չպաղկելէ այն յոգեբէն գրական մեծ համագործակներէն իր մէջ տուն տեղ եղած, աւելի հանգամանաւոր մասնագէտներէ՝ զործադրուած։ Բայց, կը հաւատամ թէ այդ մէկը պիտի տեսնուի ներքին պարկեշտութեան պահմը, ըսելու ինքնիրեն, Նչեցին աւարտելէ վերջ

— անաւասիկ տարբեր, եթէ ոչ նոր ձեւ մը, մտադ մը տալու,

Ու այդ մէկը, իր խորագոյն ապաւորութիւնը այդ կերպ բանաձեւելով ոչ միայն պիտի չըլլար սխալի մէջ, այլ, երթալով քայլ մը աւելի առաջ պիտի անդրադառնար իր իսկ անգիտութեան, անպատրաստութեան աստիճաններուն։ Չեմ ենթադրեր որ անաւարէր վերաքննութեան, քանի որ գինուարականները և բանասէրները, ամենէն ուշ կը հաշտուին հինէն կասկածելու ստիպողութեան, բայց պիտի դիմէր մասնագրութեան մը մէջ ծանօթ ձեռնարկներուն, փնտռելու համար Սաայի Նչեցին, Խաչատուր Կեչաւեցին, Յովնանէս Գառնեցին, անոնց մէջ ու պիտի մնար մտամոլոր, խղճամիտ՝ վասնզի ոչ Զարպհանելիանը, ոչ Լեզիէ Դուրեանը, ոչ պատկառելի Փափազեանը, ու աւելի նոր բայց աւելի ալ պատկառելի Հ. Ն. Ակինեանը այդ անուններուն շուրջ չեն ձգեր հորազատ էջեր։ Գլխաւորապէս պարզը, այդ աշխատաւոր վարդապետները ոչ միայն կը կենդանագրէ, իրենց գործերը կը վերլուծէ, այլեւ անոնց ետեւէն շրջանին նկարագիրները կը տեսնէ. Գ. Յովսէփեան այս մեթոտին գործադրիչն է, իր օգուտը հետապնդող պարզ ստուգումէն, ստուգութենէն անդին, փաստը, փշրանքը, ծանօթութիւնը գործածելով աւելի բարձր կառոյցի մը իբր տառադ։ Այս կառոյցը հայ աւուեսթի եւ մեակոյթի պատմութիւնն է, որուն համար այդ հաւաքումները կը տարբերին վիճակական ու վիճակական աւանդութիւններէն։ Մի մասնաք որ իմ ընդհանուր վերնագիրն է

— Լեւելախայ Բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին,

Ու իմ թելադրել ուզածը՝

— Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ բանասիրականին համազօր նոր յղացքին օգտագործումը, հայ արուեստին և գրականութեան ՀԱՄԱԴՐՈՒՄԻՆ։

Ո՛ր կախարդական — մեծ մի դատէք բառը: Եսայի, Խաչատուր, Գրառնեցի տոգոյն անուններ էին ու արեւմտահայ բանասիրական դպրոցին կեանքէ աղքատ էջերուն մէջ կը նմանէին չորցած միջատներու — միջոցն է որ կը հեղինակէ ձեր գրական հաճոյքը, գրեթէ վայելքը, երբ ձեր մտատեսութիւն կը բերունին կենսագիրներ, ձեզի հիմնովին անծանօթ շրջաններէ, տաք մարմինով ու քաղձը հագեղինութեամբ մը տրոփուն ու աղուոր: Ահա ճակատագրական հարցումը: Գ. Յովսէփեան ռճի վարպետ մը չէր: Գ. Յովսէփեան, Գերմանիա ըրած, այսինքն Հեկել կարդացած ըլլալուն հակառակ գրեթէ չզառածեցաւ դէպի նեոտղ-բռնողութիւնը բնագոյնական տարազներով խանդավառ գեղապաշաներուն: Գ. Յովսէփեան գրական քննադատ մըն ալ չէր Ստպոն, Լոզան, Լայպցիկ ըրած, այսինքն շատախօս մը որ մարդերը գովելու կամ կործանելու անպատասխանատու, աժան հերոսութիւնները փաթթէր ռճին, տրամաբանութեան կառ ծիրանիններուն և հասարակութիւններ մատուցանէր մեզի, զանոնք հակառակեան և հակառակէն իրապէս ծանր արժանիքներ փոշիի վերածէր: Նայեցէք վար ու պիտի գտնէք այս երանելիներէն: Ու Գ. Յովսէփեան չէր նմաներ ծանր փառասիրութեանց սպասարկու ամենագէտին որ կռնակը տուած համալսարանի մը մագաղաթին, առիթներ կը հալածէ մեր անցեալէն պարզուած ամէն նորութիւն, ամէն ուշագրու յայտնութիւն օգտագործելու տափակ, անգոյն իր հմտութիւնը քրմացնելու միամիտներու չմորած աչքերուն դիմաց:

Տեղն է հարցնելու, այսինքն չափելու Գ. Յովսէփեանին մասեցնագրութիւն տարազին իմաստը, հասկացողութիւնը, գէշ բառով մը՝ զգայաբանքը, որ մեր գէշ բազդէն դեռ չէ գտած իր ազատագրութիւնը, բառարանական, ստրկական ըսուելու չափ նեղ միտ կերպով բանասիրական, կամ՝ լայն բացուած, պարարտ պատմական ախորժակներու, փառասիրութեանց ճնշումէն, կայ մօտ հարիւր տարի: Պահ մը կը ներեմ ինծի չլիշել ծանր, անպատուաբեր չփոթանքը, որ կը տեւէ մեր նոյնիսկ ընտանիքին միտքէն ներս, երբ կ'արժեւորուին նոյն յարգով իրարու հետ որեւէ աղերս չունեցող երկու կրթանք: Այս աշխատանքի մուտքին ես թելադրանքներ ունէի նման չփոթանքի մը ընդմէջ իւմանիզմին և Ֆիլոլոփին: Մասեաններու բառարանում մը և գրականութեանց պատմութիւնը եթէ իրար չեն հակասեր, չեն ալ այն երանելի, միամիտ հպարտութիւնը որ կը բաւարարէ բոլոր հաւաքողները, անոնց ներշնչելով բարձր փառասիրութեանց գահացում նոյնիսկ:

Խորհեցէք Վենետիկցի վարդապետին որ հայերէն սորվեցնելու կ'ելլէ մեզի: Տեղը նեղ ինծի որպէսզի ըստ պատշաճի բացուին, բացատրուին Պիպլիօսիւրաֆին և Իսթուար Լիքիեհեր: Կր զրկեմ ընթերցողը արդէն սերիշներու մօտ իրագործուած ձեռնարկներու: Ֆրանսացի մոզովուրդը հարիւր տարի կայ գտած է իր պատմութիւնը (ուրիշ տեղ տուած եմ անհրաժեշտ լուսարանութիւն) ու ապրած է իր գրականութիւնը իններորդ դարէն սկսած: Կր լռեմ պատմութեան պարզած կերպարանքներէն, կենտրոն համար զգալանութեան պատմութեան գոր ընդգրկող հասար մըն է կիւսթաւ Լանսոնի գործը, ամէն տուն իր մուտքը ըրած տեսակ մը ազգային մատեան մը ինչպէս: Լեյսինքն՝ արդիական, ըստ կարելոյն ամփոփ, բայց ամէն էական տարր պարունակող ձեռնարկ մը, գեղեցիկ մատտիպար բոլոր անոնց համար որոնք պիտի ուզէին գրականութիւն մը խտացնել նուազագոյն ծաւալի տակ: Լեյ, Կ. Լանսոն քանի մը Լէ միայն յատկացուցած է ցեղաբանական, լեզուաբանական, աշխարհագրական, պատմական այն ընդհանրութեանց, որոնց գումարը կը կազմէ ինչ որ կը կոչենք Ֆրանսական մեակոյլը: Նոյնն է Լոնկին փորձը՝ անգլիականին համար: Նոյնն են ռուսական, գերմանական գործերը, իրենց գրականութեանց պատմութիւնը ընդգրկող: Լանսոն չորրորդ Լէյին արդէն անցած է մարդոց, աշխինքն գրողներուն, ու անոնց ետեւէն գործերուն: Ըրտքէ մի հանէք սա օրինակը, ամէն անգամ որ, ձեր կարգին կը փոքնուիք, Հայոց Պատմութեան և Հայոց գրականութեան իսկապէս հզօր ձգողութիւնը զգալու, ձեր պատիկ հետաքրքրութիւնները հակակշռող: Ձեզ կը հրաւիրեմ այդ հարցերուն շուրջ մեծանշակ կամ միջանամբաւ անունով պաշտպանուած ձեռնարկներու: Առէք, որը որ կը նախընտրէք, մեր մատենագրութեան (ընդունելով պահ մը այս սխալ տարագր) պատմութեան հատորներէն, ապագրութեան վայրի և թուականի հանդէպ արդար անտարբերութեամբ մը, քանի որ, ցարդ գործադրուած մեթոդներով ձեռնարկներուն մէկ է ճակատագիրը Պոլիս թէ Վենետիկ, — փոշեթաթիս հանգում: Ինչո՞ւ: Բայց անոր համար որ՝ ձեր գտնելիքը այդ գործերուն մէջ շատ յաճախ հանդէս մըն է թուումներու գործերէ, անուններէ, ազգաբանական ծառի ծնունդի տախտակներէ, սոսնկ մտնկութեան մարգարաններէն, աշակերտութեան շրջաններէն, երջանիկ սանդուխովը կարեւոր բաւականներով՝ ուր կեանքերու ամէն ուշագրաւ գօտիները կը ժամացուցեն (jalonneur), կրօնականներու համար նուիրապետութեան կարգերովը, աշխար-

հականներու համար համալսարաններու թուումներ: Մի հետեւցնէք իսկոյն որ այս ամէնը կը նկատեմ քանակ աւելանալու քան, գործածելու համար գիրքերու ձեւ մը: Հազար անգամ ոչ: Ամէն արդիւնք իր դիմով, — միշտ աշխատանք մը — նուիրական է ինծի համար: Ընտելութիւն մը, թէկազ ճիշդ, միշտ աւելի է քան պարտաւր որ իրաւ է մանաւանդ այն միտքերուն ներսը ուր կը տիրապետեն կիրքերը, յաճախ հաշիւներու խոտերովը բոցարծարծ, ու կը ստեղծեն տարեցուսեր, ամայքներ: Քանակ արհամարհութեան՝ այդ ամէնուն մէջ, ա՛ն, այսինքն միամտութիւնը, չըսելու համար աղքատախնամ մանկամտութիւնը՝ որով բոլոր այդ շորորդական մանրամասնութիւնները կը փոխակերպուին առաջին բլանի իրողութեանց: 1880 ին դասագրքերու մէջ հեղինակներու կենսագրումին համար տիրական էին աւարտած դպրոցը, մանաւանդ խօսած ու գրած օտար լեզուներուն գումարը: Ան ինչ վեհափառ բան մը կը դառնար հօթը լեզու գիտցող գրագէտին պատկերը ընթերցողին մտքէն ներս: Այս պատրանքով է որ — տուէք ձեր ուզած անունը նման հերոսի մը — Գագիկ Օգանեանէն մինչեւ ... Միշտան Յովհաննէսեան — ոչ միայն մերովսանը կը մատուցանենք մեր մատենագրութեան մշակման, մեր ծառայութիւնը՝ մեր բազմակարօտ «մոլորդեան», լռելիայն մարսելով գրականութեան սպասուորին օգտատափառ հպարտանքը, հայոց գրական կաճախին մէջ մեր գահին իրաւունքովը: Մի կարծէք թէ լուսինէն կը խօսիմ: Այս բարքերը աւելի քան իրաւ էին ու կը խորհիմ թէ են մինչեւ այսօր ալ, մեր օրերուն առաւելելալ անգթութեամբ ու յիմարութեամբ: ... Այնքան ընդարձակ է մեր մատենագրութեան պատմութեան կապուած հարցերուն ծիրը ու ցարդ այնքան գէշ է կատարուած պարկեշտ աշխատանքով միայն նուաճելի այդ կրթանքը որ, արդիւնքին ծանծաղութեան հանդէպ ծանր դառնութեամբ մը, կը թուինք մուցած ըլլալ գրականութեան պատմութեան հարազատ կերպարանքը, որ, ժողովուրդի մը մեակութային հզօրագոյն ջազնապնեւուն ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՆ էր ըլլալու ամենէն առաջ, մօտ, հեռու, նոյնիսկ հազարամերու մշուշով ծածկուած շրջաններէ իր արդիացուցած ապրումներով: Կայ, տակաւին, միջամտութիւնը ժամանակին, որ կը նշանակէ գործերուն մաշումը: Գրականութեանց պատմիչ մը իրաւ է որ կեանքի գործուար մըն է, բայց առաւելալ պարտականութիւններով: Պատմութեան վրայ աշխատաւորը միս մինակը անբաւական է գրական պատմութեան ալ նուաճումին, քանի որ գիտենք թէ գրա-

կանութիւնը կեանքէն բխող, բայց անկէ աւելիով է սահմանելի, — աւելի մը որ պիտի պաշտպանէ այդ կեանքին անդրադարձումը պաշտօնական տեւողութենէն անդին ուրիշ տեւողութիւններու վրայ: Ով գիտէ ինչ խռովայոյզ հեշտանքով ն. Լամբրոնացին իր քերթուածը (Այսօր Յարեալ ի մեռելոց...) յանձնեց դպիրներուն: Այսօր անիկա բառերու շարք մըն է: Ու թող ներուի ինծի սա վարկածը պաշտպանելու համար դիմում ուրիշ օրինակի մը: Հարցուցէք դուք ձեզի թէ Մատենագրութեան պատմութեան հատարի մը մէջ (Եղիշէ Դուրեան) ինչ արժէք կրնայ ունենալ մանրամասնութիւն մը որուն համեմատ է. Դուրեան մեր մեծագոյն պատմիչն ու գրագէտը, Ղազար Փարպեցին, աշակերտը կը ներկայացուի Աղան Արծրունիի մը: Մատենագրութիւնը ինչ կը շահի այդ տողէն երբ մեր միտքը գրեթէ ամբողջութեամբ անպատրաստ է: Դարու աշակերտութեան նկարագիրներուն: Ժ՛. Դարուն Մխիթարեան վարդապետ մը այդ դրուագային տեղեկութիւնը չէր արժեւորեր արդէն հիններուն լայնքովը: Ի. Դարուն պարտքը անհրաժեշտ՝ առակեցութիւնը, Ուսուցչութիւնը, աշակերտ Փարպեցին և ուսուցիչ Արծրունին բանալու, որ համագոր է մշակոյթի պատմութիւն փորձելու, գրականութեան պատմութեան միակ արդարացուցիչ արժանիքը, քանի որ առաւել քան ստոյգ է որ Փարպեցիին ոչ ոճը, ոչ ալ գաղափարաբանութիւնը ոչինչ ունին այսօր մեր կեանքին խօսող: Ու տարածելով մտածման նման ձեւ մը, դարձեալ այդ Փարպեցիին գործին, կը կենանք ուրիշ մանրամասնութեան մը առջեւ որուն համեմատ այդ Փարպեցին իր պատանութիւնը ըլլայ անցուցած Մամիկոնեաններու ապարանքէն ներս, իբրեւ պատանութեան խաղընկեր ապագայ Մարգարանին, Վահան Մամիկոնեանին: Այս մանրամասնութիւնը ծանր ունի անդրադարձում գրագէտ Փարպեցիին անձին ինչպէս գործին ճանաչողութենէն: Տաղանդը կը ձգեմ մէկդի ու կը սեղմեմ գիրքը, այսինքն Վահանին վրայ հեղինակէն *mailrise* մը: Այդ Փարպեցին կանչուած է ուրեմն իր շատ լաւ ճանչցած մէկ անձնաւորութիւնը գործի մղելու իր շատ լաւ ճանչցած մարդերուն վրայ, ու հարցերու մէջ որոնք կը կազմեն հասարակաց բարեխառնութիւն: Մէկէն մեզի համար կը դառնայ լուսաւոր գիրքին յաջողութեամբ, գրագէտին խառնուածքը, տրուածին թանկ վկայութիւնը: Ահա հիմնականին և երկրորդականին խելամուռը (*discernement*): Գրական գործի մը մէջ երկրորդական ազդակներուն արժեւորումը այն ատեն ներելի՛ երբ անոնք կուգան ոչ թէ իրենք իրենց հաշ-

ւոյն (երբեմն *pittoresque* մը, երբեմն *éssprit* մը, երբեմն գիւտ մը), այլ չէնքի մը ամբողջացման մէջ իբրեւ միութիւն: Անոնք բլլալու չեն ինքնազրուխ, առանց ծանր աղերսի ամբողջութեան հետ, ու չեն նկատուելու մեր միաքին իբրեւ ծանոթութիւններ: Ու, ինչպէս ծառ՝ Ասատուծոյ անտառներուն, ու քարը՝ Ասատուծոյ ժայռաստաններէն ներս, իրենք իրենցմով երբեք չեն աւելի քան սովորական յղացքը իրենց տեսակներուն, ու կը փոխակերպուին, անցնելէ վերջ, ճարտարապետի մը աաղանդին աշխատարանէն, դառնալու համար հիացման արժանի պալատներ, այնպէս ալ բանասիրութեան մեծատարած աշխարհներէն հաւաքուած ամէն նախանիւթ համադրու, կենագործող ստեղծուածին ուժովը կը վերածուի մշակոյթի, ասոր չրջափախութեան մէկ պահէն, հանգամանքէն առնուազն իբր վկայութիւն: Սա է ահա ինչ որ նախանիւթի բռնութիւն կը կոչենք, որ դարերով յաւակնեցաւ մշակոյթը ըլլալու, երբ անկէ անկնիք փշրանքներ միայն կը յաջողէր պատմութեանց գիրքերուն մէջը տեղաւորել և հազարաւոր տարիներ յապաղեցուց գիւտը հարազատ մշակոյթին, մեր ինչպէս օտարնեւրուն մօտ, հաւասարապէս: Երբ հարց կուտանք թէ մեր բանասիրութիւնը որչափով ինքզինքը նորոգած է նոր կրթանքին սպասարկելու համար, ունինք գոհունակութեան ինչպէս դառնութեան զգացումներ: Չեմ դառնար ետ: Մեր մէջ պարագան կը ծանրանայ մեզայատուկ ուրիշ ալ անտեղութիւններով: Ինծի այնպէս կուգայ որ մեր նորագ մշակոյթին մէջ — այս բառը ոչ խոշոր է հոս, ոչ ալ անհարազատ, քանի որ մեր ժողովուրդը ամէն մարդի վրայ իրագործած է արդիական նուաճումներ, ինչպէս իր անցեալին մէջ իր կնիքը դրած իմացական մարզանքներուն վրայ, առանձին առանձին, միշտ մեր հողոյը, չմոռնանք — մեր գրողները, գրիչները կարծես ժամադրաւոր են բնտրած մեր գրականութեան պատմութիւնը, ճիշդ ինչպէս բրբր էին նոյն գրողները, գրիչները, դարերով, նոյն կեդրոնացումը... մեր պատմութեան դաշտին վրայ: Նոր բան ըսած չեմ ըլլար անշուշտ երբ ընթերցողին դիտել տամ որ պատմութիւնը մեր մէջ այն գետինն էր ուր մեր երանաշնորհ նախնիքները կը ներէին իրենց գրիչներուն ամէն արկածախնդրութիւն, դէպքերու դրուագումին գուգահեռ, նոյնիսկ ասոնցմէ յաճախ անկախ, երբ խանդագին յոյգերով կը նետէին մագաղաթին վրայ քիչ մը ամէն բան որ կը ներկայանար իրենց զգայարաններուն ու միտքին, — նիւթական ցաւի ճիչէն մինչեւ աստուածաբանական ծանրածանր

տագնապները, վկայաբանութիւն և աղօթք, ողբ ու բանաստեղծութիւն— երբեմն պարզ, տնավարի, անյուսկնոտ, երբեմն փերթովաբար, ինչպէս կը պարծենայ թէ կը գրէ Դրասխանակերտցի Պատմաբան Կաթողիկոսը, ուրիշներու ըրածը «գեղըզկ բանիւխ» յայտարարելով, քաղցր սա հեգնութեան մէջ կէս հազարամեայ գրական նստրամտութիւն մը կտակելով մեր ժամանակներուն: Այսօր: Միջին դարը չեն ապրիր անշուշտ մեր մատենագիրները: Բայց ձեզ կը հրաւիրեմ որ բանաժամենէն հեղինակաւոր անունէն պաշտպանուած հայոց գրականութեան պատմութիւն մը: Եթէ նախապաշարունակները գիտցեր էք չափել, ու անոնցմէ ազատ ըլլալն ալ չէք վերածած հակառակին (à l'envers), ունայնամտութեան, անկարելի է որ չգաժ ձեր գրածին դիմաց որոշ զարմանք, հարցնելու աստիճան դուք ձեզի ի՞նչ է դերը այն անընդունելի ըսուելու չափ լայն շեղումներուն որոնք կրնան, ըսի անգամ մը, իրենք իրենց համար արժէքներ ըլլալ, բայց գրականութեան մը պատմութիւնը անտեղի կերպով կ'ուռեցնեն երբ կը զառածին դէպ լեզուն, այսինքն մէկուկէս դարէ ի վեր պրպտուած, պեղուած գետինը հայոց լեզուին խորհուրդին: Ընթերցողը ինծի հետ է անշուշտ որ հայոց լեզուն գրականութեան պատմութեան չափ ծաւալուն նիւթ մըն է, ու այդ լեզուն մասին մեր հետաքրքրութիւնը կը փնտռէ հարազատ լեզուական շէնքը և ոչ թէ գրականութեան մը պատմութեան մուտք ծառայելէն զատ ուրիշ յարմարութիւն չներկայացնող քանի մը պրակ փալաւածք, ուր ոչ մէկ անձնականութիւն չէք կարող հաստատել, հեղինակին իսկ տաղանդին դիտակէն: Փորձեցէք, զառածուծի սա ախորժակը մեր ցեղագրութեան, աշխարհագրութեան, գիրի ինկած ժողովդական ու անգիր բանահիւսութեան, ասուններուն, սեպածեւ արձանագրութիւններուն, զրոյցներուն ալ վրայ: Պիտի գտնէք որ էջերը կը յորդին շահեկան թուող բայց պուտ մը նոր բան չպարունակող այս կարգի դարձեալ փալաւածքով: Կայ տակաւին անդիմադրելի փորձութիւնը, մէջբերումներու պատրուակին տակ մեր պատմիչները առօք փառօք գրականութեան պատմութեան փոխադրելու, — աշխատանք մը որ արդէն կը տառապեցնէ ընթերցողը իբր լուսաւորում մը ուրիշ աւելի տափակ գործողութեան մը, — գիրքերու ամփօփոյժը անունին տակ, երբ գլուխ առ գլուխ կը հտեւինք առ ու ան գործին պարունակութեան քննութեան, առանց անդրադառնալու որ միայն այդ գլուխներուն քանի մը տողով մատուցումը ինքնին կը գրաւէ մեր բաժինը, այ-

սինքն գրականութեան պատմիչին անձնական պարտքին բաժինը: Գիտե՞նք արդեօք որ գրականութիւնը գիտութիւն մը չի կրնար ըլլալ, որ անիկա տպրումի հանդէս է, խտացեալ ձեւերու տակ մեզի բերելու հոգիները մեզ կանխողներուն: Ամէն խելքը գլուխը մարդ, աշխատանքով կ'ամբարէ գիտութեան կարելի մթերքը: Զեմ արտօնուած մտածումը տարածել գրականութեան սպասուորին որ առնուազն յարմարութեան տաքնապ մը կը տաքնապի: Այս է պատճառը որ հանգիւյող արքան, քիչիկ մը յաւակնոտ վարժապետը ինքզինքը իրաւասու յայտարարէ գրական նիւթերէն ձեռնելու իր չէնքին համար ու մեզի բերէ իր պատմութիւնը հայտնի գրականութեան: (*) Գրական նիւթերէնին սա իրականութիւնը, որքան ալ խօսի մեր հետաքրքրութեան (հիներով մտահոգուիլ մը, զանոնք սիրել կրնալ մը մօտիկը կը մնան իմացական հաճոյքներու ու ասով աւելի մտաշելի մարդոց այն խումբին որոնք ստեղծագործութեան հետ իրենց կշիռը ընելէ վերջ, կամացուկ մը անցած են ուսումնասիրութեան դաշտը), անբաւական կուգայ մեր արդար սպասումը լիացնելու, քանի որ ամէն ժամանակներու ընթերցողին համար նիւթիւնը միտքը գրողեցնող տարրն է գործի մը ներսը, մինչ մեր ուզածը այդ մարմնեղէնը այդպէս ծնող ոգեղէն իրականութիւնը, Գ. Յովսէփեանին բառով

(*) Տասնէն աւելի են այդ նիւթին նուիրուած աշխատասիրութիւնները, առանց նկատի առնելու զէմքերէ, չղաններէ մենագրութիւններն աւ ու ան գրական հարցերու չորջ իմաստայեց տեսութիւններ: Զեմ զբաղիր քննադատականին թիւագրած արտօնութիւններով գրականութեան մը մէջ ուր ապրող, դեր մը կատարող գիրքերուն թիւը կը մնայ այնքան սահմանափակ: Նկատի ունիմ, սա նօթին մէջ, հին գրականութեան չորջ գործագրուած ձեռնարկները: Առանց մանրամասնութեան մէջ իջնալու, կը խորհիմ թէ մեր հին գրականութեան չորջ մեր գրողները չեն կրցած թօթափել վաճառքն յոռի վեճետիկէն, վիճենայէն բանագրուած: Արեւելահայերը ցոյց տուած են որոշ ընդդիմութիւն: Արեւելեան գործը չեղում մըն է և ակիզք մը: Շեղում մըն է նոյն գիծէն Ալլաիսիանը: Այս երկու կարեւոր հեղինակներուն հետ զրապում մը չի սկզբուիր սա նօթի սահմանին (Զայն կը կատարեմ առանձին ծաւալուն յօդուածի մը մէջ): Ըստ թեյաղորդ ուղիւս գրականութեան պատմութեան զգայարանին ազաւաղումն է վեճետիկ, ասոր հետեւող Պոլիս ու քրմանալ ձգտող վիճենայի զարոցներուն աշխատանքներէն ներս: Հիմնական գրականէն իրենց անմասնութիւնը որ որքան ալ անհեթեթ, չի զարբեր իրականութիւն ըլլալէ: Զեմ բացուիր, գահանալով ընթերցողը դրկել Բազմափայ և Հանդէս Ամսօրե] հանդէսներուն մէջ կէս զարէ ի վեր լոյս տեսնող կենսագրական, պատմական, բանասիրական գրապատումներուն որոնք չեն գիտեր որ հրաշքով

— ՀԱՅ ՈԳՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ:

Քիչ մը լայն բռնուած սա վերլուծումին առաջադրութիւնը չէր անշուշտ վճռական ձեւով մը ուսումնասիրութեան սեղանին դնել այն գլխաւոր եղանակները որոնք մեր օրերուն կը յաւակնին գրականութեանց միեւրոք պատմական կառոյցներու ձեւին տակ համապատասխանել,

— Բանասիրական եղանակը, այնպէս ինչպէս անիկա կարողացած է փոփոխել կանոնաւոր դարերու իւմանիզմին ստեղծութիւնները՝ կեանքի լայնատարած հանդէսներու որոնք ժողովուրդներ կը վերբերեն, հազարաւոր տարիներէ ի վեր անհետացած, մեր պատմութեան բեմերէն: Եւ կամ կը սրբադրեն ծանր սխալներ, իսկ կ'ուզեմ՝ ազգերն ու մշակոյթները կը փոխադրեն իրենց հարազատ կերպարանքներուն: Այսօր, վիզժայն վերջ, Հոովմ չի կրնար դառնալ 19րդ դարու հոգաոր-տնտեսագէտ-իմաստասէր դպրոցներուն սկսած պատկերին: Թրնան, Նիչէ ճամբաներ բացին մէկը զէպի սեմականութիւնը, միւսը զէպի հելլենականութիւնը հասկնալու ու սրբադրեցին անհուն պատրանքներ:

— Գրական-բնագրասականը որուն միւս անունը պատմական բնագրասականը աւելի կը լուսաւորէ ձգտումը, — վերբերել կենոն-

կը յաւակնին մատենագրութեան պատմութիւն դառնալ մեր գլխուն: Առնուազն գրադէտ մը անհրաժեշտ, գրականութիւն մը համադրելու գործին համար: Ու Զարգանեայեանէն մինչեւ Մէնէվիչեան, մանաւանդ անխուսափելի Ափրեաններ գրական յայացքը կը գտնենք այնքան տարբերակներ իրմով գրադէմն իսկ անտեղի կը դառնայ: Կը միայն երկրորդ կերպը, բանասիրականը: Արդ ամէն գիրք, մեր հին գրականութենէն, ինք իրեն համար առեղծուած մըն է, գրական իր հանգամանքներէն անկախաբար: Յիշեցէք Խորենացիով ստեղծուած գրականութիւնը: Անդին ահագին աշխատանք է հարկաւոր քանի մը պարզ արդիւնքներու իսկ համար: Առնեցմէ մէկն է գտնել մեր հարազատը, փոխադրուածէն, քանի որ մանաւանդ նախաւոր դարերու (գրականութեանց ակիզներուն) մահադրութիւնը կը անանուէր քանակով քան թէ որակով ու թարգմանութիւնը առնուազն համազօր է հեղինակութեան: Բնագիրներու չէղումը՝ ուրիշ երես մը աշխատանքի: Հեղինակներու գիւտն ու կենսագրումը՝ ուրիշ: Այս բոլոր տաղանդներուն մէջէն տեսանելի՝ սակայն տաղանդաւոր մեծամիտ, ոգիին, հոգեխառնութեամբ որոնցմով միայն բան մը կ'արժէ գրականութիւն մը: Առնեց արտահանումը կը նկատուի անհրաժեշտ, մեր հին մատենագրութեան պատմութեան վրայ: Ու պէտք կայ դիտել տալու որ այդ բոլորը կուգան մոլորութիւնէ մը, կը խօսին պատմութենէն, կը ներկայացնեն ճակատագրին իսկ որեւէ սպիտակ մշակոյթին: Այս ամէնը մեղեալ տարր մեր ուսումնասիր-

քը, կարելի հարազատութեամբը իր ապրումներուն, մարդերը պահելով իրենց *coloris*-ին (նոգին ալ գոյն ունի) ու խառնուածքներուն հարազատութեանցը մէջ:

Երկու եղանակներն ալ ունին իրենց առանձին արարնալը, մեթոտները: Անոնց լիակատար վերլուծումը մեզ պիտի տանէր ընդհանուր մշակոյթներու հէքեաթունակ աշխարհին ուր զառածումը ինչպէս սխալիլը ծանր մեղքեր կը մնան: Իմ շատ մեղքերուս վրայ նորի մը յաւելումը անտեղի: Այսքա՛նն ալ անոր համար

— որպէսզի դառնան հասկանալի վերլուծումներ որոնք, հագիւ գրականութեան պատկանող կալուածներէ, ինչպէս են մանրանկարները, ձեռագրաց յիշատակարանները, աւերակ տաճարներու վէմերէն առնուած արձանագրութիւնները, մեղի բերուած արդիւնքներ — Գործը՝ Գ. Յովսէփեանին — պիտի փորձեն իրեւմիւր արուեստին մեզամերձ կերպարանքները արժեւորել: Մի մոռնա՛ք որ Նիւթեր հայ արուեստի եւ մեակոյթի պատմութեան ընդհանուր վերնագրին տակ, Գ. Յովսէփեան սրտեռանգ, տարիքը հերքող կիրքով մը, Գ. Յովսէփեան վատնած է անհուն աշխատանք այնպիսի մարգերու վրայ ուր մանրակրկիտ դիտողութիւն, մտքի մշտական յարում, անընդմէջ մերձեցումներ դարերով իրարմէ հեռու շրջաններէ նիւթերու շուրջ կը պարտադրեն ամենէն տաժանելի յոգնութիւնը: Ըսի թէ ձեռագիրէ մը բառ մը, ոյս բառէն գիր մը, քարին վրայ թուանշան տառ մը երբեմն շարաթներու վրայ երկարող փնտառութեք, սրբագրութիւն կը պահանջեն:

Մտնելէ առաջ իր գործին համառօտակի վերլուծումին, անգամ մըն ալ կը թարմացընեմ ընթերցողին մտքին մէջ պարզ թուող բայց ինքնին բախտորոշ սա հաստատումը որուն համեմատ Գ. Յովսէփեան ամենէն շատ գործածած է հայ մեակոյթ տարողը, ոյս ճամբէն ընդարձակելով գրական, պատմական, գիտական, արուեստագիտական յղացքները, երբ անոնց բոլորին յատակ կուտայ

— հայ սեւծագործ ոգին:

բողներուն համար: Գրականին մէջ սա վրիպանքը չի հակակշռուիր բանասիրականին շահովը որ անշուշտ ժամանակին հետ տակաւ կը թանձրանայ, թէեւ հոս ալ նորոգող ոգին ղեռ չըլլայ խօսած: Նորոգող այս ոգին էր որ գտաւ բոլորովին հանգած մշակոյթներ (Եգիպտոս, Բաբելոն, Իրան, Հնդկաստան): Ինձի իշխնար մեծ բարբառիլ անշուշտ: Բայց այդ մեծ բարբառին ալ չի վայլեր բոլոր անոնց որոնք յիշատակարան մը, ձեռագիր մը օգտագործելու պարկէշտ ու օգտակար արարք կը վերածեն գրականութեան պատմութեան: Այս գինով է որ Հ. Ն. Ակիւնեան իրեն կ'արտօնէ հայոց գրականութեան պատմութիւն մը լաստակերտել:

* * *

Արեւմտեան — եւրոպական — թէքնիքին սպասարկու աշխատողին համար — ինչպիսի մէկն է հեղինակը սա ֆորձին — առաջին մերձեցմամբ մը դժուար, իր սեղանին զիգուած նիւթեղէնը այնպէս մը օգտագործել որ աշխատանքին արդիւնքը հարազատօրէն կազապարէր հեղինակի մը ոչ միայն կենդանագիրը, այլեւ գործին համագործմին հիմնական տուիքները ձգէր սեւեռման: Բանասէ՞ր, արուեստի պատմի՞չ, հնագէ՞տ, զրական քննադա՞տ, պատմաբա՞ն: Քանի մը ցուցմանք միայն: Ու ընթերցողը կը զգայ թէ այս ամենէն լայն լայն կողմեր, երբեմն լման մասեր ոչ միայն օտարոտի, հեռուոր կերպով մը չեն պատշաճիր այդ մարդուն ու այդ գործին, այլեւ կը պարտադրեն իրենք զիրենք, այդ կըրթանքները մասնաւորա՞ծ մարդոց բրածին հաւասար չափերով, յաւելումներու բարիքէն անկախաբար: Գ. Յովսէփեան մեր գրականութեան, մեր պատմութեան, մեր հնագիտութեան վրայ գաածը աւելցնող անխնայ աշխատաւոր մըն է:

Գիտէք թէ ինչ կը նշանակեն հայ մշակոյթը և արուեստ Գ. Յովսէփեանին համար: Կանխող գլուխի մը մէջ ես խօսեցայ կիրքէն, բայց չխօսեցայ կիրքին հաւանական հետեւանքներէն որոնց կտրեւորագոյններէն մէկն է մեր գոտոգութեան ամպաւորումը, մեզի ներկայացուածը մշտնի մէջէն տեսնելու: Սիրողներուն աչքերը կը տարբերին սովորական մահկանացուներու աչքերէն սա ալլայլուծին աստիճանովը: Գ. Յովսէփեան հայ մշակոյթը զգացական իր աւախահին մեջ անվաւորած բլլալուն հակառակ, կը պահէ իրականութեան զգայարանքը անվարապոյր: Իր գեղումները, զգացական ելոյթները չեն գար չափազանցութեան հովերէն: Պարկեշտութիւն ու քիչիկ մըն ալ աւելի, անշուշտ իր զգաստ կարենալ մնալը 1900 ի խանդավառութեան ծնունդ մեծ հանգանակներու կրկներեւոյթին գիմաց երբ մեզմէ աւելի օտարները այդ հանգանակները կը պոռային եւրոպական կարիւր ոտտաններու բեմերէն, մեր ճարտարապետութեան, երաժշտութեան նրաւալիքը այնքան աւելորդ եւանդով մը հրաշապատկելով: Ու ասոնցմէ թեւ առած մեր տեսարաններուն ընդարձակ պատրանքները, չրջուած բոմանթիզմը նորոգելու աստիճան մեր հին պատմութեան որ գրախափն քաւը, Նոյին տապանը այնքան դարեր սիրեց մենատիրել: Գ. Յովսէփեան մաս չկողմեց կարաւանին: Բայց կրկնապէս գովելի ուրիշ պարկեշտութիւն, որ հայ մշակոյթով ստնկ եօթանասուն տարի մը խանդավառուելու վիճակն է իր մօտ, այս անգամ առանց

կրկնեցեալ թային խաբուսիկ լոյսերուն, խաղերու, այլ այդ մշակոյթին իրապէս մեզայատուկ չնորհէն, արժէքէն, անուշութենէն կախաբոլուած: Այս որակականը հոս պարկեշտ է դարձեալ: Ուրիշ ի՞նչ որակում որպէսզի հասկնալի դառնան ութսունը անցնող մարդու մը վիշապային վաստակը, սեղաններու վրայ վասնուած երեք չորրորդ օրերը, իր միտքը առնուազն վաթսուն տարի երեք չհանգչող ընկալուչի մը նման պարզած պահերը հարիւրաւոր թելողրանքներու, ձայներու... Սխալի մէջ չեմ երբ ըսեմ թէ օտարները որոշ հանդարտութեամբ եթէ ոչ անտարրերութեամբ կը մօտենան մեր մշակոյթին: Ասոնց հետեւորդ մեր գեղապաշտները իրենց իմացական ճիւղէկային կարծես կը ջանան գոհացում առնել երբ կը խօսին հայ մշակոյթէն, ու կը զգուշանան մշակոյթին դաշտը մօտէն քննելու, չօչափովի դասելու: Հայ ճարտարապետութիւնը մէկն է այդ սոյթաքման գետիններէն ուր ամէն մասնոր յօրինումներէ խիստ զգացող մշակուած ուղեղ իրեն կուտայ իրաւունք պատգամելու մեր ճարտարապետական օրէնքներէն, առանց մտքը մը քարի մը զարկած ըլլալու: Գ. Յովսէփեան գործնական աշխատանքներով պատմա-բանասիրականին նպաստը հաին սիրած է հասնիլ հայ մշակոյթին մտասեռութեան: Մասենադրական իր աշխատանքը մէկ ընդարձակ մասովը կուգայ մէկ ու մեծ այդ ամբողջէն, հայ մշակոյթէն որ խորքին մէջ համատարր, անհատներու մէջէն ստորաբաժնուելով հանդերձ, կը պահէ իր միութիւնը այդ մշակոյթին մեծ ցուցմունքներէն:

Վերը թելագրեցի որ դժուար էր մտքնագրական իր վաստակը տեղաւորել միակտուր կերպարանքի մը, կաղապարի մը մէջ: Այսինքն ընդարձակ իր արդիւններուն բոլորին ալ վրայ մենք չենք հաստատել մտքնագրական խառնուածքի մը կնիքը: Ասիկա թերեւս անոր համար որ մասենադրականը ուշ կուգայ իր մտասեռութեան, թէեւ սարկաւագութեան առաջին աշխատանքներէն են հէթիաթներ, փշրանքները հաւաքելու իր խանդը, հաւաքուածը ժողովուրդին մտաւեցանելու իր միջոցները: Գ. Յովսէփեան ի պաշտօնէ մասենադիրներ պատմող, գիրքեր համառօտող վիեննացի օթթէօն մը չէր իմաստասիրութեան և ընկերային գիտութեանց, ինչպէս վարժուած էինք հանդուրժել Գերմանիայէն եկած աշխարհիկ ալ համալսարանականները: Չէր անիկա բնագիրներ ստուգարանող, սխալագրութիւնները սրբագրող գրահմուտը առանձին եռանդով մը իր բրածէն մանաւանդ ընկիւղէն տարփովառ (Ե. Դուրեան): Ոչ ալ հայ մշակոյթը համադրական

պատկերացումներու ներքեւ նուաճել փառասիրող գրական կազմով թայց գիտապէս անբաւական խորքով մեր օրերու գրական քննադատ մը, զեղադէտ տեսարան մը: Չեմ գիտեր, ապագան իրեն պիտի ներէ՞ իր կարկինին անհամեմատ բացուածքը, իրարմէ շատ հեռու գեախններու վրայ: Այդ ապագան արդար եղաւ Թորամանեանի, Կոմիտասի գործին հանդէպ որ մասնաւորութեամբ աշխարհէ մը, պատրաստութեամբ իմացականութենէ մը կուգայ այդ մարդոց մօտ: Միւս կողմէն նկատի պարտաւոր էք ունենալ Գ. Յովսէփեանին մասնաւորութիւնը ալ, Հայ մանր արուեստներու անսահմանօրէն ընդարձակ կերպարանքները: Ես փշրանքներու վրայ, ապաւորութիւններ կը ներեմ ինծի: Երբ լոյս տեսնեն Գ. Յովսէփեանի տիրական գործերը, այն աստի միայն պիտի ներուի կշիռը անոր անձին ու գործին տմբողջական արժէքին: Սպասելով այդ օրուան, կը ճշդենք ուրիշ բաներ: Խօսեցայ իր պարկեշտութենէն: Կոկիկ, զգոյշ, մանաւանդ զգուստ, միշտ աչքերը հաստատ հողին, անխոնջ դիտող, ութսուն տարեկանին պատանութեան իր մախաղը հասկաքաղի դեռ նոյն վճիռ պարզութեամբ ու սիրով կրող: Այո: Մտտիտ: Լուսանկար: Մագաղաթ: Կերպաս: Մետաղ: Որպէսզի ասոնք օգտագործուին հայ մշակոյթին պատմութեան: Ու մանրանկար: Այսինքն մանրանկարիչը որմէ անշուշտ գրիչը: Որմէ՞ մատենագիրը: Այս տարօրինակ մեթոտով է որ աւետարանէ մը, քանդակէ մը, ոսկերչական աշխատանքէ մը, բեհեզէն ու սիկէն, գոյնէն ու դիժէն անխկա անպայման պիտի հասնի գրուածին որուն ետեւը եթէ ոչ միշտ, գէթ յաճախ մեր հին ըմբռնումին համեմատ մատենագիրը կը ծուարի, եթէ ոչ տարուան գրագէտը: Ու մեծ գրագէտները եթէ մշակոյթներէ համադրութեան են, սովորականները այդ համադրումին տարրերը կը ճշդեն:

Այնքան ընդարձակ այս մարդէն իմ տանելիքը՝ քանի մը կողմերու վրայ անոր ձգածին տարողութիւնը: Մասնագրականը մեկն եւ այդ կողմերէն:

Մէկէ աւելի են գիրքեր ու մարդեր ներկայացնելու եղանակները: Զիս հոս չի փորձեր արեւելահայ քննադատութեան մէջ դպրոց կազմած ախորժակը որ մէկիկ մէկիկ կը տեսնէ գործերը, անոնց պարունակութիւնը մէկ ձեռքով առնելով տալու միւս ձեռքին — այսինքն գիրքին բովանդակութիւնը համառօտագրած ըլլալու օգտապաշտ մեթոտը: Տաղանդի կողմերու արտահանում մը ի պաշտօնէ գրագէտի մը վրայ՝ ուրիշ եղանակ: Կան երբեմն վիպողը, քերթողը, դատողը, թատերագիրը, լրագրողը նոյն մար-

դուռն մէջ։ Գ. Յովսէփեան, այս աշխատանքի մուտքին անդաւ այդ կողմերու վերածումէն։ Հոս ատոնք կը վերածեմ ընդհանուր յայտարարի։ Ու բանասերէն, գիտունէն, պատմիչէն առաջ կը ծանրանամ մատենագրական ուսումններու վրայ անոր վատնած վաստակին, չափած արդիւնքներուն ու բերած յաւելումներուն վրայ։

Եթէ տուներ, հարստութիւններ անոր թելադրած են մենա- գրութիւններ, գրական առանձին վաստակաւորներ չեն փորձած իր ուժերը իրենց համար։ Ասիկա՝ կը բացատրէ պակասը անջատ կենդանագիրներու, զայն ընելով հասկնալի, աւելի ընդարձակ լոյսի մը տակ։ Խոսքովի Թարգմանիչ, Թովմա Մեծփեցի, Մխիթար Այրիվանցի, Մխիթար Սասնեցի կը թուին մենագրութիւններ, բայց են տարբեր աշխատասիրութիւն։ Գ. Յովսէփեանի ծիաքը այնպէս է կազմուած որ մարդիկը կ'ընդունի en bloc, ինչպէս իրարու կապուած անմիջական կամ հեռուոր թելադրանքներով։ Յիշուած անունները հիմնական անծանօթներ չեն հայ գրականութեան պատմութեան մէջ։ Բայց չեն ալ աւագ անուններ, ամէնուն գիտակցութեան իջած և հետեւաբար գտած դէմքի, տաղանդի, արդիւնքէ միութիւն մը — մեծ գրագէտները դատող սովորական գրողներու կարաւանէն։ Գ. Յովսէփեան այդ երրորդական անձնաւորութիւնները ուսումնասիրելու գիշտմամբ իսկ, կը մասնէ տաղանդին մէկ մասնաւոր կողմը, — հայ մշակոյթը մէկ ու ամբողջ դաւաններու իր վաղածանօթ իմաստութիւնը, իմաստասիրութիւնը, եթէ մեծ չէք գտներ բոլոր։ Այդպէս աշխատանքի սեղանին հանուած, այդ կրտսեր անունները թերեւս հեռուէն հեռու կը խօսին ալ միջոցէն որ իրաւ է ընդմէջ աւագ և կրտսեր արուեստներուն։ Իր կարծիքով Եսայի Նչեցի մը նոյնքան հզօր անուն մըն է որքան Օձնեցին, կամ Որոտնեցին սրունց չուրջը ստեղծուած գրական հատաքերութիւնը հասարակութեան միջին մասին ալ տարածուած է։ Գարեգին Յովսէփեան զուսպ բայց բարձր գոհունակութեամբ մը, չըսելու համար հպարտութեամբ մը կը խօսի Դլաձորի Համալսարանին վրայ։ Բառն անգամ չխնայելով վանական դպրոցի մը վրայ սր կը փայլի դարու մը վրայով, հետախաղաղ կորսուելու համար մեր երկիրը հարուածող աղէտներուն կիկլոնին մէջ։ Արդ, Դլաձորի հաստատութիւնը (ԺԳ-ԺԴ դարեր), ինքնիրեն համար ոչ միայն ձգողութիւնը ունի մեր Որիջին դարուն, այսինքն մեզ կը խափին իր ենթադրելի ուսումններովը, ծանր վարդապետներովը, աւելի ծանր գրիչներովը, ու սա մտա-

ծուճը չարունակելու համար իր սուրբերովը, մատենագիրներովը, ուսանողական տարմերովը (յիշատակարան մը Եսայի Նչեցիին աշակերտ կուտայ 360 երիտասարդ), այլեւ հայ կտրելի մշակոյթի մը վառարանը իրբւ հ. Յովսէփեանի գրչին տակ կը տարուի խորհրդանշանական (*) իմաստի:

Գ. Յովսէփեանի մատենագրական ուսումնասիրութեանց մէջ գործադրուած աշխատանքի եղանակը:

— Ահա հիմէ ոչ նսրութիւնը գոր դժուար պիտի ընդունէիք,

(*) Ի վերջոյ պարտաւոր էք այս ժողովուրդին գտնել մշակոյթը որ անշուշտ բաժիններով կայ իր արուեստին զանազան մարմնաւորութեանց մէջ, — երգ, աղօթք, քրոնիկ, տաճար, գրականութիւն: Ու պարտաւոր էք այդ մշակոյթը բիրտ քանի մը հիմնական տախտակներու պարզութեան, բարիքին: Մօտ երեք հազար տարի մեր ժողովուրդին հոգին զգրիւր կափուցեալ չենք կրնար յայտարարել: Գ. Յովսէփեան չի վախնար թէ ուշ ենք մնացած: Իր աչքին տակ անկա տեսաւ յարութիւնը հետախաղաղ կորսուած դասուող քաղաքակրթութիւններուն: Արտաքին ծանր աշխատանքներ են անհրաժեշտ Արշակունիներու մշակոյթը վերակազմելու, քանի որ տարօրէն բովանդակող ազգայնութիւններու հանդոյց մըն էր ան: Ատոնց մօտեցաւ Մարգարաններու, Բագրատունիներու շրջանին, առաւելապէս արտաքին ճամբաներով (բիւզանդագիտութիւն): Գ. Յովսէփեան գիմնց ամենէն հարադատ բայց անվաւեր եղանակին, մշակոյթին իսկ փշրանքներուն որոնց անբաւականութիւնը մեր երկրին վրայ այնքան ազդուող կը դառնայ, քաղաքական վերիվայրումներուն իրբւ հետեւանք: Դլածորոյ դպրոցը Արեւելիան Հայաստանի ամենէն նկարագրի մէկ կայքին, աւաստական կարգերու անփշական կնիքով, լեռներու ներքո, այսինքն հաղորդակցութեան լայն երակներէն հեռու խնայուլ իր բախտովը, չէր կրնար ոչ վաղարշապատը ոչ ալ Ուրբէնը հակակշռել: Ուշագրաւը այն է որ Գ. Յովսէփեան իր համալսարանը կազմած է առաւելապէս ձեռագրային յիշատակարաններու և հատուկոր աւերակային արձանագրութիւններու տուիքներով: Վանքին ոչ իսկ տեղը խնայուած ժամանակէն իբր աւերակ անգամ: Այս պայմաններուն տակ, հոգեւոր կարիքներու հոգածու կրօնական բարձր դպրոց մըն է ան: Անոր կեանքը (1250-1350), իր արձակած կրօնական ոգեւորութեամբ, Գ. Յովսէփեանին տուած է արդի հայ պատմութիւն, բանասիրութիւն, մատենագրութեան մէջ մեծարժէք յիշատակարան մը, Խաղաղեանքին վերջին 100 մեծագիր (քառսծալ) երկխառնակ էջերը գրաւելով: Սիրտ, միտք, կրթ կը յիշեցնեն Ուսուսանի Լեւոն Մեծագործը: Բայց եթէ Լեւոն Մեծագործը ձեռք կը հրապուրէ, բանաստեղծական շունչովը, Դլածորը ձեռք կը նուաճէ աւերիով: Այդ աւերին ժամանակին տարբերութիւնը չէ ընդմէջ: Այիշանին և Յովսէփեանին, այլ աշխատանքը մեղկոյթի համար մասնաւորելուն գինն է հաւանաբար: Ատ կրնայինք ընել այդ դարուն: Ու ատկա՝ մէկ մասն է մեր մշակոյթին, — Գ. Յովսէփեանի ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնը:

գէթ յատկանշական իրողութիւնը որով կը զատուի այդ աշխատանքի եղանակը ոչ միայն արեւմտեան մեր բանասէր դպրոցին աւանդութիւններէն, այլեւ կ'անձնանայ արեւելեանին ալ մէջը: Մէկէ աւելի արժանիք, փառասիրութիւն, մասնաւորապէս նպատակներ կը համախառնուին հոն: Զինքը քիչ մը վարպետ ճամբարներով խօսեցնող մը չուտով կը նշմարէ որ Գ. Յովսէփեան իր աշխատանքին աւագ նկարագիրը գիտական կը դառնի: Դուք եթէ նախապաշարեալ մէկն էք, այդ գիտականը չստ չուտով կը փոխադրէք գերմանական հաստատ հմտութեան որ փառք մըն էր 1850 էն 1900, մինչեւ ամերիկեան եղանակներուն ընդհանրանալը: Գերմանական, անշուշտ, քանի որ այնքան մեծածաւալ այդ գործին մէջ դուք չէք գտներ տող մը որ չըլլայ պաշտպանուած օտգիւմենօով մը: Բայց հմտութիւնը առանց կեանքի ձանձրոյթ է և յոգնութիւն: Դէթ մասենադրականին մէջ Յովսէփեանէն տող մը պիտի խղճահարէիք փոխընկեր: Ու գիտէք նոյն ատեն որ այդ գետինէն իր էջերը առաւելապէս իրմէն կ'առնեն իրենք զիրենք, գալու փոխորէն ասկէ ու անկէ, հին տպագրութիւններէ, գործերէ: Հմտութիւնը կեանքով պաշտպանելու փոյթը, արդէն արեւելահայ բանասիրական դպրոցին նկարագրիչներէն մէկն էր: Ու գերմանական վտանգը այսպէսով հակակշռելէ վերջ Գ. Յովսէփեան կարդացած (*) է Վինետիկն ու Վիննան, ինչպէս արեւմտեան, այսինքն եւրոպական դպրոցներու գործերը: Հայոց մշակոյթին պատմու-

(*) Այս բառը կարօտ է փոքր լուսաբանութեան մը: Բանասէրը կարգալու արարքը վերածած է մարդոց միջինին մօտ ընթացիկ իմաստէն տարբեր կիրքի մը, տարփանքի մը: Առաւելապէս յիշողութեամբ սնանդ, բանասէրին միտքը բառերը կ'անձնաւորէ: Ըսել կ'ուզեմ անոնց կուտայ մարդկային կողմեր, անուններու դրութիւն մը: Այսպէսով է որ դուք կը հանդիպէք յաճախ տարօրինակ թուող հաստատումներու, այսինչ գիրքին մէջ, այսինչ բառին այսքան անգամ գործածուած ըլլալուն: Գրականութեան մէջ՝ այսքան անգամ: Անշուշտ ժիւր մեծ դեր ունի ու անհրաժեշտ է բանասէրին համար: Բայց մշակոյթի պատմիչները բառերուն ետին իմաստը, այսինքն քաղաքակրթական շեմուն ալ պարտաւոր են անձնաւորել: Ան այս մասնաշատկութիւնն է որ Գ. Յովսէփեանի ընթերցումները վերածած է տարբեր ձգեկիւնակի: Այիշան հայոց պատմիչները կը կարգար յուզուելու, լալու, ու այդ տպաւորութիւնները իր ժողովուրդին զաւակներուն փոխադրելու համար: Հայրենիքին տարփանքը: Գ. Յովսէփեան կը կարգայ նոյն գիրքերը, անոնցմէ որոշուած համար անունի կտորներ, որոնց ետին կեանքը օր մը ըլլար բարախած: Ան ալ այդ կարգները պիտի վերածէ հայ մշակոյթին փառքին:

թեան եւ օրէնքներուն հետ ազերս մը պարունակող։ Ունինք տակաւին, բաւն վառարանը իր իմացական կազմութեան որ հայոց հայրենիքն է փռուած իր աչքերուն, ստաբիլուն, մօրթին իբր կենդանի գգայութիւններու հանդէս ոչ թէ մագաղաթային, արձանագրական վկայութիւն։ Մի արհամարհէք այս փաստը որպէսզի աճեցնէք հակափաստերը վերետիկին ու վիեննային։ Արեւելահայ բանասիրութիւնը օրօքոն է, արեւմտահայը՝ դազթային։ Հիմնական սա աղբիւրներուն անիկա համաձայնած է իրեն յատուկ գգայնութիւն, համ, խառնուածք։ Իր անձին իսկ վրայ ամենէն տիրական ճառագայթումը, — իր հազարդականութիւնը որով անոր խաղխաղած չոր կենսագրականներն ալ կը տալնան, կ'արդիանան։ Մեսրոպ Պա. Նշանեան Դարանազցիի, Դարիմեցիի, Չէլէպիի (Երեմիա Քէօմիւրճեան) գործերը յառաջարկող մենագրութիւններուն մէջ կը գործածէ մօտիկ եղանակ մը որով կը յառաջաբանուին Գ. Յովսէփեանի նման հրատարակութիւնները, ԽՍՏՐՈՎԻԿ, Գեօպոլեցի, Այրիվանցի, եւլն։

Այս եղանակը մասնաւորե՛լ՝

ծանրանալով թէ ինչպէս կը կազմուին Յովսէփեանի մօտ
կենդանագիրները

որոնցմէ պիտի չուզէիք բաժնուիլ, տողի մը անգամ զանցումով, այնքան ամէն ինչ իրաւ, անհրաժեշտ է այդ կազմութեան մէջ։ Ոչ մէկ չփացում։ Ոչ մէկ զեղում։ Ոչ մէկ զանցում, ինչպէս ընթերցողը յարգելու գիշում։ Բայց այդ մասնագրական կենդանագիրները ճամբու վրայ յօրինող յաջողութեանքներ են, այսինքն հիմնական աշխատանքի մը ի խնդիր գործադրուած։ Խաղբակեանք եռահատար մեծագիր (քառածալ) գործին առաջագրութիւնն էր մեր երկրին մէկ մասը, մեր պատմութեան մէկ շրջանը վերակազմել. մոռնալու չէք ասիկա։ Արդ, այդ հաշերուն վրայ ու այդ դարերուն ինչ որ իբրեւ կարկառ ու իբրեւ կեանք եղեր են, — ահա Խաղբակեանքին մօայր նիւթը։ Ու եթէ այդ կեանքին վրայ դուք պիտի հանդիպիք մասնագիրներու, ասոնք պիտի յօրինուին, այն խղճատութեամբ, կիրքով, — տաքութեամբ որքան կը գտնենք այս ամէնը տաճարներու, քանդակներու, մանրանկարներու համար։ Ահա իր մեթոտին մէկ առանձնայատկութիւնը։

Գ. Յովսէփեան իր ընկերներուն, բարեկամներուն, աշուկերաներուն չափ կը նանչնայ հայոց պատմութեան բոլոր անունները, այն ընտանեութեամբ, բնականութեամբ, անմիջականութեամբ որոնք մեզ կ'արտօնեն հոգեկան միութիւններ զգալ, տեսնել մեր

չուրջը: Թերեւս չէ՞ք զոհանար սա վկայութիւնով: Ու թերեւս կ'աճապարէ՞ք սա գիտութիւնը ներկել անկնիք, անարձագանք հմտութեան չարիքով մը: Ի սկզբանէ կատարած ըլլալու է՞ք զիջումը որ արեւելահայ հմտութիւնը միշտ կեանքի պատառիկով մը պաշտպանուած է հղեր: Արդէն կեանքի սա զգայարանքը արեւելահայ գրականութեան ամենէն սրտայոյզ առաքինութիւնն է, միս մինակը թերեւս բաւ՝ ժամանակի տոմարին մէջ քաւելու, սրբացնելու այդ գրականութեան ծանրակուռ մեղքերը, արտայայտութիւնը: Ըսեր եմ տեղ մը վկայասան իսկ անունին համար արժանաւորութիւն չունեցող Պերճ Պաօշեանց մը կէս դար վերջը իր մահէն, ոչ միայն գնած է իր անկատարութիւնը, այլեւ անցած երախտաւորներու փառանդին: Իրեն ժամանակակից, ոճի վարպետներէն (Արեւմատահայ գրականութեան Նար-Պէշները, Թէր-զեանները, Չերազները, քանի մը հառը յիշելու համար) հայ մշակոյթը այսօր անուն իսկ ժառանգած ըլլալու կը դժուարանայ, մինչ Պաօշեանցին գործը ժամանակէ մը լայն բաժին մը փրկած ըլլալուն բարիքովը մեղ կը ձգէ երախտապարտ: Գ. Յովսէփեանն որեւէ արեւելահայ օժտուած արձակաղիրի հաւասար ունի կեանքին զգայարանքը: Ու այս շնորհն է որ կը պաշտպանէ իր ոչ միայն մատենագրական, այլեւ ուղղակի կէս գիտական աշխատանքները: Հազարաւոր ձեռագիրներու յիշատակութիւնները, իրենց կարգին, կարծես շատ աւելի ուշ կը պաղին քան տպագիրները: Այդ մատենաներուն մէջ վատնուած հագիին մթերքը թերեւս նախապաշարում՝ ընդունիլ աղբիւրին ձեռագրին ձգողութեան, բայց ինծի հետ է՞ք ընդունելու որ ձեռագիր մը աւելի է քան տպագիր մը, ձեր մատենադարանին մէջ առանձին տեղով մը, ճառագայթումով մը: Յովսէփեանին զգայութիւնը եղեր է մշակունի շփման մէջ այդ յիշատակարաններուն: Աւելին Գ. Յովսէփեան մեր բանասէրներէն այն մարդն է որ ձեռագրի յիշատակարաններուն հանդէպ զգացական սա ընկալչութիւնը աճեցուցեր է ճկարային ալ ապրումներով: Փառակազմ Ս. Գրքի մը մուտքին, կէս կանգունի մօտեցող մագաղաթին երեսին արքայական ընտանիք մը (կեռան թագուհիին Աւետարանը Երուսաղէմի ձեռագիրներէն) մեր օրերու փորագրութիւն մը չէր կրնար ըլլալ, ոչ իսկ նկար մը: Այդ ընտանիքը, հող այդ մանրացած գիծերուն ու նըրբացած գործերուն պարզամիտ խաղաղութեան մէջ փշրանք մըն է, հայօց արժանիքն: Կ'ըմբռնէ՞ք ձգողութիւնը, կախարդանքը հաստատումին: Ու դարերը անբաւական՝ պաղեցնելու այդ ուղե-

րուն ծանր սուգը, ներքին կրակը: Ու տաիկա այսպէս այդ Ս. Գրիգորին միւս էջերուն կողքին կձկատած խեղճ ու պոստաւ մանրանկարներուն համար: Այս պաշտպանութիւնն է ահա որ Գ. Յովսէփեանի վաթսուսն ստորիներուն չէ պակսած իրեն ոչ մէկ օր: Ազահները սակին խառնելով կը տաքնան, կ'ըսէ ժողովուրդը: Գ. Յովսէփեան կը թարմանայ իր նկարներուն, ձեռագիրներուն, արձանագրութիւններուն մէջ օր մը հեղ մը թարթափելով, եթէ գէշ չէք գտնել բացատրութիւնը: Ու բիրտաւոր արձանագրութիւնները, որոնց ետին հնչական, տարաշխարհիկ բոսեկու չափ մեզի օտար անուներ, բոլորին ալ վիզին գերազան տաղնապը բարիք գործելու — գիրքի, քարի կերպարանքներով, այսինքն՝ մեր ժողովուրդը այսքան կործանումներէն վերջ ողջ պահող հոգեպէն նուախան: Ու միւս լանդշափեր, տակուին սաքի և կամ դետին իջած տաճարներու ծակ ու ծռակներէն, խորաններէն, կաթողիկէներէն, խորհրդէն ու գերեզմաններէն, սառնք ալ անուներուն դալուկ պատանքին մէջ պահելով միշտ գալը կիսնքին: Եւ եթէ այս խուժանին աւելցնէք ինչ որ մեր տպագիրները ձգած են մեզի, դուք կ'ուենաք մտատեսութիւնը Գ. Յովսէփեանի ուղեղը մշտապարս վիճակի մը մէջ պահող տաղնապին:

Գ. Յովսէփեան, այսպէս, ամէնօրեայ յաճախանքով հաւաքած իր խուժատանէն բաւար տալէք խուժաններու աշխարհ մը թելադրող — պիտի կազմէ ընկերութիւններ, չըսելու համար հասարակութիւն: Գրտի կազմէ վանական առիւսթի միաբանութիւններ», ոմանք քանի մը դարու կեանքով նայնիսկ: Դուք հազիւ կ'ըմբռնէք թէ ինչ կը նշանակէ միարանութիւն մը, այդ դուրերուն, իր անդամներով, զործերով, վանքէն ներս ու վանքէն դուրս, երբ իշխաններ, սեպուհներ, քիչ չափ կուշտ սեղան չըսկողներ իրենց մեղքերը, կիրքերը, տառապանքները կը յաւակնին գծել վանքի մէկ պատին քարի մը երեսին, իրենց անունը վըստահելով, վճռուիլ վերջը իրենց մահէն յետոյ պատարագին մէջ յիշուելու անգամները, այնքան սրտայոյզ երկիւղածութեամբ: Գ. Յովսէփեան, այդ անուներէն պիտի կազմէ բարձր ալ դասակարգը, իշխանական տոմբերը, ազգականական կապերով իրարու վերածելի մարդոց ընտանիքներ: Իրարու ետեւէ կ'անցնին սա անուները, հասկնալի խաժամուժը յօրինելու ձեր մաքին մէջ: Ու ճիշդ այս կէտին է որ սկիզբ կ'առնէ ալբիմին: Կը խօսիմ օրինակով մը.

Ունեցէք Գրիգոր անուն մը: Եւ որովհետեւ աւանի մը բնա-

կիչը չէ այդ մարդը, հարկադրաբար ձեր մտքին ինչպէս արդէն յիշատակարաններուն, արձանագրութիւններուն կը ներկայանան հարիւրաւոր նման հնչումով անուններ, երբեմն նոյնիսկ ժամանակի նոյն չերաին մէջ։ Բայց կողմով մը կտար մը բան յանձնած աւելցումն ամօրային։ Կը հետեւ տնտեսմով սակզօքի խոժամածը։ Գ. Յովսէփեան պարտքին առկն է այդ հարիւրներու մէջէն իր Գրիգորը արանձնացներու։ Ասոր համար անիկա խնամքով հաւաքած է վաւերութեայթեր, երբեմն սոսկ մը, երբեմն էջ մը, իրարմէ կտրերով հետս աղբիւրներէ։ Այս նշխարներուն օգնութեամբ անիկա կը չաջոպի ձանչնալ այդ Գրիգորին առանն ու տնջը, ազգաստմը, կեանքին ծանր արարքները, ինչպէս մանր ու մեծ բոլոր գործերը, գործառնութիւնները որոնցմով այդ Գրիգորը կ'ըլլայ ինքզինքը, իր պարտքը, պիտի ըսէիք։ Կ'ընդունիմ։ Բայց իր պարտքը պիտի չըլլար, Գրիգոր կաթողիկոսի մը համար անհրաժեշտ սա documentationը ձեզի վճառել նաեւ մի սմի Գրիգոր քահանայի, նոյնիսկ զպիտի մը համար որոնք միջոց են ունեցեր ձեռագիր մը գնելու, ու անոր մէկ անկիւնէն եթէ ոչ յիշատակարանէն, ձեզմէ խնդրելու որ գիրքը երբ գործածէք յիշէք իրենց եղբայրները, ասանց կիները, «ԲԱՆԵՐ» (քոյրերը), ծնողները առանձին առանձին։ Ուրեմն ձեռագրէ մը Գ. Յովսէփեանին մտքին կը նետուին քիչէն քիչ քանի մը ատանակ անուններ, միշտ այդ մի սմի Գրիգոր քահանային հետ որոշ կապակցութեամբ։ Ու ինչպէս կը պատահէր շատ յաճախ, ենթագրեցէք որ ձեռագիրը ծախուի։ Երկրորդ գնողը այս անգամ իր կարգին, իր խմբագրի առեւած յիշատակարանին մէջ, պիտի բարդէ նոր անուններ։ Կարգացողներուն աւելցուցածնե՞րը։ Զեռագրին ողիսականը, որ կրնայ գողցուիլ Գլաձորէն Գահիրէ, Թռիլ, Ժախուիլ, վերագառնալ իր բնակավայրը։ Ու ձեռն հիւսին նման, ժամանակին մէջ հետզհետէ աճող այս մարդերու խումբը, միակ ձեռագրի մը մէջ, կը դառնայ ճշմարիտ խումբ մը, սա տարբերութեամբ որ ամէն անուն կը յամառի իր պատմութեանը պահել իր վրան, այսինքն չհրաժարիլ իր անձնականութենէն։ Ու ապրիլ Գ. Յովսէփեանի մտքին մէջ։ Հիմա կը հրաւիրուիք այդ ձեռագիրը բազմապատկել եւ ըսեմ հարիւրով, դուք ճշդեցէք հազարով, հազարներով։ Տակաւին։ Անունները միեւակ մագաղաթներու մէջ չեն բնակիր։ Անոնք կ'ապրին քարերու կողքին, աւերակներու պատերուն, գերեզմաններու վէմերուն, երբեմն նոյնիսկ բնական ժայռերու։ Ու դուք, Գ. Յովսէփեանէն ձեր աչքը չէք կրնար փախցնել այդ բն-

կորներուն աղաչանքէն: Կ'առնէ՞ք անոնց լուսանկարները, առնուազն ընդօրինակութիւնները: Կ'ըմբռնէ՞ք տարադնումին ընդարձակութիւնն ու ճակատագիրը:

Թելադրելէ վերջ մեթոտին սա տարօրինակ դժուարութիւնները կ'անցնիմ արդիւնքին: Եթէ փոքր անուններու հետ սա եղանակը կը դառնայ ուշադրութիւնը բեկմանող (*), մեծ անուններու հետ գործադրուած, անիկա կուտայ անմոռանալի պայծառութեամբ, ամբողջութեամբ, մանաւանդ թանձրութիւնով (արեւելահայերէ կ'ըսեն կոնկրէտ) անձնաւորութիւններ որոնց հրապօյրը, համբը, խռովիչ անուշութիւնը մեծ մասով կը բղխին իրենց իսկ պայմաններէն, կեանքի կտորէն որ յուշքի մը ձեւով ինկեր է այդպէս ժամանակի անհուն ծովին մէկ ափունքին, կառչելով քարի մը, թուղթի մը, գիրի մը: Անձնաւորութիւններ, պարզ ինչպէս բարդ, իշխան ինչպէս տրհնատաւոր, Բոնին սպասաւոր ու ամենամեղ քերթող (մագաղաթի): Զեւագրէն ինչպէս մանրանկարէն, աւերակէն ինչպէս ողջ տաճարի մը որմախորշերէն, ազատուած սկիհէ մը կտմ շուշփայէ մը: Բոլորը նուրբ, բնութեամբ դալկա-

(*) Գ. Յովսէփեան գրածոյ մը, կատարի ընթերցմոյ մը չէ սակայն, ինչպէս չէ քաղքենին, որ իր հանր ճաշին մարսումը դիւրացնելու միջոցներուն քով — ռատիօ, բազկաթոռ, սրահական շաղփաղփանք — տեղ կը բանայ գիրքին ալ: Խաղբակեանին մէջ, ըսի անգամ մը, անիկա կը յայտարարէ մասնագէտներէն իսկ չկարգացուիլը ալք առած ըլլալը, հպատակելու համար իր սիրական կիրքին որ կորուստէ ազատագրումն է, մեր ոգեղէն հարստութենէն փշուր մը բան իսկ պահող որեւէ սրբազան չրիտակի: Ահա թէ ինչու, տարադնումը դիմաւորելով իսկ, անիկա անհրաժեշտօրէն կը սեւեռէր ամէն գիրք, քար, նկար, կտաւ, բիւնդ, մետաղ որոնց վրայ բան մը ինկած է հայ հոգիէն: Եւ որովհետեւ, ինչպէս դիտել տուի քիչ վերը, բոլոր այդ փշրանքները հարուստ են կեանքին յոյգերովը, Գ. Յովսէփեանէն անոնց մասին տրուած ամէն տեղեկագիր — ներքեցէք սա համեստ բառին որ աւելի հարազատ կերպով կը բացատրէ Գ. Յովսէփեանին տաղանդն ու փոյթը — այդ իսկ բարիքով կը դառնայ ոչ միայն ատաղձ մը, որ մը օգտագործելի աւելի մեծ հատորի մը համար, այլև կը բաւէ ինքը իրեն, այսինքն կը գրաւէ մեր համակրանքը: Զինքը կարդալը յոգնութիւն, անուշտոյ բայց մեր սխալին պատճառովը: Այդ խտութեամբ էջերը ժամանակ չեն գտներ տեղաւորուելու, երբ վէպի մը պէս անցնենք զանոնք մեր աչքերէն: Եթէ փոքրերու համար իրաւ է սա տարադնումին չարիքը, կրնա՞նք անդրադառնալ բարիքին, որ մեծերը տալու արարքը պիտի վերածէր խորունկ ձգողութեան: Մեծ մարդերէն մեր հետաքրքրութիւնը անյադ է, փոքրերուն հանդէպ մեր արագ ձանձրոյթին հետ խոտոր համեմատութեամբ մը:

ցած, լեզուին բառերուն հատին կծկտած, իրենց հօր կիրքերը կարծես քառելու համար: Որոնք կախարդական բառելու չափ թեթեւ ձեւերով կը հաւաքեն իրենց գծիկները, կ'ըլլան մարմին, կը հաղնին բարոյական ուլ գեղեցկութեան երբեմն ծիրանին, նահատակութեան շապիկը, այնքան տաքուկ, այնքան իրաւ, այնքան հեռու, հին, օտար, հէքիաթունակ նոյն ստեն, որ կը վարանիս սա անխրական իրականութիւնը արուեստ անգամ որակելու: Մանուսանց մանրանկարներուն հազիւ շեմսիքի հարազատութեան դիմաց որքան խորունկ անոնցմէ ըզխող հազեղէն իրականութիւնը: Այս ամէնը Գ. Յովսէփեան կ'ընդունի բնական ընկալչութեամբ մը: Այս ամէնուն զէմ անիկա հազիւ կը բանայ բերան հմտութեան ծանր բառերու տակ վտխնալով չքացնելէ այնքան փխրուն սա նշխարները: Ըսի ձեզի թէ մարդեր կան որոնց հետ զրեկու տաքնապ մը չի գրուի քննութեան սեղանին: Գ. Յովսէփեան այդ անձնաւորութիւնները յօրինելու տեսն, մոռցած է թէ գրազէտ մըն է, այսինքն մէկը որ պարտքին տակն է զսուծը փոխակերպելու, չըսելու համար ողուսըցնելու, սեւցնելու, հաւասարապատիւ արարքներ դիրին սպասուորներուն մօտ: Ու ասիկա անոր համար, թերեւ, վասն զի գրազէտին դիրը արդէն ժամանակը կատարած է, այդ մարդերուն վրայ նետելով իր ուստայնը որուն ընդմէջէն մեր խառութիւնները կը մեղմանան, մեր համակրանքը կը կանխադրուի խորունկ տխրութեան զգացման մը մէջէն, որ մահուան համեմ է անցեալին վրայ:

Գրելու մասնաւոր եղանակ մը:

— Ձեւ կարծեր: Գ. Յովսէփեանի ոճը առաքինութիւնն ունի ոճ չըլլալու: Այսինքն արատքին որեւէ նպաստի կարօտ չէ այդ եղանակը: Ուղիղ, Գաղիացիք կ'ըսեն *direct*, անմիջական, անհրաժեշտ այդ նախադասութիւնները շարանը կ'ազատէ ասպարէզին տափակութենէն, իմ կարծիքով, պաշտպանուած ըլլալուն ոչ միայն անհուն հմտութեան մը պատկառանքէն (որ մինակը անբուական է ստեղծին), այլեւ հաւանաբար սիրտին ուլ գեղունմէն զոր պարտաւոր էք նկատի առնել: Սրտանձախանց, Ալիշան, Կոստանեան, Միաբան, Մագիստրոս, արեւելահայ բոլոր բանասէրները հօս է որ կը զատուին հանդարտ, ուղեղով գործող, արամարանող մարդոց կարաւանէն: Անոնց անձնականութեան գուր, գոյնը, ներքին իրաւութիւնն են որ կ'անցնին իրենց հետ չփութի մտնող մարդերուն:

Այս գլխի նկարագիրներ են, մատենագրականին կալուածին մէջ մասնաւորմամբ մը, Եսայի Նչեցի, Յովհաննէս Գաւանցի,

կոչատուր կեչառեցի, երեքն ալ Խաղբակեանցէն որ պատմամաս-
տենագրական պարկեշտ, ամուր, մանրագնին կառուցման գլուխ-
գործոց մըն է, Թերեւս Գ. Յովսէփեանի գրական տաղանդէն ալ
սպառնով յիշատակարան մը, ուր ոչ մէկ մասնուում կը բխի գրա-
գէտին ուղեղէն որ չաւնեւոր իր զսպանակը արտաքին վկայու-
թեանէ մը: Թերեւս տեղը յարմար, գիտել ալ տալու որ գրակա-
նութիւն եղող ու չեղող սա աշխատակու կերպը գիտութիւն, իմ-
տութիւն ալ է ու չէ նոյն տանն:

Ձեմ կրկնելու ընթացիկ, մասնաւորաբար արեւելահայոց մօտ
ընդհանրացած եղանակը, անգամ մը հեղինակուած պեմքերը նորէն
բերելու ցուցանանդէսի, քննելու համար անոնց սա ու ան գիծե-
րուն հարազատութիւնը, տեղալու փոշին մանրաք գիտողութիւն-
ներուն, — չեղինակէն տուածը տաքցնելով նոքին տալու ձեռն վա-
յելումին: Իմ ընելիքը այս մարդոց հոգեկան հարստութեան, կամ-
քի հզօրութեան ու սրտի մեծութեանց արժանիքները ոչ գրուա-
տելը կրնայ ըլլալ, քանի որ Գ. Յովսէփեան այնքան յաջողու-
թեամբ, երբեմն յուզիչ գեղեցկութեամբ կատարած է այդ պարտ-
քը, անոնց հանդէպ, ոչ ալ անոնց պատմական հարազատութիւնը,
յօրինման արտակարգ կենդանութիւնը հաստատել: Մեր օրերու
անձնաւորութիւնները չափով մը մատչելի են այդ աշխատանքին:
Անցեալին անձնաւորութիւնները չա՞ մը չաւնին առկէ: Բայց իրո-
ղութիւն է որ քննադատը ուզէ կամ չուզէ ողջ են այդ մարդերը
Գ. Յովսէփեանի էջերուն մէջ, իրենց կենդան գիշերուն, ըսի
անգամ մը, բովանդակ իրաւութեամբ: Իմ ըսելիքները կը բխին
զանոնք սեւեռելու, նուաճելու համար գործածուած եղանակին —
թեքնիքը — նրբութեանէն որքան *mélisèze*ն: Պուտ մը լուսաբա-
նութիւն, եթէ կը հանդուրժէք:

— Ամէն անձնաւորութեանէ կամ խումբէ առաջ, Գ. Յովսէփե-
ան իր առաջադրութեան սեղանին ունի հիմնական մեծում մը,
բաւական ընդարձակ և խորունկ, որպէսզի գործածուելով չըս-
պառի վաղաժամ: Կուտում օրինակ մը, Խաղբակեանցին առիթով:
Ասիկա՝ մեր աւասականութեան իրականութիւնն է, թագաւորական
օղմեքու փոխ ի վեր, կամ անոնց չխցուսին վերջն ալ: Տիրականը
այս հաստատումին մէջ աւասական յլացքին կշիռը: Ասկէ՝ մարդե-
րը: Ասոնցմէ՝ արարքները: Ասոնցմէ արդիւնքները, մասնաւորա-
բար մշակոյթի կալուածին վրայ: Ահա իր պարզագոյն եզրերուն
վերածուած թեքնիք մը: Այսպէս տրուած մտածման սա կաղա-
պարը, Գ. Յովսէփեան կը լեցնէ անսպառ կոշտելու չափ առատ

մանրամասնութիւններով, ԶոխԶոխիչ ձեռով մը... ձեռագիրներէ մէկիկ մէկիկ ճարուած ու ձեռագիրները, նոյնն են մեզի համար: Կը հրաւիրեմ ձեզ կենսոյ պատկառանքով սա հաւաստումին հանդէպ: Միամիտ մը չեմ չվստնալու չափ վտանգէն, որ խճանկարային յօրինումին ազդատութիւնն է, րազդատուած արձանային միակաւոր ժալթքին: Ու չեմ ալ թիթեցնել վտանգը մարդու մը կօրները հարիւրաւոր տեղերէ հաւաքելով մարդ մը ոտքի նետելու: Կենդանի անձնաւորութիւն մը հնութեանց թանգարան մը չէ: Բայց ըսի ձեզի թէ Գ. Յովսէփեան կը ճանչնայ ոսկին: Ու այս զգայարանքը, այս expertiseն է որ կը վարէ իր ընտրութիւնները իր ամբարած հսկայական մթերքէն: Եւ որովհետեւ իր յօրինելիք անձնաւորութիւնները — իր թէզիս իսկ ի պաշտպանութիւն, մշակոյթ և արուեստ — գլխաւորաբար եկեղեցականներ (*) են, աշխարհականներուն ճակատագրական տեղումնութեան պատճառով, արդիւնքը կը ստանալ նկարագիր մը, կրօնա-քաղաքական չեչ-

(*) Բաւ է ինծի որ սա մեթոտը, մարդիւր յօրինելու, Գ. Յովսէփեան գործածէ առաւելապէս եկեղեցականներու վրայ ու անցնի արագ, գրեթէ անտրամադիր, աշխարհական անձնաւորութեանց առջեւէն, անշուշտ առանց դաժան ստեղծութեան: Գիտէք արդէն որ Գ. Յովսէփեանի հրկրախուզութիւնը, չըսելու համար հոգեխուզութիւնը իրեն տարածք էր ընտրած Ժ-ԺԴ-րդ դարերը մասնաւորապէս: Սյօնքն՝ Զաւարեաններու, Պոսեւեներու, Օրբելեաններու այնքան քիչ ծանօթ րայց այնքան ալ հարուստ — Տրարքներով — իշխանապետութեանց հեքիաթունակ իրականութիւնը: Զաքարէ, Իւան, Պոսչ, Պապակ, Էաչէ, Տարսայճ, Լիպարիտ, Հասան, իրենց նշանկան իսկ թելադրանքով տարաշխարհիկ բաներու համար, խուզքները կը ծորեն: Մեր գիտցած անուններէն այնքան տարբեր սա բառերուն ետին ապրեր են ով գիտէ ինչ մարդեր: Ու մեր պատմութեան ամենէն մթին, քիչ պեղուած մէկ շրջանին, երբ մէկ կողմէն կը քայքայուին Բագրատունիները, Անիի մէջ, միւս կողմէն Ռուբինեանները իրենց ներսահան պետութիւնը պարտաւոր են պաշտպանել աշխարհ մը թշնամիներու գէմ: Գ. Յովսէփեանի վերահազմել փորձած իշխանական տուններուն ճակատագիրը չէր կրնար տարբերիլ մեր պատմութեան մեղի յանձնած միւս նախարարական տուններուն ճակատագրէն: Պատմութիւն ընելու չունիմ ժամանակ: Գիտցէք միայն թէ երբ իշխանները կը հալածուին, կը հալածեն, կը ողաննեն, կը սպաննուին, հոն է միշտ, այդ ամէնը հանդուրժելու վարժուած հայ ժողովուրդը, գերի՝ կրկնակ չլիւաներով: Գ. Յովսէփեան չէ օգտագործած պատեհութիւնը հոյ ժողովուրդ մը ցալու այդ դարերէն, թերեւս հասկնալի տաղանային մէջը իր բնելիքին մասնաւորութեան: Այդ ժողովուրդը կը տրուէր լայն, ընդարձակ վերլուծական աշխատանքէ մը վերջ: Ու կը տրուէր որեւէ մտքի բանուորի մը քարեկամեցողութեամբն իսկ: Ինչ որ իրն էր առանձնապէս: Մշակոյթին միերքը ազատագրել: Ահա թէ ինչու

տեսլ գոյնհրով։ Ու հակառակ անոր որ հաղբակեանքը աշխարհիկ հարստութեան մը նուիրուած մենագրութիւն մը կը խոստանար, առնուազն անուանին թելադրանքովը, գիրքը երբ կ'աւարտէք, ձեր մտքին վրայ ոչ մէկ իշխանի ստուեր։ Փոխարէն՝ տպաւորիչ, յուզիչ, նոյնիսկ չքեղ կերպարանքները իրարմէ փառակերտ եկեղեցականներուն։ Գարեգին Յովսէփեան նին մատենագիրները իր մորթին մէջ ունէր անքակտելի։

Եթէ բաղդը այնպէս ուղէր որ այս տիպարներուն մէջ տաղանդին երեսները ըլլան մէկէ աւելի, այսինքն երբ նոյն անձին ետին ուսուցիչ մը, գրող մը, կազմակերպիչ — գործիչ մը իր անձին վրայ մեծ զսպումներով նեղինակութեան քարձարացած սուրբ մը կուգան քով քովի, դուք պիտի գտնէք Գ. Յովսէփեանը լայն, նշտադին զեղումի մէջ, կողմերուն իւրաքանչիւրին համար, միշտ անյայտ աղբիւրէն, այսինքն ձեռագիրներու միւրքէն ընտրուած վճռական վկայութիւններով։ Ըսի թէ իր հրապոյրը առաւելապէս

մինչև փէրգ դարու սկիզբները երկարագ իշխանական առև մը (որմէ այնքան արգիւնքներ աւելցած են մեր արուեստին զանազան երեսներուն, և որուն շառաիղը կ'երկարաձգուի մինչև փէրգ դար, Միջնադարը և նոր ժամանակները համադրող անձնաւորութեանց հոյի մը ձեւով։ Պեռչէն մինչև ... Իորայէլ Օրի, այնքան տարրերակ պայմաններով, բայց այնքան ալ նախաձեռնակ ճակատագիրներով։ Հերետիկոսներէն մինչև սուրբերը, կարաւան վարդիներէն մինչև ... կայսրերը) չէ արժանացած իբրեան գեղեցկութեան արժանի տիրապէս գործադրուած միջուձական պատկերացման մը։ Փորձ մը, իմ կողմէ, սա զանցումը արդարացնելու, Գ. Յովսէփեանին իսկ առաջագրութեանց ճշուումով, կը բախի խորագոյն արտմութեան։ Ինչպէս մեր պատմութեան բոլոր տարածքները, Գ. Յովսէփեանին սահմանագծած տարածքն ալ, հողէն ու միջոցէն ակօսներ էր անտարակոյս, բոլոր այն ծանր խռովքներով, որոնք բացառիկ խառութեամբ մը կը տրորեն մեր երկիրը, դարեր ու դարեր։ Այդ կէս հազարամեակին ալ, մեր իշխանները, մեր եկեղեցականներուն չափ, եթէ ոչ աւելի սիրեցին իրենց երկիրը ցաւագին, վտանգահար սխրայի այն սիրով որ հողին զգայութիւնն է, անկէ զրկուելու ամէնժամայ գիտակցութեամբ մը արիւնոզ։ Դուք մի ընդհանրացնէք օրինակները իշխաններուն, որոնք իրենց հողերը կը ծախէին Ռիզանդիոնի կեսարներուն, կայսրութեան աւելի ապահով մարզերէն քաղաքներու փոխարէն։ Արժուոյններ, Պահաւառներին։ Այո՛, Բայց այդ քանի մը հասին զիմաց իբրեան շատ թիւը աւնոց որոնք չլքեցին պապեանական հողերը, ուղղուած պատմութեան ամենէն հզօր արշաւանքին նեղեղովը, աւելի քան հինգ-վեց դար սեւեղութիւնով (Սելուս-Թուրք-Թաթար)։ Այս մարդիկը իրենց կրցածը բոլին, զարկին իրենց զուգները հազար զուռի, փորձեցին բոլոր միջոցները, դիմանալու համար թաթարական նեղեղին, գանեղու համար ապրելու եղ

պարտական էր անիկա այդ նախանիւթին, ասոր շուկաներուն, ընդհանրապէս՝ ձեռագիր, մանրանկար, քար կամ աւերակ։ Իսպէս հաւաքչական, հմտական որով և ստերջ սա կրթանքը հիմնական ձգտումի մը մէջ կը գծէ ինքզինքը, դառնալու համար մշակոյթի կառուցման նախատարր։ Իշխանական տուն մըն էին Խաղբակեանքը։ Մոռնալու չէք ասիկա։ Ու ձեզի թելադրուած է որ Գ. Յովսէփեանին ձգտումը պատմութեան միջոցներով պատմութեան անցնիլն եր անդին։ Այսինքն՝

— Մշակոյթին։

Ու կը կրկնեմ

— Քաղաքը կ'անցնի բայց անկէ կը մնայ արձանիկը։

Գաղիացի բանաստեղծին այնքան իրաւ վճիռ-պատկերը, և կ'աւելցնեմ

— Անցեր են բոլոր իշխանները, իրենց փառքէն, խենթութիւններէն և գեղեցկութիւններէն երբեմն անուշիկ կտոր մը անգամ խնայելու անկարող, բայց իրենց արարքներէն մեզի ձգելով

դանակներ, որոնցմէ փաստեր են Գ. Յովսէփեանի տուները։ Յ. Մանանդեան, Նոյն այդ մարդէն գրեց իր Հայոց Գատմութեան անդրանիկ յաջորդուածքները։ Այդ տուներուն տէրերը, հին բառով մը տանուտէրերը, ելան անշուշտ կռուի դաս։ Զարկին ու զարկուան գործածելու համար ժողովրդական երգին օրատոյժը պատկերը, սգացին ու լացին երբեմն գերդաստանեան կոտորածները, անուրի առնուած քաջաշուքեացան տափաստանէ տափաստան, բայց, առիթը երբ ներկայացաւ, վառեցին կրկին իշխանական օճախը, բրին առաստառառ նախարանքներ, այդի, տուն, եկամուտի աղբիւր, գիւղեր, քաղաք նոյնիսկ, այս ու ան անապատին որպէսզի հոն գործող մարդերը — վանականները — շարունակեն սպասը հոգիին։ Ձեռագիրը, կիսակործան տաճարներու վէմերը կը պատմեն այս բոլորէն նոյնքան պարզուկ գեղեցկութեամբ որքան ճակատամարտներու, նահատակութեան մէջ իրենց աչքերը դպցող հերոսներու արի արարքներէն։ Անոնք չէնցուցին վանքերը, հիմնեցին եկեղեցիները, պաշտպանեցին դպրոցները, խուլ, հայրենաւանդ վստահութեամբ մը որ կը սպասարկէին ցեղին յաւիտենական խորհուրդին, հայ մեկոյթին յաւերժացման։ Անցեր են գարերը։ Մանր է լացը, սուգը, յուզքին աղը այդ հոգերուն երեսին։ Գործներ է մեծ մասը վանքերուն։ Ամա՛յք, չէնուրիւնը աւաններուն։ Պղծուեր են գամբարանները իշխաններուն, հոգեւոր հոգաներուն, մինչ անոնց անունները կը յամառին յաճախել մեր զգայնութեան ամենէն կսկծալից խորշերը, մեզ վերածելով կրակի։ Իրենց սա ճակատագիրը, մեզ յուզումի, հիացման պարտադրող։ Ու մանաւանդ այս ամէնը իբր արմատի վրայ իր մէջը ընդունող մեր ժողովուրդը։ Ապահովաբար Մոցուած բռնեռու պարզ շարքին մէջ ամենէն խռովիչներէն կը մնան մեր իշխանները։

երբեմն շատ սրտառու է կերպարանքներ, այսինքն այն բաներէն որոնք մեր մշակոյթը կը խորհրդանշեն:

Ինչպե՞ս կ'ստացանք սա գաղափարը, տարտամութիւնը Գ. Յովսէփեան կը վճարէ քառապատիկ, հոգեւորականին համար վարակիչ, յուզիչ սիրով և նպարտութեամբ: Թեթեւութիւն՝ տապաւնիչները պատրուակ գործածել, սա զեղուժը հասկնալու: Ի վերջոյ ստոյգը տն է որ մեր իշխաններուն պալատները, իշխաններուն իսկ ըմբռնողութեամբը չուք իսկ չէին արժեք: Աստուծոյ Պալատին: Ստոյգ է դարձեալ որ թագաւոր և թագուհի առանձին այնքան կարեւոր զբաղանքներ ալ ունէին արուեստին սպասը յանձնելու համար ասոր ընդունակ աշխատասիրներու: Յետոյ ունիմ աւելցնելիք ուրիշ ալ մանրամասնութիւն: Մեռելներու աշխարհէն ներս որ կը կոչուի գրականութեանց պատմութիւն, զգացական ջերմութիւնը անհրաժեշտ պայման մըն է կեանքին զգայութիւնը թելադրել կարենալու: Առանց այդ հուրքին, շառայլին գէժքերը մօմխաներ են թանգարանային անզգածութեամբ մը նմոյշներ, օր մը եղած բոյց տնդարձ մեռած բաներէ, որոնք կը վրդովեն մեր իմացականութիւնը, այսինքն կը հետաքրքրեն, բոյց չեն հասնիր մեր սիրտին: Յիշեցէք երբ կ'այցելէիք թանգարանները: Մեռելն ու կեանքը հոն երբեմն քով քովի են, իրարու չուքերուն նման: Գ. Յովսէփեան իր հոգեւորականները կ'արգիսցնէ այս կրակով: Այս մեծ արամողրութեան մէջէն, կը բացուին յօրինումին միւս տղերքները, զայն կենդանի, իրաւ ընող այն փոքր, բոյց տնփոխարինելի մանրամասնութիւնները, որոնք տնձէ մը կ'ըսեն իրենց քիչին մէջ, այնքան շատ որքան չեն ըսեր մարդը լման նիւթ ունեցող հաստ իմաստասիրական ձեռնարկներ: Չեմ կրկնելու ինքզինքս: Գ. Յովսէփեան նախընտրաբար ձեռագիրներէն շոկուած տողերով, փշուրներով, տարբեր տարբեր ձեռքերէ հոն ինկած, կը յաջողի անուններուն հագցնել ոչ միայն իրաւ մարմին մը, այլեւ տնոնց կը ճարէ անհրաժեշտ պատմութիւնը, առնուապէս գործօնութեան աւագ գիծերով: Ըսես անտես ձեռք մը, իրարու ետեւէ, առանց մեզի տանն տալու որ վերահասու ըլլանք կատարուածին, կ'արձակէ անկանները, այնքան հին ու նոր նոյն տանն, այնքան վար գարեբու չալովը օծուն բոյց մեզի ընտանի նոյն տանն, խոստովանութիւնները որոնք աշխարհին մեղքերը կը գիզեն թերեւս սուրբէ մը աւելի սուրբ գրիչին, գլխիւն, հեղինակին ուսերուն: Այս փրդուճ փրդուճ տարբերով կը համադրուին անմասնի չքղութեամբ երեւոյթները,

եկեղեցականներ առաւելապէս, որոնք մեր պապերն են դարձեալ, մեր օրերու եպիսկոպոսներու, վարդապետներու նման հալածական, դատապարտուած իրենց ժողովուրդին ճակատագիրը կրկնելու, կրկնաւորեալ սաստկութեամբ, քանի որ ամենէն առաջ պիտի հրաւիրուին միանելու: Բայց երբեք տկար, երբեք յուսակորոյս: Եթանասուն տարիներու ընթացքին Գլաձորոյ վանքը արդիւնաւորած է մեր գրականութիւնը, գրչութիւնը, մանր արուեստներու բաժինը զործերով որոնցմով այսօր ոչ միայն կը յուզուինք, այլեւ կը հպարտանանք: Ուրիշ փորձի մը մէջ, Մոնցուսը բաներ, Նոբ-Գիբ հանդէս (945-46) եւ մօտեցեր եւ վանքերուն, վերլուծիք վանականներուն դիւցազներգութիւնը: Իմ աշխատանքը մտատեսական էր: Գ. Յովսէփեան զայն իր կարգին կատարած է առարկայօրէն, հաստատ իրականութենէն պաշտպանուած գործերու մէջ:

Գլաձորի համալսարանին վարդապետները միայն ուսուցիչներ չեն, չրջանին խոշոր շուքերովը պայծառափայլ, տաք մը ուր ուսումը երկնային չնորհ էր «սակաւուց» մատչելի, և ուսուցումը, այսինքն ուսումը բաշխելու արարքը կը համեմատուէր գերազոյն առաքելութիւններուն: Զեռագիրներու մէջ որքան առատ այն սրտակականները որոնք կը պսակեն ստիգնոզը: «Սնամեծք», «Իլիսոփան», «Երկնահանգոյն» գրիչները խորունկ յուզումով կը զործածեն իրենց ուսուցիչներուն անստան հետ: Ստիպուած եւ անցնիլ արագ, երեսոյթին կապուած իրարմէ ազուոր ու սրատղին թելողրանքներէն ու հազիւ խօսիլ այդ մարդոց գրիչովը մեղի հասած ձեռագիր կամ ապեալ վաստակէն, որ եթէ կը պահէ մօտ 15 դարու վրայ հանգանութիւն մը, դարձեալ կը պատկերէ մեր պալմանները կրօնական և իմացական գեաթինին վրայ, պալմաններ որոնք դարէ դար երանգ միայն կը ձգեն կամ կ'առնեն, խորքին անայլայլ նոյնութեանը վրայ: ԺԳ. դարուն անշուշտ նորութիւն չէին գանձերը, բայց նորութիւն՝ անոնց մէջ դնել փորձել բաներ որոնք մամ չնոտէին: Կարգացէք Յովհաննէս Գառնեցիի (որ Խաղրակեաններուն պատկանող Գեղարդի վանքին մէջ աշխատած է ԺԳ. յդ դար) սա տպերը, զգալու համար սկիզբը ուրիշ ոգիի մը, ուրիշ շրականութեան մը:

Ո՛ր՝ տաքեա զարծաթ քո ի վարձու:

Ո՛ր՝ հարկանիցեա զմարդ կամ զանասուն:

Մի՛ անաղարմիտցիս ի վերայ զհաստուց:

Մի՛ լինիցիս գող ջրոյ և կամ հողոյ և կամ այլ իւրիք իրաց։
Մի՛ կցեսցես տուն առ տուն կամ մերձեցես սինոռ առ սինոռ։
Մի՛ երթիցես ի դիւթ և ի կախարդ և գարընդէց։
Մի՛ անցուսցես ի վերայ քո աւր՝ որ եթէ չկարդասցես դիրք։
Մի՛ խառնեսցես ջուր ի կաթն կամ ընդ գինի ի խապ կամ
ի վաճառ։

Մի՛ քակեսցես զցանդ հայրենի և կամ արհամարհեսցես զե-
ղեալ կարգս և զկանոնս նախանարցն։

Մի՛ տացես թոյլ առնել ի վերայ մեռելին կած, և կապոյտ
և կտուր հերաց և օճիրս։

Մի՛ մնասցեն առ քեզ վարձք վարձականաց և աշխատութիք.
մշակաց։

Մի՛ ձգիցես առաջի մդ. կան խաւիս կամ խիինք կամ թուք։

Մի՛ լինիր կոշտ և կոպիտ, անհանձար և անիմաստ։

«Այս ձեւով 150 խրատ տալուց յետոյ, աւելացնում է, «գոր
եթէ տռեալ ընդունիցես զսա՝ և այլաց երկիւղածաց ուսուսցես՝
բարւոք արասցես»։»

Խաղբակեանք (էջ 103)

Աւելորդ է բացատրել այս այնքան իրաւ պատգամներուն
քաղաքակրթական տարողութիւնը։

Նոյն գիրքէն, ուրիշ տեղէ մը ուրիշ հեղինակէ մը, Մխիթար
Այրիվանցի, այս Գիշարդի վանական, սա գտնծը

«... որի մէջ հեղինակը ներբողում է դրքերը որպէս հարսի
(եկեղեցի) զարդարանքի մասեր, թուելով նրանց անուններն ու
գործածութեան տեղը...»

Այս քեզ շարոց մարգարտոյ և գումարտակ քում գըլխոյ.

Նոյն մեհեւանդ քում անթոյ և բազկաւար դաստակոյ.

Սա մատանի քում կընքոյ և գինդ գեղոյ ականջոյ,

Սա տարփ գաւտոյ քոյդ միջոյ և շաղք հերաց քում հիւսոյ.

Ոսկի խնձոր խաղալոյ և վարդ ծոցոյդ յարակայ։

Իսկ այս կտակ նոր ուխտի, ներկեալ արեամբ Յիսուսի,

Սա դամուանկի քում գլխի և Սարասխի ճակատի.

Զառքաշ խիւլայ վերն յարկի բեհեզ հաջող պարփակի.

Հանդերձ նոսիճ հալուղի և պարեգաւտ շուշթարի։

Սա գարդ անձինդ գովելի բիւրապատիկ խիւլայի.

Որ աւերըստաւուր փոփոխի ըստ խորհրդեան քում տաւնի,
Երկըրպագեալ խիւսյարւին, որ գոյ առ քեզ հեղաբար:
Խաղբակեանք (էջ 117)

Կ'արտագրեմ ուրիշ մը.

«Ես Մխիթար գրիչ սորա
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքս ցուրտ ու պարզկա
Չարտախ բարձր ու կրակ չկայ,
Դոնեւրա (հոց) չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Դլաձորն ո՞վ գիտենայ.
Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ,
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ»:

Խաղբակեանք (էջ 220)

Այս քանի մը արտագրումներուն միտք բունին ձեր ուշա-
դրութիւնը կանչել այդ կտորներուն մէջ իրական ոչ միայն բա-
նաստեղծութեան վաւելումին, այլեւ արդի աշխարհաբարին նա-
խաւոր կերպարանքներէն պատառիկների դնել ձեր առջեւ: Գ. Յով-
սէփեան այս ամէնը համած է ձեռագիրներէն: Ու այդ գոհարները
չոտ մօտիկէն կը յիշեցնեն այն հոգեվիճակը որ համայնական է
չըջանին բոլոր գրողներուն համար գրիթէ: Ֆրիկ, Թլկուրանցի,
Գ. Աղթամարցի, Երզնկացի, եթէ չեն սկսիր մեր աշխարհիկ բա-
նաստեղծութիւնը, փոստ են մեծ արուեստէն, պայծառ իրադոր-
ծումներէն որոնք երկու դար վերջը Քուչուկի վերագրուած քառ-
եաններով պիտի ըլլան մեկնակէտը մեր նոր հոգիին արտայայտու-
թեանց: Մնաց որ, դեռ տասներորդ դարէն, Նարեկացիի գանձերն
ու քերթուածները, թէ՛ իրը խորք, մանաւանդ թէ՛ իբր ձեւ, կը
զատուին շարականներուն այլամերժօրէն կրօնաթաւալ կշռոյթէն,
ըլլալու համար գունազեղ, «նեզանկուց» քսումների, զժուտը տա-
րազելի՝ գրիչին տակը խտտաբարոյ մոնազին: Փոխուածը: Ան-
շուշտ: Ու այդ փոխուածը իրաւ է դարձեալ, ԺԲ-րդ դարու ամե-
նէն յաջողակ բանաստեղծին (Շնորհալի) մօտ: Ու ԺԳ-րդ դարուն
այլեւս չեն հանդիպելի դմեղակ քերթուածները Գ. Մաղխատրոսի:
Ուրի՞շ:

— Այսինքն ճիգը՝ որ մեր մշտկոյթին համար գառա Բագրու-
տունիներու փառքը (Ալեոնց, Թորամանեան), մեր պատմութեան վրա-
յէն վերցուց ժանտ, մղձաւանջային վարադոյրը չըջանի մը ուր մեր
ժողովարդը հոգեկան աշխարհ մը կը փոխէ զրիթէ, թաթարական

արշուաճիքին մէջէն, խաչակիրներէն խաբուելէն վերջ (Յ. Մանանդեան), մեր գրականութեան վրայ աւելցուց մեր Միջնադարին զգայնութիւնն ու բանաստեղծութիւնը (Ա. Զօպանեան), և Գ. Թովսէփեանով ձգտեցաւ աստուծոյ համադրել հայ աբուսահի և մեակոյթի աւելի որակաւոր յղացքին ներսը:

Արեւելեան իմաստութիւնը, առածածեւ ու զգաստ,
Հայկական թախիծը, այնքան սուղ վճարուած որով և անմերժելի,

Պայանական փորձառութիւնը զոր նոր է որ կը յաւակնինք
ուրանալ,

Ձեւի, գոյնի, փայլի և գեղեցկութեան զգայութիւնները
որոնք երկնէր

Երկին են մինչեւ Դուրեան կը յամառին մեր գրողները տա-
ռապեցընել

աժան տառնձնացումներ չեն վերի քերթուածներէն արտա-
հանելի: Անոնք մեր ժողովուրդին անմիջական շնորհները, հարըս-
տութիւնը, ապրումը, համի ու մեռոնը կազմեցին դարերով, անոր
բարոյական զգացողութիւնը, անշահախնդիր երկնայնութիւնը, ու
այն վարակիչ, առաջ եփռնութիւնը որոնցմով մեր պապերը
կեանքը հագնելու, դիմաւորելու, «բարիօք ի կասար ածելու»
արարքները վերածեցին ազգային հոգեխառնութեան: Եթէ տաս-
նէն վար, ետ՝ մեր դարերուն համար արդի հայ ժողովուրդը ցոյց չի
տար հանգունութեան գիծեր, եզրեր, ժ.Գ.էն մասին մեր դարերը
և արդի ժողովուրդը իրար չեն հերքեր: Մեր մշակոյթին այն
շրջանը ուրեմն՝ ուր մեր հոգին կերպարանք մը կը փոխէ:

Կուտամ ձեզի ուրիշ պատառիկ մը

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս

Ի սեւաւըն գեղեցիկ.

Եւ հանեալ զոսկէօղ

Շիկափոկ պարանն .

Եւ անցեալ որպէս զարծուի

Սըրաթեւ՝ ընդ գետն

Եւ ձգեալ զոսկէօղ

Շիկափոկ պարանն

Ընկէց ի մէջք

Օրիորդին Ալանաց

Եւ շատ ցաւեցոյց

Ըզմէջք փափուկ օրիորդին

Արող հասուցիալ

Ի բանակըն իւրս:

(Գօղթան Նրգեր, Խորեմացի)

որուն իբր լրացուցիչ կ'առաջարկեմ

Տեղ սակի տեղայր

Ի փեսայութեան Արտաշէսի,

Տեղայր մարգարիտ

Ի հարսնութեան Սաթենկանն...

(Դօղթան Նրգեր, Խորեմացի)

Ոչ մէկ կարիք ծանր համութեան, աւելի ծանր՝ վերլուծումներու բացատրելու համար երկու խումբ երգերուն արտածութեան հոգեխառնութեանց սարքերութիւնը: Ցեղին երիտասարդութիւնն է որ մեզի կուգայ երկրորդ խումբին պատառիկներէն (դեռ կան ուրիշներ, իսրայէլացի փրկուած): Ու այդ տարօրէն ամփոփ, մեղմ, անսւշ դիմերուն մէջ տեսարանը կարելի հայկական դիւցազններգութեան մը շեման կը բերէ մեզի: Չեմ բացուիր հընդկական, իրանեան, հելլենական դիւցազնավէպերուն բաղդատութիւններուն: Իմ թիւադրել ուզածը ապրումն է միշտ, բաւերուն ետեւէն: Ու մինչեւ իմ մանկութիւնը այդ ապրումները կային: Խեղճ ու պատառ հարսին գլխուն, երբ իր սաքը կը դնէր էրկանը տանը սեմին մարգարիտին տեղ մենք կը թափէինք ցորեն ու կորեկ: Ու նոյնիսկ կաղ փեսային վրայ տառնոց, հինգնոց մետաղ դրամները կը տեղայինք բաց սիրտ ու երջանիկ: Ու տակաւին: Կային ձիերը: Կային արիները, հարսնիքի մէջ՝ թագաւոր, խեղճ զարդ ճիտին, իբր ծիրանիի խորհրդանիշ, բայց հարսնիքէն առաջ կամ վերջ, դուրս՝ գեղջուկ, լեռնական, ասպատակ, կռուող՝ առնուազն հացին համար, հողերուն ու ժայռերուն հետ: Ու կային աղջիկները, անոնք ալ սառնկ թագուհի ու շարունակելը ձեզմէ: Հէթիտի լեռներէն ոսկէօղ պարանին տեղ, իմ օրերուն, երիտասարդը մէջքէն երկու կանգուննոց սուր կը հանէր: Կը պատահէր որ ջուրերու վրայէն ցտակելն ալ մաս կազմէր դիւցազնավէպին: Աւելի յաճախ՝ ձիթնիի, թթենիի պարտէզներէն, մանաւանդ հարսնագոյն այգիներէն աղջիկը կը բարձրանար ձիուն քամակը, կը գրկէր մէջքէն հեծեալը ու կը սկսէր արշաւը... Կրակի պէս վազող երիվարով, ճտարածութիւնը ուտելով, հովէն ալ արագ: Ասիկա առեւանգումն էր մեր պատմութեան: Ու կար տակաւին հարսնիքը, համաձայն հանգամանքներուն: Լայն, արձակ,

բարի՝ երբ արիւն չէր վազած երկու կողմէն: Մութ, արտում, հեռու՝ երբ սուրբ ըլլար աշխատած: Խորենացիին պատասխկր քիչէն քիչ երկու հազար սարուան հետ թիւն ունի այսօր, սրտն մօտ կէսը կտորին գիրի ինկած օրերուն ալ իրաւ էր անշուշտ: Ու իրաւ էր, ձեզի պատմեցի, իմ մանկութեան ալ օրերուն: Ու մտածման նոյն զագորդութիւնով իրաւ էին աւ հն նախ փ. Գ. րդ դարու Գառնեցիին պատասխկները, այս ժողովուրդի ամենէն շնորհալի ստեղծումներուն ծագիկներէն գոյաւոր: Դարձեալ, իմ մայրը ինծի սորվեցուց չկօխել մեջիւնիմ վրայ, չմիացնել նոյնիսկ գող կառուն, որ իմ վառեակը կերեր էր օր մը առաջ ու յաջորդ օրը ինկեր իմ ծուղակին: . . . Ես կը հաւատամ, այս չեղումները զիս ոչ միայն նիւթէն չեն հեռացներ, այլ կը ծառայեն լուսաւորելու հայ հոգիին գեղեցկութիւններուն մթին առեղծուածը:

Ու, հայ հոգիին երկու եզրերը իրար բերելու սա փորձիս մէջ կ'օգտագործեմ ինձմէ շատ վեր աւրիչ օրինակ մը, քննութեան սեղանին բերելով հարազատ սրբութիւն մը, մեր հաւաքական հարճատութիւններէն ամենէն սխալին, գէշ հասկցումը, մութը, բայց նոյն ստեղծ ամենէն պայծառը, անուշը, խրախուսիչը

— արեւմտահայ գրականութիւնը,

որ բերանէ ինկեր աթեմին ու չաթեմին, աճարդի հանուած, մուրացկաններու խումբի մը կողմէ:

Հարիւր տարի՝ Այսինքն՝ հարիւրով գրողներ: Այսինքն՝ հազարով ցուեր: Այսինքն՝ բիւրով, միլիոնով նահատակներ: Այս մթին քառսէն ներս դժուարութիւն անշուշտ ձեր մուտքը: Բայց քիչ քիչ պիտի գայ վարժութիւնը աւելի յատակ տեսնելու: Ձեր տեսածները,

— Ձեր ժողովուրդը, անշուշտ առանց սովեւատութեան:

Որքան ծանր եղաւ ուրացումը: Երէկի աղան առանց խղճահարելու հերոսութիւն համարեց յարձակիլ Պետրոս Դուրեանին վրայ, Պետրոսը հարցապնդել, իր յանդգնութեանը համար այդ հոսնոսէն առդերու փնջիկ մը հրատարակած ըլլալու մեղքը բարձրացնելով պետական դաւաճանութեան, ճիշդ ինչպէս ըրին Մայակովսկիին համար զայն ամբաստանելով ժողովուրդէն հեռու, ազնուապաշտ գրող մը, ու զայն մղեցին ինքնասպանութեան:

Որքան բութ՝ անհասկացողութիւնը զոր չունիմ տրամադրութիւն վերլուծելու:

Ու լո՛ւրջ, կը հարցնեմ

— Ձիկա՞յ այս ժողովուրդը Պ. Դուրեանին մէջ:

Պատասխանը սպասեցէք, միտաւորած, երբ մեր ժողովուրդին իմացական ընկալչութիւնը բարձրանայ իր չարչիի ախորժակներէն ու ամէն երիտասարդ Դուրեանը հասկնալու չափ իր միտքը ըլլայ կանխապատրաստած: Այդ պատասխանը դարձեալ մեր ժողովուրդին է որ պիտի ճարէր իր սքանչելի երգերէն սկսած, իր գորղներուն ձգած հրիտակներուն ընդմէջէն: Այդ ժողովուրդին զգացական հարստութիւնէն, իմացական շնորհներէն զանազ զանազ՝ արեւմտահայ ուրիշ ցուած գրողները, նոյնքան չքեղ հարազատութեամբ սրբան չեն ասիկա ապապրանքին յարդարածները: Մօտ հարիւր տարի արեւմտահայ միտքը ստեղծեց, անոր սիրտը արիւնեցաւ ու այսքան եղերական ինչպէս սխրագին ապրումներ չէին կրնար անարձագանդ անհետիլ: Մէջտեղն են մեր գորղներուն — միշտ հասկցէք իրաւները, երեսք մի անեցընէք տգեղութիւններ չիրաւներուն որոնք խճողում ըլլալով կը սկսին ու շուտով փոշի կը դառնան — որոց կտորները հայ հոգիին վշտանդաներն են, մենք, քննադատներս, ուղղափառ, հերձուածող, ուզենք թէ չուղենք: Բացէք Դուրեանէն քերթուած մը, ձեր մէջ յառնողն է միշտ ալ ժողովուրդը: Նոյն գործողութիւնը, նոյն դիւրութեամբ գործողորդի չափ սակայն հեռու շրջաններուն վրայ: ԺԳ. դարուն նկարագիրները դեռ չեն ազատագրուած մշուշէն որպէսզի Գառնեցիին քերթուածներուն վրայ վերլուծումը գործադրուէր յաջողութեամբ: Բայց հիմակուրէն անկարելի չէ ըսել թէ Գառնեցիին գանձերը կը լուսաւորեն ոչ միայն մեր մշակոյթէն շրջան մը, այլեւ հայ հոգիին քիչ ծանօթ modalitéները, Գ. Յովսէփեան, առարկայական մեթոտին նուիրուած մը, իր հաւաքումները կը գոհանայ դասաւորելով: Ան կը դժկամի վերլուծումը խորացնել — Գաղիացիք կ'ըսեն՝ passage —, զգաստ, զգուշաւոր գիտունի մը արժանաւորութեամբը: Ու չարկածախնդրեր իր նախանիւթէն շինել լասաակներ, բարձրանալու համար քանի մը տիրական համապատկերներու: Իրեն հետեւելու համար չէ որ իմ կարգին կը զգուշանամ օրէնքներով իմ տգիտութիւնը վարչամակելէ ու պատգամներ որոտալէ: Բայց աններելի վախկոտութիւն պիտի նշանակէր միւս կողմէն Գառնեցիի գանձերը, ժողովրդական երգիչներու տաղերը, մանրանկարներուն անուշիկ յաջողուածքները մանրուք փառք յայտարարել: Ասոնք մերն են, մեր ընդհանրութեանց հաղորդ, ինծի սիրական տարազով մը «Մեր Սղոպ»:

Գ. Յովսէփեան, անգամ մըն ալ կը կրկնեմ, մատենադրու:

թեան պատմութիւն մը չէր փառասիրած։ Անոր գրիչին տակ հայկական ամէն արժէքաւոր փշրանք նիւթ մըն է հայ մշակոյթին պատմութեան։ Խաղբակեանք կամ Պաօսեանք տնուն գործին երեք անջատ հատորներուն հաին յատուկ տնունաց ցանկ մը կը ներկայացընէ հինգ հազարի մօտ յիշատակութիւն, մարդերէ, գործերէ, վայրերէ։ Պէտք կայ արդեօք յիշեցնելու որ մշակոյթի պատմութեան համար ամէն տնուն օժտուած է ներդրոյով արժէքով մը, իբր *résidu* ծանր ապրումներու։ Բայց պէտք կայ աւելցնելու որ այդ հինգ հազար տնուններէն կան որ մէկէ աւելի բնդարձակ գործօնութիւններ կը մեկնադրեն։ Այդ դարերուն մարդոց սակաւութիւնը ու գործերուն առատութիւնը անշուշտ պատճառ որ նոյն տնունին տակ մենք քով քովի կը տեսնենք այսօր բազմութիւ կողմեր։ Եսայի, Միսիթար, Յովհաննէս, Խաչատուր միայն վարդապետներ չեն, եկեղեցւոյ սպասին մէջ, կամ դպրոցի դասերուն վրայ այլամիտ մասնաւորմամբ մը պատմութեան անցած։ Անոնք են նոյն աստի՛ Մասեմագիբներ։ Անոնք երախտաւորած են մեր գրականութեան պատմութիւնը դարուն ոգին պատկերող գործերու շնորհիւ։

Այդ մարդոց գործին կշիւը դիւ չի փարձեր հոս, քանի որ կայ ստիկա կատարուած Դ. Յովսէփեանի միջոցով։ Ըսելիքներս, ինքնաբերարար, կը պատկանին ընդհանրութեանց կալուածին։ Ձեր միաքին մէջ դժբախտ մոռանգութիւններ կը վախճում թէ կը մնան տիրապետող։ Եւրոպական քանի մը լեզու խօսող ու գրող Սփիւռքէն բնթերցող մը, ասանց տատապանքի, պիտի անցնի խաղաղ իր հանդէսին, վէպին, թիրթին, ի յառաջագունէ դատապարտած ըլլալով հայ գրականութենէն զայիք ամէն գործ։ Հինին վրայ՝ անոր միաքը պիտի շարէ սողմոս ու շարական, աւետարան ու Նարեկ։ Ուրիշ խումբի մը համար, այդ անցեալէն ամէն վաստակ տնայակի սրբութիւն սրբոց՝ որուն վրայ տարակոյսը հոմանիշ է մահացու մեղքի մը։ Երկու խումբն ալ կը դառածին։ Խաղբակեանքին մէջ վերլուծուած մարդերը իբր գրող, անշուշտ չեն նմանիր մեր գրականութեան պատմութեան ներսը հանգամանօրէն տեղաւորուած, ջոջ գրազէկներու։ Բայց անոնք ոչինչով կը մնան հա ամենէն համբաւեալներէն, վասնզի իրենցմէ մեզի եկածը չըջանին բոլոր հանգամանքները կը համադրէ իր վրայ։ Մինակ, ասանէն մինչեւ Ունիթօններ մեր հոգեկան խռովքներէն իրենց պարզած տարօրէն շահեկան վկայութիւններով, այդ դարերը մեր գրականութեան մէջ լիագումար հանդէսը

պիտի գնէին, ամենէն տոտջնակարդ պատմիչներն իսկ նուաճելով իրենց արտակարգ հարստութեամբ: Չեմ յափշտակեր արծաթ սրակուած դարէն ձրի փտաքերուն գափնիները: Բոլոր աշխատաւորներուն իրաւունքն էր այդ յապաղած երախտագիտութիւնը դնել: Բայց կը քանամ թելադրել հո՞մ տարազութիւնը, չքեզ գեղեցկութիւնը հասարնելու: Հարժի մը ուր, մինչեւ Պոլսոյ առումը Անիի անկումէն, մեր ժողովուրդին ճիգը, ստեղծարժանեան արդիւնքները, անոր կեանքին այնքան անհասկնալի տաճարն հապնէր համադրական կերպարանքներ: Մեր պատմութիւնը անշուշտ, այդ ճիգին համար, հիմնական, հսկայական *catastas*: Բայց պատմութեան դժբախտութիւնն է, թողոր ժողովուրդներուն համար ոչ, թուղթի վրայ սառիլ: Այսինքն՝ մարդոց արարքները արձանագրելու իր պարտքին զոհել մարդոց կենդանի իրականութիւնը: Ու եթէ ճակատամարտ մը լաւ ետեւած, մեզ կը յուզէ որեւէ պատմաբանի գրիչին տակ, իր անկատարութեամբն իսկ կը մեռնի շատ շուտ: Մեր մշակոյթը որուն թողոր միութիւնները բլլային օգտագործելի նման շարանի մը մէջ, կը պատմէր մեր պատմութիւնը աւելի հարազատ, աւելի յորդ կեանքով մը: Աս ոչ իմ համոզումը: Մեր քննադատական-սոսումնասիրական-բանասիրական ճիգերը այդ չըջանէն առանձնացուցին

— աւելաբիւլ գրականութեան յլացք մը

որուն հարազատութիւնը չէ որ կը քննադատեմ, այլ անկէ ներս մեր անսնել ուղած ապրումներուն նկարագիրը կը ձգեմ տալուոյս: Ֆրիկ մը նիչէ մը չէ: Բայց Ֆրիկն է, այնքան իրաւ, երբ կը ժխտէ, ու այնքան դժբախտ ու դարձեալ իրաւ երբ կը պաղատի: Երկու վիճակներն այ հարազատ էին այդ մարդուն: Ու գիտցէք թողորդ որ մեր գրողները, տասը դար առաջ ու կը տառապէին աւագ տառապանքը մեր ժողովուրդին, այսինքն իր դժբախտութիւնը հասկնալու իր անկարողութեան տառապանքը, երբ կը շինէր իր տաճարները այնքան անուշիկ, խորունկ, սրբայոյզ արցունքներով ուրախութեան, կը կանչէր հոն «Երկնի եւ երկրի աբղար դասաւոր», կը դնէր անոր խորաններուն վրայ իր ամենէն արտաբուխ բնձանները ու տակաւին հողք չիջած ստիպուած՝ կ'ըլլար այդ գերագոյն սրբարանին սրբապղծումը տեսնելու իր այն աչքերով որոնց կրակին մէջէն զդոցեր էր բացուելը այդ կաթողիկէներուն թեւերուն: Չեմ գիտեր, երեսունէն վար տղոցմէն զատ կա՞յ այսօր հայ գրող մը որ չըլլար ստիպուած այս ապրումներուն վճարելու իր միտքին կարելի կուսութիւնը: Միշտ տասը դար

առաջ, հայ ժողովուրդը իր աշտերուն կողոպուտը, իր տան հըր-
դեհումը, իր զաւկընորուն փողոտումը ունէր իր հոգեւորներին իբր
տառապանքներուն տառապանքը: Այսօր: Սփիւռքին գրողը իր
գրիչը խոփի մը նման խրած ունի իր հոգիին դաշտերուն որպէս
զի այդ արնամած, տարեցուեր մահադաշտը հերկուի, վերածուի
հացի, տունի, դուկի, սրպէսզի մենք ունենանք մեր տունը մե-
զի, մեր հացը մեզի, մեր զաւակները մեզի: Գլաձորոյ օրերսէն:
Սեղմեցէք ձեր մտածումը, լաւ մը խտացնելու համար այդ չըջա-
նէն մեր ժառանգածին հոգին իսկ: Ու պիտի գտնէք որ այդ դա-
րերուն մեր գրողները նոյն խոփը կը գործածեն: պեղելու համար
երկինքին դաշտերը, քանի որ կը հաւատան թէ իրաւ կեանքը հոն
կը սկսի: Հայոց եկեղեցին մանրանկարն է հայոց երկինքին: Ու
հայոց երկինքը, իր կարգին՝ հայոց աշխարհին տաղաւար ու գըմ-
բէթ, հայոց աշխարհը ուր եթէ մեր գրողները արիւն ու կրակ
հնձեցին, չեղան սակայն այսօրուան պէս տկար անկէ փախչելու:

Այս մտալլկանքը չի նմանիր տագնապանքին գրական սե-
րունդի մը որ ապրուածը գէթ ստուերովի ազատել պիտի ցանկար
ու իր անցեալը վերակազմելու ցաւը պիտի ունենար իրեն ներ-
շնչարան: Ահպէս չէ գործած բաւն իսկ հեղինակը մօր պատմու-
թեան, — հայոց ժողովուրդը որուն ետին պարտաւոր էք տեսնել
օրկնայի փափկաստեղծը, ինչպէս անազատ շինականը: Ու բարի
եղէք ձեր դարերը փակելու ձեր մատտեսութեան դաշտին ու հար-
ցուցէք դուք ձեզի թէ, այսքան ծանրակուռ տագնապաներու կրկ-
նոյն մէջ որ չունչ առնելու համար կարծես՝ որպէսզի աւելի ու-
ժով գործէ, քանի մը տարի կուտար դադար իր կատաղութեան,
ինչպէս հետախաղաղ չէ հալեր այդ ժողովուրդը: Ու տրտում բայց
զմայլագին, անցէք անդին, ընելու միւս հարցումը, նոյնքան
տարօրինակ

— ինչպէս յաջողեր է ստեղծագործել

Քանի որ իմաստունները կը պնդեն որ ստեղծումը կեանքին
յաւելթածովը, այսինքն անկէ աւելցածովը կը սնանի: Ու ես չեմ
որ պիտի սորվեցընէի ձեզի թէ ինչպէս աւելցուցի:

Մատենագրական պարկեշտ ու հարազատ ուսումնասիրու-
թիւն մը պիտի չընէր զանց մի առ մի թուել Գլաձորոյ դպրոցին
առիթով յիշուած գրողներէն իրենց գործերը, պատմել թուակա-
նով, անոնց կենսագրումը ու այլազան պաշտօնագործութիւնները:
Ըսի անգամ մը որ այս պարտքը կատարած է Գ. Յովսէփեան,
արդար մանրամասնումով մը: Բաւ՝ դիտել տալ որ այդ անուն-

ներէն մեզի եկած արդիւնքներուն մէջ չեն պակսիր լայն փաստեր մեր դրականութեան տիրական շնորհներէն: Այս շնորհները ցարկ կը սիրէինք լեզուն կանոնաւորութեան, ուղղափառութեան մէջ տեղաւորել, վարժութիւն մը սրմէ փաստ է եւ զարուն փառքը: Դեռ վերինացի վարդապետի մը համար գրուածք մը արժէք է իր քերականութեան պարկեշտութեամբ: Այսօր այդքան միամիտ չենք անշուշտ: Չենք արհամարհեր լեզուն, ուղղափառ տառմը, բայց չենք մերժեր հերետիկոս տառմն ալ, մանաւանդ երբ այդ տառմը կը ծածկէ իր ներքեւ կեանքի թանկ շերտեր: Այսպէսով է որ Ժ. Բ. Բ. զարու գանձերուն մէջ մենք կը հաստատենք տաք, ուղղափառ հատուածներուն առատութիւնը, բայց չենք տառապիր Ֆրիկին, Խլկուրանցիին, Մխիթարին անպաճաճ, յաճախ անուշիղ բայց կեանքով այնքան հարուստ կտորներուն ներկայութենէն: Անոնցմէ ոմանք, ինչպէս Դաւենցին, հին լեզուն գործածելու մէջ կը պահեն դասական վայելչութիւն: Անոնցմէ ուրիշներ, զէպի նորը, իրենց ժամանակին խօսուածն ու գրուածը լայն տիրածակներով, կամուրջի մը դերը կը թուին թելադրել ընդմէջ հինին ու նորին որ պիտի ձգուի, պիտի նուաճէ սրտերը, աշուղներու խառնակ կարուանով, երբեմն բարձրանալու աստիճան չքիզ, անվերածելի իրազարմամբութեւ, գլխաւորաբար Քուչակեան առդերս ընդմէջէն, ու պիտի քալէ դէպի ճակատագիրը մեր նոր գրականութեանց: Իրաւութիւնը անոնց բռնեցուն, ուղղակի չրթներէն ըսես առնուած ու միտքին չհանուած: Տաքութիւնը անոնց հարազատ խառնուածքներուն որ կը խտացնէ իրենց ազնուագոյն իսկութիւնը, բնիկ, գանդաղ քալուածքին մէջը տողին: Փշրանքները կեանքին սրտք կը դիմանան իրենց ամենէն սրբազան պարկերով երբ այսօր անգամ, թուրթին պատանքը գիտեն արհամարհել ու մեզ փոխադրել մեր պապերուն, այլ ամէնը ապրած իրենց հաշտին: Աստիք փնտռուած, դժուար լոյսին հանուած մանրամասնութիւններ չեն: Շրջանին բոլոր յաջող ինչպէս անյաջող կտորներէն ներս հասարակաց են այս զգայութիւնները: Կաղանկատուացիէն ողբ մը (Իւաքակ) կոմիտասէն ուրիշ մը (Անճիճ) ո՛ւր կը տարբերին Նորաճրտէն, աս ալ ողբ մը հաւանաբար, կամ Ի գիլ վայր Սայլիկն Ի գիլէն, եթէ ոչ զգայութեան սա նորոգումէն: Նարեկացիին քերթուածները, ըսի անգամ մը, կը սկսին մեր նոր բանաստեղծութիւնը: Գլածորը ուրեմն տեսակ մը ժամադրովայր, ուր գային բացուելու, փախստեայ բարգաւաճման իբր շնորհ, այդ մարդոց ծանր, հերոսա-

կան, երկնապատար կիրքերը: Ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը, բացասական գրական նպատակներով իրադարձուած, չըջանէն պիտի հանէր շատ իրաւ գլուխ—գործոց մը: Ըսի անգամ մը ու կը կրկնեմ հոս: Երեք քառարդ դարու իր կեանքովը, այդ համալսարանը արդարացուցած է ոչ միայն իր կեանքը այլեւ ապահոված իր փառքը: Գ. Յովսէփեան բարիք մըն է որ կ'ընէ հաւատաւոր աշխատանք մը նուիրելով ցարդ լիապէս չգնահատուած ազդեցիկութեւն արտահանուածին: Իր մեթոտներով, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել, իր հետքերուն վրայէն, հայ մշակոյթի պատմութիւնը չահելիք միայն ունի: Ու այդ մշակոյթին համադրող պատմիչը որ կրնայ պատմիչն ալ ըլլալ հայ գրականութեան, օրհնութեան խօսքեր միայն պիտի ունենայ մարդու մը հասցին որ կենդանի հետաքրքրութիւն պիտցաւ արթնցնել երկրորդական նկատուած իրադարձութիւններու հանդէպ: Դժուար թէ ասկէ վերջ կրկնուին զառածումներ, որոնք այնքան աւելորդ ուժի և ժամանակի ապառուս արժեցին մեր մշակներուն:

Գլխաւորը, իր կործանումէն վերջ, պիտի շարունակուի ուրիշ տեղեր, անշուշտ իբր ոգի: Հոն կատարուած գրական, գրչագրական, մանրանկարչական, կրօնական աշխատանքներուն մասին խաղբակեանքը չունի համադրական լրիւ պատկերացում, թերեւս անոր համար որ աշխատաւորը, իր գործը զարգացուցած պահուն մտածեր է ամենէն առաջ նախանիւթը ազատագրելու սրբազան պարտքին: Բայց Յովսէփեանի ընդարձակ վաստակին մէջ այնքան առատ այդ նախանիւթը հաւաքելի և օգտագործելի՝ նման համադրումի մը համար: Երբ լոյս բերուին անտիպները, այն տեսն միայն հանգամանաւոր մէկը դժուարութեան մէջ պիտի չըլլայ, հայ մշակոյթին սատար բերող ամէն երեւոյթ վերլուծօրէն կշռելէ վերջ, փորձելու ցանկալի համադրութիւնը: Ոչ ոք, մեր հաւաքողներէն, այնքան օգտագործելի տարր դիզած է օր մը անհրաժեշտ այդ կառոյցին համար որքան Գ. Յովսէփեան:

Գլխաւորը, իբր իրագործում, Յովսէփեանի վաստակին գագաթը կը կազմէ: Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը արդէն արժանաւորած է անունները Նէցիի դպրոցին ժառանգորդներուն: Այդ եկեղեցին որ մօտ տասը դար պայքարած է տիեզերական պատրիարքի տիեզերակալական ցանկութիւններուն ընդդէմ ու քաղաքական դէպքերու ճնշումին տակ ստիպուած է երկրորդ ճակատ մըն ալ բանալ կիլիկեան հարստութեան օրերուն, ԺԴ-րդ դարուն մտած է «կենաց եւ մահուան» կռիւի մը, Քրիստոնեայ եւրոպայի

ամենէն հզօր եկեղեցիին հետ, որ Կիլիկիոյ մէջ անաւարտ ու ան-
յաջող իր խաչակրութիւնը — Լուսաւորչի Աթոռը Հռոմի գահին
ենթարկելու, այս անգամ աւելի յորմար պայմաններու մէջ որոնք
կը գումարուին մեր քաղաքական կեանքին քառսին մէջ: ԺԴ-ԺԵ.
դարերը — Թաթար, սելճուգ, աւելի յետոյ ասոնց իսլամանաւուն
հետեւանքով գոյութիւն առած ունաւոր տոեւութեամբ պայմանա-
ւոր, մեր պատմութեան ամենէն մթին, ամենէն տխուր դարերը
կը մնան: Հռովմը պիտի փութայ կաթութիւնը օգտագործել իրեն
հաշիւներուն ի նպաստ: Ունիթոքսերու շարժումը, աւագ դերու-
կատարներուն ուրուագիծներովը միայն ինկած է մեր պատմու-
թեան: Շարժումը, իր նպատակները, ստեղծած հակադէպութիւն-
ները՝ ուրիշ տրամա (*): Մինակ արտաքին ազդակները մի՛ տես-
նէք: Կեցէք ուշադիր մեր պարզածին առջեւ: Այս ժողովուրդը
խառնուրդ մըն է իմացական յանդգնութեան, ինչպէս ապառաժ
պահպանողականութեան (նոյեցէք ձեր շուրջը հաստատելու համար
սա իրողութիւնը ձեր առօրեային մէջ): Կը գոհանամ յիշելով որ
Թովմա Ագուինացիին ևօքը Խոբուրդները Թարգմանող եկեղեցա-
կանը, Յովհաննէս Երզնկացի, Մարծարեցի ալկոչուած Արտագու Մոր-
ծոր վանքին մէջ իր բնակութեան պատճառով, մեծագոյն դէմքե-
րէն է Գլաձորի դպրոցին, այսինքն այն հաստատութեան որ Հռով-
մի դէմ պայքարին զինուորները դատարարակեց: Նոյն համալսա-
րանէն ուրիշ պետեր, Տաթեւացի, Որոտնեցի: Հասկնալի՝ որ մեր
իշխանները քաղաքական կարիքներու գլանին տակ, փորձեն Արեւ-
մուտքին օգնութիւնը փնտռել ու հանդուրժեն զիջումներու: Հաս-

(*) Մեր պատմութեան բոլոր դարերը հարուստ են այս գիծէ հան-
գոյցներով: Առնցմէ Թուղթին ինկածը, ինքնին սփռոյն, քանի որ յաճախ
դէպքերէն վերջ է կատարուած արձանագրութիւնը, արժանի է խնամքով
վերաքննութեան: Պայմաններու մանրակրկիտ վերհանում մը, ինչպէս
ըրած է Գ. Յովսէփեան Պրոբանց առիթով, մեզ պիտի գնէր իրարու խո-
րունկ տալանակներու դիմաց: Մեր ժողովուրդին մէկ աւելի եմ պատմութեան
ները: Պաշտօնապէս ունինք ազգային ու եկեղեցականը: Կ'ուրուագծուի
գրականը: Բայց առնցմէ անդին կան լուծ տալանակները, բախումներու
ձեւին տակ: Հակադրեցէք իրարու հայն ու ասորին, հայն ու յոյնը, հայն
ու պարսկը, եւայն եւայն, հասնելու համար մինչեւ մեր օրերը: Այն-
չպէս պիտի զգաք որ դէմ դէմի կռիւն ոչ թէ ազգեր, այլ աւելի խո-
րունկ ազգակներ, մշակոյթով միայն բացատրելի: Մինակ հայ — բուրժ
հակադրութիւնը հատորներով չի սպառիր, երբ ինչայ վերլուծման: Ու այդ
հակադրութիւնը հոգեպէնով, մշակոյթով գոյացած տալանապ մըն էր: Ու է՝
տակաւին:

կնաւի՝ որ կոթողիկոսներ (Գ. Անաւարդեցի և կուսակիցները որոնք աւելի վերջը պիտի կերպարանուին Ունիթոսներու համախոհ եպիսկոպոսներու վրայ), իրենց ձեւերովը մտածեն զարմաններու: Բայց նոյնքան հասկնալի՝ որ Արեւելեան Հայաստանի վարդապետներ իջնեն պայքարին կրկէսը, ճիշդ հակառակ ճակատը կազմելու: Ոչ իմաստութիւն: Ոչ խուլիդանութիւն: Առաջին խումբին, այսինքն թողաւորներուն և կոթողիկոսներուն չափ իրաւ են երկրորդ խումբին պիտաւորները, սրանք, րսի, մարգուեցան Նչեցիի դպրոցէն սերած «Եւամեծ» ուսուցիչներով: Մեր պատմութիւնը այսպէս բախումնիրու, զրոհներու, նահանջներու տարօրինակ հանդէս մը: Դարերը յաջորդեր են իրարու: Ու այդ պատմութիւնը փոխանակ բիւրեղանայու սեւցեր, գիղուեր է մեր ետին: Այս colorisն այնքան տիրական նստեր է մեր հոգեւորներն որ փթացուցած է յոյսէ մեր ընկալուէ զգայարանքները: Այս ճակատագրով է որ դառնացած ենք մեր պատմութեան մանուսանդ այն շրջաններուն զէմ ուր ասպարէզէն պատմիչներ պակսած են, կորանքը դիմաւորող: Խորհեցէք Փարպեցիին, անկէ բխող Եղիշէին, հաւանաբար նոյն հոգեբանութեան սպասարկող Խորենոսցիին դերերուն, որոնք մեր պարտութիւնները կախարդական իմաստութեամբ մը իբր յողթանակ կրցած են յանձնել իրենց յաջորդներուն սիրոյն:

Այսպէսով է որ, ԺԳ.րդ դարուն, արեան ու հայտնանքի մէջէն, նեղը զրուած քիչ մը տմէն կողմէ, Եւրոպայէն ու Ասիայէն, պապերէն, տիեզերական պատրիարքներէն, խաներէն ու վասիլսներէն, մեր ժողովուրդը ստեղծեր է իր գաղտ, պարզ գործիքները ինքզինքը պաշտպանելու: Չեմ ընիր թուում: Ատելութիւն ու աշխատանք: Կռիւ, եթէ բախտ կայ ստոր: Ժամ ու դպրոնոց: ԺԳ.րդ դարուն ասոնք իրաւ են այնքան որքան իրաւ էին ԺԹ.րդ դարուն: Գլաձորի սերունդը ու իրմէ վերջ սգին, ուղղութիւնը երկարածիք ապրեցնողները պիտի ճակատին, արտաքին թշնամիներու ինչպէս պառակտուած ներքին խմբաւորումներու դէմ: Յատակ չենք տեսներ անշուշտ այս տմէնը, այն զլխաւոր պատճառին համար որ Խաղբակեանքը մասնաւորութեամբ պատկերացում մը չէ միջին կեանքէն, ունենալով աւագ մտադրութիւն փշրանքներ, աւանդները փրկելու (*) ամենէն աստի: Բայց կը

(*) ԺԹ.րդ դարու արեւելահայ բանասիրութեան մէկ ուրիշ բարիքը՝ ազգին լման ուղարկութիւնը կեդրոնացնել իր փշրանքներուն: Հայակապ մարդիւր են բոլոր հասարակները, մասնաւորաբար արեւելահայ ու-

զգաճ, Գ. Յովսէփեանին հետ, որ Գլխածորդ դպրոցը իր դերը պիտի արժեւորէ մանուսկրի պատմութեան առջեւ: Գիրքերու ծաղկաւորումին, տարածումին շրջանն է որ կը սկսի: Ու մինչեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան գերագոյն ներկայացուցիչին իր աթոռը վերադարձը, այդ մարդերը, այսինքն վերիններուն յաջորդ, — աշակերտները, մեր եկեղեցիին անկախութեան ախոյանները մնալու իրենց սրբազան փառքին, պիտի յաւելուն գրական ստեղծագործ վաստակին ալ երախտիքը: Ու այնքան անհրաժեշտ, այս ամէնը, երբ մեր գերութիւնը ալ կերպարանք է, թանձրութիւն՝ ձգուած մեր պատմութեան վրայ, անթափանծ պատանքի մը նման:

Գ. Յովսէփեան, ինչպէս գանգատեցոյ ջիւ առաջ, ժխտէ ջիւ մը բաղաձայնութիւն հանդէպ: Իր պատճառաւորները, պատճառաբանութիւնները քննելի չեն սա էջերուն վրայ, մարդիկ այնքան շատ գիտեն մեր կործանումը ստեղծող ազդակներէն երբ կը ճառեն: Յովսէփեանի ինքնապաշտպանութիւնը՝ պարզ է, սակայն: Իր լման գործը արդարացում մըն է ինքնին: Իր ծրագրին իր հաւատարմութիւնը, ասիկա պահել կարենալը ուրիշ պարկեշտութիւն ու յաղթանակ: 1910 ին աշխարհին ճարտարապետութիւնը տալ կը յաւակնէինք: Գ. Յովսէփեան գոհացում քարերուն պատկերները, գիրերը օրինակելով ու նկարելով: Երբեք չէք հանդիպիր, իր գրիչին տակ մենծ տարազներու, շլացուցիչ անուններու: Քաղաքականը չէ որ կ'արհամարհեմ: Ատոր մէջ համբաւներուն յաւակնոտ յայտարարութիւններն են որ կ'ուզեմ ձգել կոսկովի:

սումնասիրողները: Գ. Յովսէփեան տեղ մը կ'ողբայ անգարման կորուստը հայրենիքին, ակնարկելով Արեւմտեան Հայաստանին ենթարկուած կործանումին: Սրուան ձեռնարկը, հատուկտոր ազգագիրները, այս անկիւնէն գիտուած մեծ բարերարներ են: Կը խորհիմ թէ բարքերու շատ արագ փոփոխութիւնը, կեանքի նոր ձեւերուն անխուսափելի պարտադրանքը, որքան ալ մեր ներկան ընեն երջանիկ արեւելահայ Հայաստանին մէջ, ասիկա պատճառ ըլլալու չէ որ ամբուս հարստութիւնը Միտքէ մի անցընէք որ հին կեանքին վերադարձ մը դարման մը, կամ կարելիութիւն մը կրնայ հարկ այդ կորուստին: Մեր մայր հայրենիքին մէջ թուրքը արդէն գործադրած է ջարդը մեր բոլոր յիշատակարաններուն, իրեն յատուկ արմատական միջոցներով: Խորհրդային Հայաստանը, իր համալսարանով, թանգարաններով անչուտ պիտի գլխաւորէ «կսած տեքեւաթափը հայ հոգիին հնաբոյն ստեղծագործութեանց: Ու այս մտածումը ծանր տրամուսութեան մը զէմ ստիպուած եմ սփոփանք ընդունելի:

Թափը² երկիրը կը պարպէր իր կենսունակ տարրէն, ու մեր մշակոյթը այս կորուստը պիտի չդարմանէր մինչեւ մեր օրերը — ու հայոց աշխարհը — հունուրց հիւսիսականաց գերագոյն — կ'ապաստանէր իր վաճառքուն: Վեց հարիւր տարի վերջ այդ օրերէն հնագէտ Գ. Յովսէփեան իր գտածը միայն արտօնուած էր արժեւորելու: Ահա իր զգուշաւորութեան բանալին: Երբ երկրի մը ստեղծագործ ուժը կը հոսի այդ երկրէն դուրս, — բացէք այս պզտիկ նախադասութիւնը ու դուք մօտիկն էք հասկնալու մեծ ստեղծումէն մեր վրիպանքները — մշակոյթի պատմիչը դատապարտուած է գոհանալ փշրանքներով, միացորդացով:

Մատենադրական դեանին վրայ ուրիշ մենագրութիւններ, երբեմն յառաջաբանի ձեւով (Խոսրովիկ, Թովմա Մեծոփեցի, Մխիթար Այրիվանցի, Մխիթար Սասնեցի), երբեմն առանձին մշակուած (Օրմանեան) մօտէն կը չիչեցնեն հիմնական տրամադրութիւնը աշխատաւորին: Արեւելահայ բանասիրութեան վաղածառնութիւնը, իրաւութիւնը, սաքութիւնը: Որոշք կը ստորադասուէին հմտութեան, ունենալով հանդերձ ասոր տարփանքը: Խորհեցէք մեծ փաղանգին ու պիտի գտնէք որ իրաւ են սա վերագրումին թելադրանքները:

Կ'ամփոփուիմ.

Գ. Յովսէփեան մատենագրութեան մասնաւորեալ պատմիչ մը չէ: Ձէ ուզած մնալ: Բայց իր ընկերներուն հաւասար չափով, երբեմն աւելիով թողգաւորեց հայոց մատենագրութիւնը: Ըրած է

pittoresqueէն, դառնալու համար բուն քրուքեան որ անհունապէս աւելի ընդարձակ յղացք մըն է: Դեռ չէ գրուած անշուշտ արեւմտեան թուրքերուն պատմութիւնը (թէ Համմէտ թէ Համարթին այդ պատմութեան վէպը միայն զգացին ու տուին): Բայց կ'աւրուանայ այդ գիտութիւնը, մեղք որ հնթակայ եղած քաղաքական պրօպագանտի: Մանանդեան անշուշտ կը ճանչնայ գեռ անկազմ այդ զրութիւններէն այնքան բան որքան չեն իսկ կապածոր սակաւին մեր պատմութեան զարաւոր դպրոցները վենետիկէն ու վրենայէն: Գ. Յովսէփեան չէ տարածուած մեր քրտիկներուն մէջ թելադրուած զէպքերէն անպին: «Ազգն նետողաց» — Գանձակեցիին սաւոր — բացատրութիւնը, իր սարսափովը: Այսօր թուրքերը, սկսած Ագարայէն, մինչեւ Ռէքին, կը պայքարին թուրքը երեւան բերելու, իր պատմութեան մեծութիւնով, եւ կ'աւելցնեն մ'անկումներովը: Մեռնք: Այսինքն հայոց պատմութեան աշխատաւորները: Գէթ որոված են թէ հայոց պատմութիւնը չի գրուիր, զէթ փ. զարէն ասդին, առանց թուրքին պատմութեան լիակատար նուագումին:

գիւտեր որոնք վաղը պիտի բարձրանան իրենց արժանիքին: Առանց գուշակ մը ըլլալու, դժուար է խօսիլ օրէն երբ հայոց մատենագրութեան պատմութեան մէջ ամենէն շնորհալի հաստուածը պիտի կազմէ Ժ—Ժէ.րդ դարերուն մեր ստեղծագործածը:

— Այսինքն մեր աշխարհիկ գրականութիւնը:

Իր մենագրութիւնն երով Գ. Յովսէփեան այդ աշխատանքէն նմոյշներ և իր մեթոտով անհուն մթերք է պարգևած հայ մշակոյթին պատմութեան:

Պ Ա Տ Մ Ի Զ Ը ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ

Պարտաւոր եմ իմ վերնագիրին յանդգնութիւնը, յաւակ-
նութիւնը մեղմել Գ. Յովսէփեանին իսկ բառերովը որոնք ըզմայ-
լելի պարկեշտութեամբ մը, զիտակցութեամբ մը կը մնան աւելի
ասդին քան համադրութեանց արտօնած արձակութիւնները:

Ասոնցայ հաղբակեանքէն, հոն մուտք ունեցող իրաւ մասե-
նագիրն հրուն առիթով: Ու հազիւ թելադրեցի թէ այդ մեծածա-
ւալ գործին տիրական նկարագիրը կերպրեցալ արուեստի յիշատա-
կարաններուն մեզի մատուցումովն էր պայմանաւոր: Գիտենք որ
մանրանկարչութեան անախ պաշտատատիրութիւնը նոյն ոգիով մա-
տուցումներու հանդէս մըն է: Կարդացէք նիւթեր եւ ուսումնասի-
րութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան ընդհանուր
վերնագրին տակ լոյս տեսած սա գործերը

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ — 1.— Վախքանց որդի Ումեկայ, 2.— Իգ-
նասիոս մանրանկարիչ եւ Շոքոռկանց բոհմը, 3.— Հաղբասի դպրոցի
մի գլուխ գործոց (Գետաւէնի Աւետարանը):

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԻ — 1.— Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս, 2.— Մի
ձեռագիր անտաւան, 3.— Դարձեալ Իգնասիոս Հոռոմոսի մանրա-
նկարիչի մասին:

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԻ — 1.— Պօլեմոնք եւ գմբէթաւորումը հայ օա-
նաբների, 2.— Դերեզմանական կորողներ եւ նրանց հնագիտական
արժեքը հայ արուեստի պատմութեան համար:

Այս վերջին պրակի յառաջարանին մէջ Գ. Յովսէփեան կը
գրէ

...«Մտաւելի տակ է Գ. պրակը, իսկ Ե.՝ պատրաստուած է»:
1944 ին, սա յայտարարութիւնը: Գ. պրակը չեմ տեսած,
ու մտամտոր կը հետեւիմ Ե. պրակին ճակատագրին: Դադափար-
նիրու զուգորդութեամբ, հաղբակեանքէն վերջ՝

ա) — Օրպէլեանի,

բ) — Վաչուսեանի,

գ) — Զափարեանի

անուաններուն մէջ վարչամակուած խորհրդաւոր ուսումնասիրութիւններ որոնց խռովքը տրտում ու տառապագին ցուի մը կը փոխուի իմ մէջ, Խաղբակեանքին փաստէն յօրինուած :

Ով որ աշցելած է վեհափառին ու կախած յոգնած նալուածք մը անոր դարաններուն հասակին, որոնց իւրաքանչիւր խորշին — աչքին — մէջ այս անուանները մասաւորող նախանիւթերը, մեծ պահարաններու մէջ կը քնանան, սպասելով յարութեան կոչին, ալ չի կրնար մոռնալ գանձին հարստութեան չափով, հաւաքողին անհուն աշխատանքը :

... Էլը յաջողութիւն մեզ ամբողջական դարձնել գործը, Աստուծոյ կամքն է, մեր կեանքի տեւողութեան և գիտական աշխատանքներով զբաղուելու յարմարութիւններից կախուած բոլոր աշխատում ենք այդ ծրագրով» (ՊՐԱԿ Գ. յաւաքագրան, 1944, Ն. Երբք) :

Այդ թուականէն սագին գրական-գիտական սա «աշխատանքների» վրայ աւելցուցած է Գ. Յովսէփեան .

ա) — Կաթողիկոսութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ,

բ) — Անթիքիաի Դպրեվանք,

գ) — Կազմակերպութիւնը հրաճարակելի գործերուն :

Տուած եմ, նամակէ մը առնելով, մինչեւ 1952 տարին հասնող աշխատանքներու կարգացոյց մը, Մարդը գլուխին մէջ :

Այս ամէնուն միտք բանի՞ն .

— Ան որ Գ. Յովսէփեան չարաչար կը վարուի իր հարստութեան հետ :

* * *

Պարտքը կը զգամ ընթերցողին մտքին մէջ նորոգելու իմ փորձին տարողութիւնը որ չի կրնար ծաւալիլ ընդգրկելու համար հայ մօակոյթին տիրական համայնապատկերը, ինձմէ, ինչպէս նիւթէն բխող պայմաններու իբրեւ հետեւանք : Գրական վերլուծումը, երբ իր կալուածէն դուրս գետիններու վրայ կը փորձուի, յաճախ բառ մատուցանելու մարզանք մը կը դառնայ, նոյնիսկ ամենէն հանգամանաւոր, «պատրաստուած» տեսարանի մը գրչին տակ : Եւստի քէ թերեւս հիմնական մէկ պահանջիս որ գրական քննադատութիւնը կը տեսակաւորէ, զայն ենթարկելով բարքերու թափանցումին (այսինքն անոր մերժելով ինքնիրմով գոյ գեղագիտութեան մը օրէնքներէն ղեկավարում մը) կամ պատմութիւն ընելու պարտքին : Այս տեսակէտէն քննադատը որ վէպ մը չէ կարող լաստակերտել, պարկեշտ բան մը կ'ընէ... լռելով վէպի մը մասին :

Ու ասիկա այսպէս միւս սեռերուն ալ համար: Ասոր զեղծանումը մենք կը հաստատենք հայ ճարտարապետութեան վրայ ծնունդ առած գրական լայն շահասիրութեամբ: Այս տողերուն հեղինակը ոչ հնագէտ մըն է, ոչ բանասէր մը, ոչ ալ ճարտարապետ մը: Գրականութեան պատմիչի իր դերը կը հաւատայ թէ կարող է արժեցնել գրական գործերու վրայ: Գ. Յովսէփեանին գործը առաւելագանց աստիճանով մը պատմա-գիտական, հնագիտական, անոր մատչելի է ուրեմն իր այն մասերով ուր կան գրական կենդանագիրներ, մեր ժողովուրդին համայնապատկերը թելադրող իրացումներ:

Երկրորդաբար կայ հայ մշակոյթի եւ արուեստի պատմութիւն ինքնին քիչ մը խոշոր տարագին տակ, այսօրուան մեր գտածին, դրածին նկարագիրը: Աչքէ անցուցէք Գ. Յովսէփեանի գործերուն ցուցակը: Զեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն անուններ որոնք առաջին անգամ ըլլալով գրեթէ կը մատուցուին մեզի, տոհմերէ, գործերէ, անձերէ: Յետոյ ուրիշ ալ նկատողութիւն: — Այդ գործերը կերպընկալ արուեստի իրագործումներուն շարքին մէջ կը մտնեն: Տաճար մը, սգի, խորհուրդ, գեղեցկութիւն եւ յոյզ ըլլալէ առաջ նիւթիզէն մըն է, որոշ կերպարաններու հանդէս մը, ու իբր այս մեզ կը դնէ պարտքերու դիմաց: Առնուազն ընդարձակ աշխարհ մը կայ անոր ետին, ժամանակին մէջ հետզհետէ կերպափոխուող: Այդ Ֆազերուն իւրաքանչիւրին կը պատասխանէ մասնաւորութեամբ գալու դրութիւն մը, նոր բառով մը մշակութ մը: Բայց տիրականը այդ դրութեանց մէջ պայմանաւոր է քարին վրայ գործադրութեամբ աշխատանքով մը: Զեռագիր մը տաճար մըն է, աւելի պզտիկ չափու վրայ: Մանրանկար մը՝ աշխարհ մը: Ու շարունակելով մտածումը կը գտնէք որ Սասանեան կերպասի կտոր մը, ոսկերչական արուեստէն առարկայ մը, կարասիներէն, օգտաբիծ իրագործումներէն իսկ նմոյշներ մշակոյթէ պահեր են, աւերակաները կանգուն կամ կործան խաչքարերը, գերեզմանական կոթողները, բոլորը, իրենց կարգին, անշուշտ ունին արուեստին հետ յարաբերանք: միւս կողմէն դիւցազնավէպ մը, քնարական քերթութեամբ մը, բերնէ բերան մեզի հասած մեղեդի մը, քանդակներ, նկար մը այդ յարաբերանքը կը հաստատեն աւելի յստակ թելադրանքներով (չեմ գործածեր օրէնք բառը որ արուեստին մէջ բռնագրօս բան մը կը ստեղծէ):

Ահա թէ ուրկէ՝ իմ դժուարութիւնը,

— Այս ամէնը համադրելու, այս ամենէն հայ արուեստի եւ

մեակոյթի հողովոյթ մը մտատեսելու: Աւելին: Կրնայ ըլլալ որ վաթսուներեք տեղի տարիներ նման նիւթերու վրայ իր սիրտը պարպող, միտքը մարդոց աշխատուորը, Գ. Յովսէփեան, որիւէ երկրորդէ մը աւելի ուժով մտատեսութեամբ մը ըլլայ տպրած այդ մշակոյթին հրապոյրը, հզօր ձգողութիւնը: Բայց այդ ամէնը, դուրսէն մարդու մը համար կը դառնայ մուսլ ճշուամ մը: Մտքին ճիգը (*), տնոնց մէջ նոյնութիւններ, կոնոններու ուրուագիծ մը ճշգրտու, կը վերածուի ամուլ ցաւի մը, ինչպէս կը զգանք երբեմն միջին անտառէ մը ներս, կամ՝ հերձափշուր մարմտրաստանի դիմաց, կուշտին, տննթթին, խորուպէս տգեղին ու անտանակաւնին այնքան յայտարար տեսարանէ մը ձիւր մէջ որթնցող տրդար զգալութիւնները առաջնորդելու համար ուրիշներու որոնք մերն էին, են, այս անգամ այդ փայտէն ու այդ քարէն ըսած բայց հանձարին միջամտութեամբը հակայական յիշատակտաններու, շլացուցիչ տպրանքներու գեղադիտական խռովքին փոխակերպուած, հիմնովին մեր միտքէն ու ջիղերէն փտրտտելով անտառ-

(*) Սիրարփի Տէր Ներսէսեան, Վենետիկի Միսիթարեան հայերու ձեռագիրներէն խուժի մը վրայ (ԺԲ—ԺԳ. դարերու պատկանող) գործադրած է մեթոտի նմանող եղանակ մը ուսումնասիրութեան: Պատմել ձեռագիրին կերպարանքը (Խոյլթ, գիր, կապմ, կողք, յիշատակարաններ, մեծութիւն, կեանքը), մանրանկարներուն բովանդակութիւնը փոխադրել մեր օրերու թուղթին, այսինքն մանրանկարը նկարագրել: Խօսել զարդէն, գիծէն, գոյնէն, ոգիւն: Այս ամէնը ի վերջոյ կը դառնայ յոյնութիւն եթէ ոչ տառապանք: Այս տառապանքը գիւն է միութիւն, օրէնք, մշակոյթ տեսնելու եթէ ոչ փառասիրութեան, գէթ պարկեշտ յաւակնութեան մը: Արդ արուեստի մեծ ուղղութիւնները, գէթ մեր տեսածէն հետեւեցնելով, ամենէն շատ երկու սերունդի վրայ կը կերպարանեն իրենք զիրենք, ու կը փոխուին, ճիշդ կեանքին նման: Երբ հարիւր տարիներու վրայ, զանազան միջավայրերէ այդ հաւաքումներուն համար ճարել ուղուած ու նմանութիւնները, աւելի ճիշդ բառով մը հանգիտութիւնն է նեղինակը մեր մտքին ու անհանգստութեան Գ. Յովսէփեան մանրանկարներ ուսումնասիրելու իր եղանակը առած է պատմա-հնագիտական կառոյցներուն մէջ: Իր յայտարարութիւնը, այս արարքը նկատելու վրկութեան արարք մը միայն, նիւթ՝ ապագայ արուեստի մը պատմութեան, կ'արժեւորեմ լայն պատրաստամտութեամբ մը: Անտիպ իր գործը, Հայ մամուլակոյտիւնը, անշուշտ ունի խօսելիք յաճախող երեւոյթներէ: Սիրարփի Տ. Ներսէսեան 1947 ին ուրիշ աշխատանքի մը մէջ (Համառոտ ուսումնասիրութիւն մը հայկական արուեստի եւ քաղաքակրթութեան) «կիցքը կ'ընէ այդ մշակոյթին պատմութեան նախափորձերուն: Իմ ձեռնհասութիւնը հոս ալ չի պաշտպաներ զիս:

ներուն մոռլանքը և քարահանքին դեւատեսիլ ծամածռութիւնները, վայրագութիւնը:

Արուեստներու պատմիչին գերագոյն հեշտանքը պիտի ըլլար խորանալ Գ. Յովսէփեանով մթերուած նախանիւթէն ներս, ճշգիւ տնտնց վրայ փորձուած աշխատանքին կշիռը: Տեղը եկած է յայտնելու որ այդ աշխատանքներէն ոմանք կատարուած են օտար լեզուներով (Գերմաներէն և Ռուսերէն)(*) ու կը պատկանին բարձրորակ մասնագիտութեան մը, չափազանց յարգի, քանի որ պետութիւններու գիտական, պատմագիտական և հնագիտական հիմնարկներու պաշտպանութիւնը կը վայելին: Մատենագիր և հասխոյգ: Ինչո՞ւ է, երբ գիտենք որ գիրքէն առաջ է գիրը, թուլթէն առաջ՝ քարը:

Բայց ունի՞ր գոյութիւն, «այսպէս ասած», պատմութիւն հայ արուեստի եւ մեակոյթի անունով կրթանք մը, իր փաստերը արժեւորած, քաղաքացիութեան իրաւունքին տիրացած:

Թէ այս հարցումին, դժուար է պատասխանը, համակարծիք եմ ձեզի: Բայց կը փորձեմ հարցումը հայաց պատմութեան ալ վրայ: Ու պիտի գտնենք որ հոն ալ դեռ աշխատանքը է արդիւնաբերուած:

Նորութիւն,

— Հայ մեակոյթին պատմութիւնը:

(*) Կուտամ ցուցակ մը այդ գործերէն, առնելով մասնագիտական տախտակէն, կցուած նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ գործին Բ. պրակին, իբր յաւելուած:

1. Mosaik mit armenischer Inschrift in norden Jert salem.

2. Die Entstehunges geschichte des Monotheletismus nach ihren Owellen geprüft und dargestellt.

3. Poejdka me Jrousalim letom 1911 g.cda.

4. Potomstvo Tarsaica Mina Chatouni.

5. Obragichiki armenianskich Zerkownich Wachiwek.

6. Izwletchennie iz istorii Grigorio Kamachikawo ili Daranagskawo Kasattelno Garni.

Եւ տակաւին բարձր հնագիտական գիրքերու, գործերու, յիշատակարաններու վրայ տեղեկագիր, յօդուածներ, դատումներ: Ինք ասանց վերնագիր է տուած մատենախօսութիւն, գրախօսութիւն: Երբ նկատի ունենանք որ Հաւուց Թառի Ամենավերկիչը իբր տեղեկագիր կարգացուած է Ռուսական հնագիտական ակադեմիայի առաջ, բարձրօրէն գնահատուելով իր բերած յայտնութիւններուն համար, ստիպուած ենք Գ. Յովսէփեանի մէջ եւրոպական կազմով, կարեւորութեամբ և հռչակով գիտուն մը ընդգուծել: Կուտամ նամակէ մը

Այնքան, որքան է թերեւս քիչիկ մը աւելիով, հայ ազգային, այսինքն քաղաքական պատմութիւնը:

Գաղտնիք չէ որ հայոց պատմութիւնը խտնձալուրի մէջ է տակաւին: Անցողակի խօսեցայ իտրհրդային Հայաստանի մէջ կատարուած նուաճումներէն (Մանանդեան, Ազնոց, Նարազոյն դպրոցը որ հիները շարունակելու արարքը չէ վերածած տրամութեան, ինչպէս կը պատահէ յաճախ մանուտեղ գրական գեանի վրայ ուր նորերուն առաջին փառասիրութիւնն է հիները կործանել), պատմական ու լեզուաբանական, բանասիրական աշխատանքներու մէջ: Մեթոտի փոփոխութիւնն մը,

— այնքան դարձեալ, որքան կար տսիկա արեւելահայ բանասիրական դպրոցին ընդհանուր ուղղութեան մէջ:

1700 էն ապին մեր մտաւորականութիւնը — այսօրուան իր իմաստէն աւելի ընդարձակ առումով — առաւելագոյն իր ճիգը գործածեց ազգային զարթոնիւն որ քսաներորդ դարու կոռոյթով քիչ մը տեղոյն, բայց երկու դար առաջ ընդարձակ, ատրօքէն լեցուն յղացք մըն էր: Կանցնիմ: Զարթոնքին շուրջ մեր կազմած սա մտապատկերը, այդ դարուն, հարկադրաբար քիչ, չըսելու համար հազիւ տեղ մը կրնար տալ հայ մեակոյթ տարազով ընդգրկելի այնքան հարուստ, բայց այնքան ալ քիչ բացուած արարքներու, իրագործումներու, սեւեռումներու (արդէն 1900 էն առաջ բաւն իսկ հանդիպելի չէ, այդ մշակոյթին կեդրոններուն մէջ): Զարթոնքին բոլոր բանուարները, պիտակցարար թէ ոչ, հարցը չի փոխուիր, իրենց ուժերուն լաւագոյնը յատկացուցած էին հետազօտելու հայոց լեզուին պատմական հարազատութիւնը, կենսաբանութիւնը, աւելի թեթեւ կիրքերով մօտենալով հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան, հնախօսութեան պարզ պրօքեսին: Հսկայական ճար-

... ձօնար լեզուներով տպուած աշխատութիւնները մեծ (*) բաներ չեն, բացառութեամբ երկուսի: Դոցանից հնագոյնը օր մեր դոկտորական շարադրութիւնն է, եկեղեցական-դաւանարանական մի երեւոյթի լուսաբանութիւնն է — Մի ԳԱՄՔԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ — յայն և հայ ազգիւնների ուսումնասիրութեամբ: Երկրորդը Սրբէկանց տոհմի մի ճիւղի, ՏԱՐՍԱՅԻՃ ԵՒ ՄԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԵՐԸ, Մեր կողմից բոլորովին նոր յայտնաբերուած շէնքերի և արձանագրութիւնների վերայ մի ուսումնասիրութիւն որի հայերէնը այժմ հրատարակում ենք (**): մեր Հայագլխակաճ Ցաբեգիբի մէջ, աւելի հնագիտական-պատմական, քան գեղարուեստական մշակութային բնոյթով (1947 Դեկտ. 21):

(*) Կ'աղծարարութիւն Թ. Թ.

(**) Ա.Ա.ՄԱՅԻՆ Խառնով լոյս տեսած (1949, Աճքիւնսի տպարան):

տարապետը Ալիշան շատ լրջութեամբ, խանդավառութեամբ իր աչքին լոյսը պիտի չխնայէ իր պատմական կառուցներուն ու Հայաստանում մէջ միայն չկամ, այսինքն ոչ տիրական մղումով մը, հայոց պատմիչներուն վրայ պիտի ընէ կենսագրական ամփափոյքներ, երբ ոչ ոք իրմէ աւելի հանդամանաւոր կը ներկայանար հայոց գրականութիւնը պատկերելու: Հայ մշակութիւն հանդէպ սա այլամերժութեան մօտեցող կիցուածքը գուցէ պատճառ որպէսզի անոր մտայղացքը շատ ուշ թանձրանայ: Փ. Յալսէֆեան 1880 ին զայն գտաւ անգլագրական հասարակարքութիւններու մէջն տակ, իր Փերանները, Սամսոյ ծուրը տասը փաստը կուտան: Բանասէրներն ու պատմիչները, մինչեւ 1900 տնչուշտ բրին արգիւնաւոր աշխատանք: Ասիկա արժեգրկել կամ ուրանալ թէ՛ շտեմութիւն, թէ՛ արբապղծութիւն: Բայց թող ներուի ինծի միւս կողմէն անվերապան ցուն ու յայտնելու, այդ ճիգէն ներս հիմնական պակասի մը, — ԱՐՈՒՅՍՏԻ գլայաւունքին: (*)

Արուեստը, սակայն, սա աղբիւրն վրայ, ծեքծեքուն ու արհամարհելի մենաշնորհը չէ կարգ մը իմաստի ճարտարապետներուն: Չեմ ուղ տկնարկեր անոր աղաւաղուած միւս թելադրանքին որ դժբախդութիւնը պիտի կազմէր արեւմտահայ նորասկիզբ գրականութեան, վննետիկին գէշ ճաշակովը պատուաստուած պոլսեցիներուն անդրանիկ գրական սերունդին: Արուեստը խորունկ, պարզագոյն իրականութիւնն է, անկշռելի, անտարապիւի ապրումներու: Մօակո՞րը: Բաղդաւոր, — աւելի յաւակնոտ այս բառն ու

(*) Հայ համայնական կեանքին ներկայ կռոյթը վտանգաւոր մեծ մը կը թուի հեռու մնալու ստիպուած ըլլալ, աւելի անհրաժեշտ կարիքներու գոհացումին համար: Սփիւռքը աւելորդ է վերլուծել, քանի որ այնքան իրարմէ ծանր հոգիւր գրուած են անոր ուսերուն: Խորհրդային Հայաստանի հօգի թափու անվիջական կեանքին համար գործածելու մեր բոլոր ուժերը, դարձեալ չի նար իմ վերլուծման, պարզ այն պատճառով որ անդրադարձումը արդէն կը գործէ և մեր անցեալին ուսումնասիրութիւնը, սակաւաթիւ լայն ընտրելագոյն տարրերով կազմուած փաղաք մը կը խանդավառէ, համապատասխան արդիւնքներով: Իմ թելադրելու զածը, օգտագործումն է տակաւ փոշիանալու սահմանուած այն յիւթեղէնին որ իբր յուշ, մեռագիր, փշրանք, միտալ, գոյն, կերպաս, զարդեղէն կը մնայ պահուած մեր վանքերուն գլխաւորաբար վիենտիկ, վիեննայ, Պոլիս թանգարաններէն ներս: Այդ ամէնուն ետեւէն անշուշտ քերագոյն առաջագրութիւնն էր ըլլալու գիտը այս ժողովուրդին, — հոգի ինչպէս մարմին: Խորհեցէք ժը. դարու մը հասակին, մեր ժողովուրդին պարզած կերպարանքներուն, Սփիւռքը յիշեցնող ընդարձակութեամբ մը

Գ. Յովսէփեանն հետը չէր բերած անշուշտ Գերմանիայէն ուր զառառածուժը տնաւոր էր անոր վարկին: Կը զգուշանամ պատմական շրջափոխութենէն: Հիմայ աւելի մեղմած են տարազին ետին մթերեալ թելադրանքներուն տրժէքը, յաբզլ: Գուժար մըն է մշակոյթը ու իբր այդ իր միութիւններուն կը մնայ ինքզինքը պարտական: Ու կոտորակներն ալ կրնան միաւոր կազմել: Հայ մշակոյթի միութիւններէն ոմանց տիրական մասնագէտն է Գ. Յովսէփեան: Զինքը գերապանցող չունինք մէկէ աւելի կալուածներու վրայ (դուք գիտէք որոնք): Անիկա Տաշեանին համապատիւ երախտիք է, ձեռագիրներու, յիշատակարաններու, նախանիւթերու իբրեւ հաւաքիչ, դասաւորիչ, յարգարիչ: Իրմով կը սկսի երրորդական նկատուած տուններու, տոհմերու մենագրական վերաբառ դրումը, խստապահանջ կերպով մը — արքայական եղանակի մը մէջէն որուն արդար է մեքոս բառը գործածել: Չեմ ի վիճակի, վճռապէս կշիռը գործադրելու ամբարուած նախանիւթին (քանի որ Յովսէփեանի գործին կէսէն աւելին չեն իջած հրապարակ), բայց տպուածին համար որակէ ու քանակէ բազմազանութիւն, նորութիւն առուել քան տպաւորիչ կը հանդիսանան: Տակաւին ունիմ խօսելիք

— հիմնական ձգտումէն որ մարդու կեանքը կը տեսական-ւորէ: Ու Յովսէփեան այդ հիմնականը տարազած է

— պատմութիւն հայ մշակոյթի եւ արուեստի արտաքնապէս

տարողնումին, Ամսթերտամէն մինչեւ կալկաթա, ու աշխատեցէք տեսնել եկեղեցականը, վաճառականը, արհեստաւորը, գեղջուկը, ամիրան ու մեր կռիւները: Ինչ տուամ է այդ անհուն քառսին մէջ ճակատագիրը մարդոց որոնց վիճակուած է մեր պատմութիւնը կերտել, այսինքն արեան գիծը պահպանել: Զարթոնքի մարդեր, ԺԼ. րդ դարուն որքան գէշ պայմաններով կը գիմաւորուին: Ու երբ տարածէք մտածման կէտը մինչեւ մեր անկախութեան բարձուժը (ԺԳ. դար), ու տեսնէք միշտ մեր ժողովուրդը, միշտ նոյն արեան գիծին պահպան, պիտի չայցուիք անաւոր յուզումէ մը, մեր կեանքը կարելի ընող անբացատրելի ոգիէն բխող: Հայոց պատմութիւնը քաղաքական պատմութիւն մը չէ գրեթէ ԺԵ. դարէն ասդին: Բայց ճակատագիրը կ'ուզէ որ հայոց ժողովուրդը այդ դարէն ասդին ստանայ իր ամենէն խորունկ իմաստը, գերութեան մէջ ապրելուն անլուր իմաստութիւնը: Ո՛վ մեր պապերը, որ ձգեցիք մեր գեղերը ու անցաք կալկաթա, պալատներու մէջ գոցելու համար մեր աչքերը, նման միւսներուն որոնք ջորեպան ձեան բայց կեսար, Վասիլոս մեռան: Համագրական ամէն տարազ, մեր մերձաւոր դարերէն երբ բացուի, աշխարհ մը կեանքով կ'ողողէ մեզ:

խաչոր, բայց ներքնապէս արդար յարջնաբանով մը:

Մեր, այսինքն պարզ մահկանացուներու հասկացողութեամբը, այս ձգտումը արտայայտութեան հասագոտումն է հայ սեղծագործ ոգուն: Ու ասորակոյսը, որ չ'ուշանար երբ գէպքերը, մանաւանդ մեր սպառնալիքները գննութեան սեղանին:

Հայ մեակոյթը: Սն, անդր: Ու իր պատմութիւնը: Ու ասոնցմէ անդին հայ սեղծագործ ոգուն համադրումը:

— Մի ածապարէք: Ձեզի բռնած է որ Գ. Յովսէփեան առարկայօրէն գործող, հաստատ գիտնի վրայ յառաջացող, առանց ապացոյցի — այսինքն նիւթիզէն վկայութեան — իրազեկութիւնները չընդունող աշխատասար մըն էր, այսինքն ամէն արկածախնդրութեան հանդէպ ինքզինքը պաշտպանել ուզող մէկը: Ուշագրաւ է որ տեսութեան, վարկածին, անդրիւրական հասեւութիւններուն նշմարները չափազանց քիչ բլլան իր կառուցներուն մէջ: Գ. Յովսէփեան այս կերպ իմացական ախորժակներ երբեք չէ պարզած ոչ անշուշտ միայն անոր համար որ ինքզինքը գերմանական պատրաստութեամբ գիտուն մը կը դառնայ, այլ նիւթիզէնին անբաւառատութեան ալ հաւանարար զգաստութեան կանչուած: Ինչ կարիք ենթադրութեան, երեւակայութեան, յերիւրանքի կամ նորոգ յօրինման նոյնիսկ, երբ համոզուած է որ իր նման տասը մարդոց ութսուն տարիներն իսկ քիչ կուգան մեր պապերուն մեզի ձգտածը ցուցակագրելով: Կը հասկնա՞ք այս փաստը: Միւս կողմէն Գ. Յովսէփեան, իր մատներուն տպահովութեան չափովը, գիտէր հայոց պատմութեան — տպուած մասը, այսինքն մեր բոլոր մատենագիրներէն հրատարակուածը — ու ձեռագիր հայ մթերքին մէջ — ինք կը ճանչնայ գրեթէ բոլոր հայ ձեռագիրները — երեւցած մեծ ու պզտիկ, մէկ անգամ միայն յիշուած բոլոր անունները: Կը մտածեմ Ալիշանին, իր յիշողութիւնը մօտեցնելու համար կշիռի: Միւթարեան վարդապետը կը շարունակուի իջմիածնական վարդապետին մէջ, կրթանքներու ու կարողութեանց մերձաւոր հանգիստութեամբ մը: Գիտէ՞ք թէ հայագիտութեան, Գ. Յովսէփեանին տարագով՝ հայրենագիտութեան մէջ աստիճանները տարբերացման՝ որու ի նպաստ կը խօսին: Ահա թէ ինչու չեմ վարանիր ծանր յուզումով դիմաւորել Յովսէփեանի եռանդը որ վատնուած է այդ հայրենիքին գիտական գիտութեան, եթէ չէք նեղուիր բառէն: Հայոց գրաւոր արտայայտութիւնը չունի անոր համար ոչ մէկ անայց կողմ, անկիւն նոյնիսկ: Ու հայոց աշխարհին ամենէն բա-

նաստեղծական մէկ մասը անոր կողմէ ենթարկուած է մանրամասղ, ուժողջական սպառիչ ուսուցմասիրութեան մը, ամբողջութեամբ մը տրամադրելի միջոցներու, — մատ, ոտք, աչք, հոգի, գործիք (նկարելու): Անցեալին եւ ներկային սա մշտական փոխանցելութիւնը, ուսուցմասիրութեան մէջ հիմնական ծրագրին ներկայութիւնը փոխադարձ պաշտպանութիւն մը կ'ընծայեն: Այս պաշտպանութիւնը գիտութեան, փաստին, Յօլմէնսիմ ասպանութեամբ միայն չերաշխաւորուիր: Անիկա մանաւանդ կը սնունդի ներքին սրտառուչ հոլքէն: Ալիշանի պատկառոտ հիացումը, Սրուանձախանցի փղձկուն տարփանքը այդ հայրենիքէն՝ Յովսէփեանին մէջ կը ստանան ցանկալի դաշնութիւն մը, ընտանութիւն մը, պարզ ու քաղցր հպարտութիւն մը, մեր օրերու մեր նախնիքէն, սուգէն, կորուստներէն մեզ ազատագրել ձգտող: Յետո՛յ: Այսինքն յաւակնութիւննե՞րը՝ այս ամէնուն վարդապետական, գեղազիտական, պատմա-իմաստասիրական զրահանքներ ճարելու, որպէսզի պատրանքներ ստեղծէ մտածողի, գիտութեան:

— Ոչ իսկ փշրանք մը:

Մեր պապերուն գովքն իսկ անիկա վերածած է հանդարտ, արտում երախտագիտութեան մը: Ու մեծ բան է ասիկա: Մեր օրերուն, շատ քիչերու պիտի ներէինք սա յաւակնութիւնները, հայոց մշակոյթը եւրոպական տեսութիւններու մեթոտով համադրելու: Գ. Յովսէփեան, իր անհուն աշխատանքին գոհացած (*) է տալով պարզագոյն տարազը:

— Նիւթեր հայ առուեսի եւ մեակոյթի պատմութեան, զմայլելի համեմատութեամբ մը, պէտք է կրկնել:

Շատ ու շատ՝ վիթխարի աշխատուորը, սա պարկեշտութեան մզող պատճառները: Ձեմ բացուիր: Կը կենամ ամենէն կարեւորին առջեւ,

(*) Ձեմ կրնար սա առիթով չլիշել մանրավէպ մը: Քառորդ դար առաջ, Պոլիս, նախակրթարանի ուսուցիչ մը, հիմա profeւտօր տիւղոսով մը պտտող, կեդրոնական վարժարանին մէջ վերցուցած էր պատմութիւն հայ քաղաքներու քան չողջողուն պիտակին տակ շարաթական պահ մը դաս, բարձրագոյն կարգերէն մէկուն մէջ: Աւարկեցի տնօրէնին որ այդ նիւթ պարկեշտ ուսուցչի փորձը հաստատեց իմ ենթադրութիւնը: Տղաքը լքեցին դասն ու դասարան, ամիսը չլրացած: Ժողովուրդի մը պատմութիւնը երբ չէ գրուած — ու դեռ նոր կը սկսի ատոր գրուելը, իորհրդային Հայաստանի մէջ — անոր քաղաքակրթութեան վրայ... Բանաստեղծութիւն միայն կրնանք յօրինել: 1947 ին Սիւրարփի Տէր Ներսէսեան, համալսարա-

— Գ. Յովսէփեանին իմացական կազմութիւնը իրեն ծանուցեալն կեդրոն ունէր, ունեցաւ գիտական, ամէն բան ճանչնալու, ամէն բան սորվելու իր ախորժակը որմէ եթէ չոր հաւաքիչ մը, ստերջ, ինքնաբաւ բանասէր մը չաճեցաւ մեր գլխուն, այս բարիքը չնորհն էր այդ միտքին միւս մասերուն, ասոնց յօրինուածութեան: Դիտելն մը: Անտարակոյս: Գրագէտ մը: — Ասոր ալ կան վկայաթուղթերը որոնց կը մօտենամ քիչ անդին:

Հիմա, ունեցէք սա ցուցակը, մեծածառաւ անոր գործէն առնուած, ընտրովի,

- 1.— Սասմայ Մուր,
- 2.— Փերանգեւ (ժողովրդական բանահիւսութիւնից)
- 3.— Ռոստոմ — Զալ,
- 4.— Զագավանից ժողովր,
- 5.— խոսրովիկ թարգմանիչ,
- 6.— Սեփանոս Սիւնեցու ՄեհնՈԻԹԻԻՆ ԶՈՐԻՑ ԱԽՏԱՐԱՆԻՑ»
(անտիպ)

7.— Մեծփեցի, Օմանեան, Նահապետեան, Դաւիթ Հարաքի եւ Պիտից գիրք, Ս. Էջմիածնի պատկերագրութիւնը Սիմեոն Կարդիկոսի ժամանակ, պատմութիւն Յովհաննու Մայրազոմեցու, Էջմիածնի մեծ խորանի ասեղնագործ վարագոյրը, Սասանեան Կերպասի կտոր, Սլիւե թաղեանի երկեսների ցուցահանդէս, Ազապի հաստաութիւնը Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ, Հին հայոց դրամներ, Հայկական ձեռագիրներու ցուցակին ասլասը (Սորիչկովսքի), այսինքն բոլոր կարեւոր հանդէսներու մէջ լոյս տեսած գրութիւններէն ընտրուածներ որոնցմէ ոմանք այս տարի հասոր կազմեցին 'Էպի լոյս եւ Կեանք վերնագիրին տակ:

Նական մասնագէտ դասախօս մը, եւրոպական համալսում, հեռութեան բոլոր կարեւոր լեզուները և մեր ժամանակներու մեծ մշակոյթներուն ալ լեզուները արմատապէս ունեցող, հայ առուեսի գլխաւոր ճիւղերուն մասին ամփոփ բայց հիմնական էջեր է համախմբած հատորի մը մէջ որուն համագումար 150 էջերէն 50ը կը խօսին պատմական տեսութիւնէ մը, կրօնական հազմապէ մը (Քաղկեդոնի ժողովը և իր անդրադարձումները) ու մնացեալ հարիւր հայ նորարարութեան, հայ բանական գործնութեան, հայ ՆԿԱՐԶՈՒԹԵՆԷՆ: Ու կը խօսին տառապանքով, այսինքն ծանր դժուարութեամբ, քանի որ այդ նիւթերը պատմութիւնէն միայն կրնային բխիլ: Կրցա՞յ արդեօք թելադրել Յովսէփեանի համաստեղեան զոպանակը:

- 8.— Մխիթար Սասնեցի, Մխիթար Այրիվանեցի,
9.— Հայ մանրանկարչութեան լիակատար փառեզ (անտիպ),
10.— Հայ ձեռագրաց յիշատակարաններ (հինգ հատոր, անտիպ)
11.— Նիւթեր հայ մեակոյթի եւ արուեստի պատմութեան (եռա-
12.— հաղթական (հոռահատոր) հատոր)
13.— Ազիզբեկեան
14.— Զ. դարու հայ արուեստի Լուսաբանութիւնը (Գ. պրակը՝
Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ)
15.— Արալածի կատարին, կեանքիս ամենեւն ղոքախօս օրը,
16.— Հաւուց Թառու Ամենափրկիչը

Ու հարցուցէք զուր ձեզ

— Ո՞ւր է այս ամէնը իրարու ընծայող միութեան գիծը:

Այս հարցականին բազմաթիւ են ազգականները, հետեւանքնե-
րը: Ամենէն առաջ սա զանազանութիւնը արդար հեղինակ մըն է
քեզ կասկածի միջոյ: Կասկած՝ բանասէրէն ու ասոր զուգորդ տալու
հաւաքապաշտէն: Կասկած՝ ամէն բանի հետազոտութեան ուրով՝ ծանօթ
բանաբան մունեսիկէն: Կասկած նոյնիսկ շատ լաթանէն, չգիտցածէն
խօսողէն, նետող-բռնողէն:

Ուրախ եմ ու հպարտ ըսելու համար որ ձեր կասկածները,
թերեւս արդար, ձեր ներքը, դառնագոյն փորձառութիւններով
գոյացած, անհարկի, անիմաստ են Գ. Յովսէփեանի դործին դի-
մաց որուն միակ մեղքը թերեւս իր չափազանց նորութիւնն է,
հնագիտական, պատմագիտական, գեղարուեստական գետիններու
վրայ ու կ'արդարացուիլը՝ ապաւորապաշտ էջերու վրայ: Այսքան
հմտութիւն ոչ մէկ տեղ կը վերածուի բեօսան հետաքրքրութեան, աւե-
լորդ բանավէճի, վարկածային փոխդարձութեան:

Կանխող զլուխին մէջ, ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ, Գ. Յովսէփեանի
ամենէն խնամեալ ու ամբողջական աշխատասիրութիւնը, ու իբր
այդ, առ այժմ իր գլուխ-գործոցը (քանի որ լոյս չտեսած գիր-
քերու փառք մը չեմ կրնար ապառիկ չորձանագրել), փորձը բրած
եմ Գ. Յովսէփեանի եթէ ոչ մեթոտը վերլուծելու, գէթ թելա-
դրելու այն տիրական գիծը որով կը յատկանշուին իր անունը
կրող բոլոր երկասիրութիւնները: Անհուն բաւիզին մէջէն, Արիա-
նի թելին նման անցնող միտքի ուղղութիւն մը որ մեր անհան-
գիստ, շուարուն հետաքրքրութիւնը կը պաշտպանէ զառածուժէ:
Հարստութեան, յորդուութեան զգայութիւնները իրենց կարգին կը
գառնան անվտանգ, քանի որ հետադարձական, արկածախնդրական
ոչ մէկ փափաք հատորները կ'ուռեցնէ: Այնքան շատ, այնքան

տարրեր տարրերէ, այնքան հեռու չըջաններէ կտոր կտոր ճարտուած սա խճանկարային (Mosaïque) արդիւնքը քաջալերիչ չէ անշուշտ, ոչ ալ նուաճող, ինչպէս կ'ըլլան մեծ արուեստի որմանկարները, լիալիր նկարները: Բայց չի դադրիր դարէ մը, ոգիէ մը խօսելէ, նոյնիսկ վկայելէ: Մանրանկար մը երբեմն, յուզիչ է, թելադրիչ է լման պալատի թեւ մը ներկող նկարի աստիճան, մանաւանդ երբ առնէք նկատի ընկալուչ մտքին տրամադրութիւնները: Այս մէկը պիտի խանդավառուի խոշորով, պոռոտով, մեծղիով: Ան միւսը՝ նուրբով, թեթեւով, վտիտով:

Վերի ցուցակով նուաճուած նիւթին, ձգտուած ձգտումներուն, վատնուած սիրտին բաժինները առանձին առանձին վերլուծել

— Կը նշանակէ հայ պատմութիւնը, արուեստը, հոգեբանութիւնը, ամբողջական զգայնութիւնը, միտքն ու սիրտը բերել քննութեան լոյսին: Ինչ որ արեւելահայ Զարթօնքին մեծ գործաւորները նկրտեցան իրագործել, Գ. Յովսէփեան ընդունեց իբր հանգանակ ու ... աւելցուց իր՛ը: Անոր պատկանածը դժբախտաբար յստակ կերպով չըջողծելի իրականութիւն մը չէ: Չէր կրնար ըլլալ: Բայց է թանկագին, թերեւս աւելիով իսկ, որքան մեծ այդ դպրոցին իրագործումները եղան դարու մը հասակով: Ես չունիմ ժամանակ, ու ձեռնհասութիւնն ալ, այդ աւելին բացատրելու համար կշիռի զարնելու ուրիշներէ կատարուածք: Ու ներեցէք ինծի որ մնամ զգոյշ, վերի ամփոփ ցուցակէն այն միութիւններուն վրայ ուր Գ. Յովսէփեան, իրմով առաջին անգամ սեւեռուած փշրանքներուն տեղեկաբերն է դարձած, վատնելէ վերջ, որոնք գտնուելու համար ծանր, սպաննող սպառում հայոց պատմութեան հնախօսութեան, կերպընկալ արուեստի այնքան բազմազան, ընդարձակ հարցերը լուսաւորել ձգտող հարցերը: Ոչ ոքի մօտ, մեր բանասէրներէն՝ արուեստի նիւթերու շուրջ սա յուզիչ սաղմնապը: Համաձայն էք ինծի: Բայց դարձեալ ոչ ոքի մօտ, մեր բանասէրներէն տաքուկ, սրտամօտ հաւատաւորութիւն մը այդ արուեստին արժէքէն, մանաւանդ դերէն: Գերութեան չըջանի բանուորներուն նկարագիրը կ'ըլլայ աւելորդ, նոյնիսկ խորանարդեալ հպարտութիւն: Գ. Յովսէփեան մեր նախնիքը գոհացնելու համար չէր որ ձեռնարկեց իր գործին (Ալիշան): Ոչ ալ Ռաֆֆիին նման ունէր աւելի արդիական, ծանր մատչողութիւններ, մեր ներկայ տաքնապանքը դիմաւորել ձգտող: Գիտուն մըն էր, բայց ոչ աստեղային: Իմանիստ մըն էր, բայց ոչ անցելապաշտ: Գրողէտ մըն էր,

բայց ոչ սնուպարծ փռուսէր մը, կամ կատաղի մարգարէ, դա-
լիճներով խենդեցած: Այս վերագրումները կը դադրին՝ գրական
այսինքն ճարուած ըլլալէ, երբ անդրադառնաք անոր օրերուն:
Գտաք զայն, վաթսունէ աւելի տարիներու վրայ, եկեղեցականի
իր կոչումին հաւատարիմ: Գտաք զայն հոն ուր ամենէն աւելի
դժուար կ'երեւան մեր եկեղեցականները երբ մասնաւոր կիրքով
մը չեն մղուած այդ տեղւոսնքը (Սրուանձտեանց): Ու կ'ունենանք
տարօրինակը: Այսինքն գործը որ կը խօսի բարձրագոյն հետա-
քըքութեանց ինչպէս նախնական հոգիներուն: Երկրանցիկ, անձ-
նանալէ, խորանալէ աւելի լայնցող, ընդհանրացող սա եղանա-
կին (գրեւոր) բարիքը թերեւս նուազ կիրքով մը գնահատուի մաս-
նագիտացած գիտունէն կամ պատմիչէն, ու չհասնի միջին ընթեր-
ցողին որ առատութեան դիմաց չառ չուտ յագնող արարած (*) մըն
է, մոնտանդ երբ այդ առատութիւնը նիւթեղէնին գետինէն կը
ճարուի, գործօնութեան քիչ բաժինով մը:

(*) Գ. Յովսէփեան մասնագէտն ու միջինը գոհացնող բազմաթիւ
գլուխներ ունի հրատարակուած իր գործերուն մէջ: Թերթերու մէջ առօր-
եայ հարցերու շուրջ իր գրութիւնները շատ մօտիկէն կը հետապնդեն
ունիթականին բարիքը, խմբագրական որակուելու շափ ընթացիկ ու պարզ
ու հաղորդական: Պարսաւն անգամ իր գրչին տակ կը դառնայ համակրե-
լի: Իր Օրմանեանը կը կարդաք մէկ շունչով, ոչ անոր համար որ կը բաժ-
նէք իր տեսակէտները (Օրմանեան պարագան դեռ չէ պարզարանուած,
զայն կործանող ու պաշտպանող կողմերուն ներքը կիրքին դեռ հանգչած
չըլլալովը հաւանաբար, ինչպէս են ծանր ապրումներ, մեր ժողովուրդի
հակառակըն 1878 էն մինչեւ 1915, չրջա'ն որուն վրայ դատաստան մը աւ-
կարելի կը դառնայ անոր մաս կազմող ամէն բօքսակոնցիտի (գրչէն) այլ
վարակուած իր յերմութեան, խառնուածքին յորդ հառադայթումէն:
Բայց գործերը ուր Գ. Յովսէփեանի գրական նկարագրին սա կողմերը ա-
մենէն յատկ կը պարզեն ու կը պարտադրեն իրենք գիրենք, երկու
պրակային տեսարաններ են, Արագածի կոստրիճ, և Կեսճիի ամենէն դժբախտ
օրը ու երջանկութեան ռուպէն անուանեալն տակ լոյս տեսած: Գեպի լոյս
եւ կեանք հատորին մէջ ալ մէկէ աւելի են այդ շունչով յաջողուածքներ:
Երկու տեսարանները շատ յաջող հղանակով մը կը համադրեն պայմանը որով
մասնագէտն ու միջին ընթերցողը կը բաւարարուին: Արագածի կոստրիճը
վերընթացումն է, քսան տարուան բիւրեղացումն մը վերջ, այն ապրում-
ներուն որունք անոր էին եղած, 1925 ին, հայոց լեռներէն ամենէն հեղա-
նիին վրայ, քանի մը ընկերներով գործադրուած արշաւանքին պահն:
1867 ին ձեռք Գ. Յովսէփեանը 1925 ին, վաթսունէն մօտիկ մը վար է: Պահե-
ցէք միտք: Արագածը 13.000 ոտք բարձրութեամբ ու հայկական պարերուն
inherent բոլոր կենդանիներով սպառնալէն գաղաթ մըն է: Աս ալ պահեցէք
միտք, երբ կը կարդաք սա տողերը: Ձանրաբեռնելու համար սա էջերը:

Գ. Յովսէփեանի գործին ամենէն նոր, անձնակնիք, անփոխարինելի մասերը որոնք համեստուկ տիտղոսով մը պաշտպանուած են -- Նիւթեր հայ արուեստի եւ մեակոյքի պատմութեան — կը նկատեմ գուրս իմ ձեռնհասութենէն: Ասիկա ոչ համեստութիւն է ոչ ալ անկարողութեան խստովանութիւն մը, երբ այնքան շատ է թիւը մարդոց որոնք իրենց կալուածէն գուրս բաներու վրայ շահարկումը կը գործադրեն լայն հեշտամիտով: Նկարիչ մը, քանդակագործ մը, ճարտարապետ մը հարիւր անգամ աւելի իրաւ են, երբ կը խօսին իրենց մասնագիտութենէն քան մեծագոյն մտածողները, հանրահամբաւ գրագէտները նոյն այդ նիւթերուն վրայ մեծատարած աշխատանքներով: Բայց նոյն ատեն, միութեան այն գիծը զոր փնտռեցի քիչ վերը, արդիւնքէն ընտրուած ցուցակի մը առջեւ, ինքնին բաց պահանջ մըն է մեզի պէս profaneներու կողմէ: Գ. Յովսէփեանի գործերուն մէջ լիքն են հայ արուեստին բազմ-

կ'անցնիմ գրեթէ առանց գրաւելու արշաւանքին նիւթական մանրամասնութիւններովը, թէեւ պիտի թուէի որ քիչ մը լայնամտութեամբ չընելու համար հիացումով արժեւորէիք տարիքը, նստակեաց կենցաղի պատկաւորի մը մօտ (յիշեցի 1945 ին ինքնինի վարդապետին վկայութիւնը նոյն այդ մարդէն, այս անգամ ութսունէն մօտիկ մը վար, որուն համեմատ Գարեգին կաթողիկոսը Սեւանի ապակի բարձունքները վերելակելու մէջ երիտասարդները կը գերազանցէր): Զորս հազար մեթրի մօտ բարձրութեամբ գագաթ մը տիրակալի մեր լեզուով կը նշանակէ վտանգի հետ ոչ միայն խաղալ, այլ և անոր ասպարէկ կարգաւ (defi): Արշաւանքին օգիտականն ալ, ինքնին շատ հաճելի, կենսասխալտ, քիչ կը զրպեցնէ դիտ, քանի որ վեհափառը կատարած է այդ քաղցր պարտականութիւնը այնքան տաք իրաւութեամբ մը: Ու ծանօթ էք իմ վերաբերմանքին, ուրիշներու գիրքերը պատմելու վերածնած քննադատութեան հանդէպ, չորաշուք կերպով իրաւ՝ արեւելահայ քննադատներուն մօտ, մանաւանդ 1917 էն առաջ: Ինչ որ, այդ սիտարակէն դիտ կը մղէ խորհրդածութեան, որոշ ալ հրազանքի, ու հաւանարար ճիշդ է ասիկա ընթերցողներու մեծ թիւի մը համար ալ, ամփոխարինելի հոգեվիճակն է մարդուն որ մէկէն ի մէկ, կասարդական ըլլաւ չափ արագ մտասնութեան մը մէջ, իր զգացումներուն ամբողջ պարը, իր կիրքերուն թափը, իր գոյութեան կարելի իմաստը կը գտնէ իր առջին րաւարտը: Անձէ անձ այս լատենարանութեան կը կազմէ ասորիւն մօտ յիշողեցութիւնն ալ: Զեմ վերլուծեր հոգին Գ. Յովսէփեանին, 13.000 ոտք գազաթի մը վրայ: Զիս առանձնակի շահագրգռողն է գրական տարողութիւնը Արաղածի կառարից հատորիկին: Ու գազափարներու զուգորդութեամբ ունիմ Գ. Սրուանձտեանցը, Թիւրակե-էն (Գիւնկէօ) իր տպագրութիւններով: Հայաստանի վարդապետը իբր կիրք, զգայնութիւն, խառնուածք, մօտիկէն կը յիշեցնէ Գ. Յովսէփեանը:

մայթիւ սեռերը շահագրգռող ամբերով նորութիւններ: Մառի հետ, անխկա յողողած է չորրորդ դարու յունագիր արձանագրութիւն մը երեւան հոնել Տրդատի Թախտ կոչուած տեղէն, որմէ խօսեցոյ առաջ: Իր մենագրած տոհմերը ստոյգ կորուստին վիհէն վերբերուած պայծառ կառայցնիւր են: Իր սրտագեղ համբերութեամբ մը տւերակներէն հաւաքած վկայութիւնները միշտ անփոխարինելի: Այո: Այս ամէնաւն տիրական նկարագիրը կը մնայ շեշտօրէն պատմագիտական, հնագիտական, քանասիրական նոյն իսկ, որուն վերլուծումը տարօրէն կը բարդացնէր իմ պարզ փորձը: Մշակոյթի պատմիչի՞ մը համար:

— Սպասելով որ այդ մշակոյթը իր մեծ կերպարանքները ազատագրէ:

Մինչ այդ, մեր, տւելի իմ ընկի՛քը հետամուտ ըլլալ ընդհանրութեանց որոնք Գ. Յովսէփեանի գործէն — միշտ շեշտօրէն գիտական — ըլլային օգտագործելի գիտութեանէն վեր ալ փառա-

ծըէ իրենք նախնական է գրագէտը վանեցի վարդապետին մօտ, կայ ուլտալմօսեմ, հանճար որակուած միւս գրագէտը, արեւմտահայ գրողներու մեծագոյններէն որ անցած է ճաւրոս, ու մեզի ձգած իր տպաւորութիւնները: Արագածի կիսաքիչը հազարէ է Սրուանձտեանցին ու Զրաքեանին ձգտումներուն, այսինքն՝ հայրենապաշտութեանը Սրուանձտեանցին ու զգայութիւններու ալ ծարաւին որ Զրաքեանին մօտ գրելու արարքը կը կերպագրէ, ճեսդականին ծանր չարաշահութեամբը: Սրուանձտեանցի Բիւրակնը ոչ մէկ յագեցում կուտայ մեր օրերու ընթերցողին, այնքան լեռը մեծ էր ու Սրուանձտեանցին էլը ճիւղն: Ոչ մէկ անձնական, իր իսկ շիղբօրու վրայ ստացուած զգայութիւնը, քանի որ վանեցի վարդապետին համար հայրենիքին արտաքին կերպարանքէն տւելի անոր հօգին, այսինքն անոր գեղէն արտայայտութիւնները — շէնք, մարդ, առամա — կը կազմէին տիրականը: Ահա թէ ինչու չէ տեսած Սրուանձտեանց: Աչքերը բանալու տեղ բերանը կը բանայ ու հայհոյութիւն ու օրհնութիւն, անէծք ու գովասանք կը տեղայ: Գծելու, թելագրելու տեղ կը հառաչէ ու կուլայ, ու կը հաւատայ որ կատարած է հայրենասիրական իր պարտքը: Զրաքեան որուն տիրական փառասիրութիւնը կը կազմէր գրական նկարչութիւնը, ճաւրոսէն անցքը կ'օգտագործէ յագուրդ տալու համար նկարչական և էսքէր իր մենամոլութեանց, բարակ մաղելու, բարակ տեսնելու, ուրիշները Գարմացնելու արարքներուն վրայ կեդրոնացնելով իր ուշագրութիւնը Գ. Յովսէփեանն ոչ էսքէր մըն է ոչ ալ ճանապարհորդ մը: Բայց գրել գիտէ, այսինքն իր տպաւորութեանց կը յաջողի տալ անձնական կնիք մը որ կը գիմանայ, բառերը այլակերպելով: Ու գիտէ ճեսնել, այսինքն իր զգացական գրութիւնը ճարած է տեսողութեան մէջ անսպառ կրկնումներով, այնքան որ լեռները անուններ չեն ալ, այլ անոր հօգիին մասերը, անոր յիշատակներէն կամարը, ուրիշ խօսքով ինքը՝

սիրութեանց: Ըսի թէ հայ արուեստի յղացք մը ի վերջոյ ինք-
զինքը կը պարտադրէ ձեր մտքին երբ հարիւրաւոր մանրանկար-
ներու պատկերները կամ բացատրական նկարադրութիւնը աւար-
տէք այդ վաստակէն: Ի վերջոյ խաղբակեանքը ոչ միայն չըջան
մըն է հայոց պատմութենէն, այլեւ հայ շատ քիչ տեսնուած
interieurներէն, որուն սպրուններէն որոշ ալպամ: Ի վերջոյ Արա-
գածի կոստիւմը ոգեկոչական ծանր տուրքերով բարախուն դրուա-
գում մըն է: Ասոնք հաստատ, համոզմամբ ըսուած խօսքեր են:
Բայց ասոնցմէ անդին: Այսինքն հայ մշակոյթին վճռական տե-
սաբանը:

— Թերեւս սա հարցականին պէտքը չի դառնար զգուի, երբ
լոյսին գուն ծանր, տիրական մեծածաւալ անտիպները որոնք մեր
արուեստն ու պատմութիւնը մօտէն կը շահագրգռեն:

— Թերեւս պիտի հաշտուէիք հեղինակին իսկ առաջադրու-
թեան, չըսելու համար փոռասիրութեան, որ անմիջական փրկու-

լեռը, հայրենիքը: Այսպէս նպաստաւորուած զգացական դրութեամբ մը
անիկա դժուարութիւն չունի իրեն այնքան ընտանի կարկառները, խոր-
շերը, փոռերը, մայրերը քանի մը բառով տեսակաւորելու, առանձնա-
ցնելու, այսինքն իր դիտանկարը պատմութեամբ պաշտպանելու և զա-
նոնք ակնթարթի մէջ պատմութեան վերածելու: Պատմութիւնը, լեզուին
նման զուտ արդարութեամբ չարժական, փոխադրելի հայրենիք են որա-
կած, իր կարգին խառնալու, ընդլայնելու կախարդական կարելիութիւն-
ներով օժտուած մեր հայրենիքն է զարձեալ: Ու լեռները այդ պատմու-
թեան յատակին անխորտակելի գետինները, ինչպէս անկէ բխող մեծ մեծ
անձնաւորութիւնները: Այդ գործողութեամբ անօնք, մեր պատմութեան
սեփեւտիլը պատմութեան նման, գործածելու համար նուիրական քերթողին (Վա-
րուժան) մէկ չքեղ պատկերը, գրեթէ կը մերկացունի իրենց աշխարհ-
գրական, երկրարանական կերպարանքներէն ու կը դառնան հսկայական
ձայներ, լուռ բայց անհունօրէն թելադրական: Արագածի կոստիւմը այս
ոգեկոչնացումը չէ կատարած անշուշտ Զրաքեանին պատկերապաշտու-
թեամբը, այսինքն նկարչական Լէէկսնեռու ի խնդիր, — չարաչափութիւն՝
որ քաղաքացիութեան իրաւունք մըն ալ ունէր ապահոված արեւելահայ
ուրիշ գրողներու գրչին տակ (Դ. Բաշինչաղեան, Ա. Ահարոնեան և ազ-
գապրական հասարակական հետաքրքիրներու հետաքրքիրները որոնք ճամբան կը կենան
բանաստեղծօրէն տալու համար չըջապար, ինչպէս հինները կախարժէին
պատմութիւնը քերթողարար գրելէ): Ինչ ազգականներու ալ ըլլար ենթա-
կայ, Դ. Յովսէփեան լեռնախոյզ - արշաւողի մը ապրումները ոչ բարակ-
ցուցած է ոչ ալ հետտրամ: Զգայութիւնները, հատորիկին մէջ, կը պահ-
ուին էականին վրայ, այսինքն ոչ գիտունը, ոչ ալ երկրախոյզը կը թե-
լադրեն, գէշ բառով մը «կը հոտին», և ոչ ալ գրական զարգամբը, աւ-
պարարը, պատկերներու վրայ շահագիտողը (Զրաքեան, Զրեան): Որքան

Թիւնն է կորուստի եզերքը իջած նշխարներուն:

Բայց, տոնոցմէ ալ անդին,

— Այսինքն Գ. Յովսէփեանի միջոցներով վերջնականապէս կեդարացուածը, սեւեռուածը, այն անփոխարինելի շա՛հը որով անուն մը կը յանձնուի պատմութեան ու կը դիմանայ:

Չանտնալով վաղը իրագործելի հայ մշակոյթի պատմութեան մը հեռապատկերին համար, երբ ուղենք յատուկ կողապարներ ունենալ տրամադրելի, հանուա՛ծ՝ այդ վստասկէն, մեզի ներկայացող ամենէն ծանր իրողութիւնը հայոց պատմութիւնը ընդարձակելու ճիգն է դէպի հայ մշակոյթը: Ու առիկա կը նշանակէ հոգեղէնը, հանուած մեծամթերք նախանիւթէն:

Երբ կ'ուսումնասիրէք Թորամանեանի գործը հայ ճարտարապետութեան վրայ, դուք կը հանդիպիք վիճելի, դուրսէն բռնադիր անխուսափելի մոսերու: Բայց երբ հատորը կ'աւարտէք այդ քառսին տեղ ձեր մտքին պայծառակերպ կը պառկի տմբող-

չատ, մեծ, լայն տեսած է անիկա, ըր՞դ մէջ երկրի եւ երկնի: Մովսէսի Ոհնան, Նիչէի Էնկատինը, Լիւնչի Արարատը կը գծուին իմ մաքին բայց չուտով կը ջնջուին, այնքան քիչ են արտաքին յաւակնութիւններ Գ. Յովսէփեանին մօտ ու այնքան շատ, իրաւ, ծանր՝ հայը, պարզագոյն իր խորհուրդովը: Որքան հզօր, անգիմադրելի անուններու թելադրանքները, այդ կատարէն դէպի վար որոնք պահուած են սակայն անհրաժեշտ սեղմութեան մը վրայ, չմասնելով գիտունը, ցուցամովը, յատուկ անուններով կենդանելու վարժուած մունետիկը: Ոչ մէկ զեղում, այսինքն անունին ետեւէն ողբ ու աշխարանք, և կամ ածան հպարտութեան հոյլթներ, երբ կը կենանք ժայռերուն զիմաց ու անոնց կարծրութեան վրայ կը փորձենք կօփել մեր ճակատագրին գիծերը, հաւատալով որ իրաւ բաներ կ'ըսենք երբ մեր ըրածը պատկերի, բառի խղարկութիւն մըն էր: Ոչ մէկ մանր մաղում,— այսինքն գիտական, պատմական մթերքի օգտագործում քանի որ լեռը մեզ արդէն վերցուցել է անմիջական իրականութենէն ու մեզ զրած է քմայքին սահմաններուն: Ու վերելքին շարժառիթը ըի խնդիր Լուսուողչի Կանթեղին, տետրակին ենթադրութիւնը, պահուած է զգաստ, երբեք վերաբերիչ յուզականութեան մէջ, ամբօրէն սանձահարուած: Ղերական ո՞ր սեռին կը պատկանի սա ձեւը, պիտի հարցնէր պատմապաշտ քննադատ մը: Բայց դրէք ճամբու բոլոր սեռերը ու կնքէք իրաւ ապրումին աւագ պայմանին վրայ: Ու տնտրակին մէջ այդ ապրումները ոչ միայն իրաւ են այլ և խորունկ, որ ածական մը չէ հոս, այլ գիծը այն զգայութիւններուն որոնց վրայէն մենք կը հաղորդուինք մեր պապերուն: Կը կարգաս ու հակառակ անոր որ ծանր վարժութիւններ քիչ կը պաշարեն հաստին, տափակին, անկնիքին, անանձնականին խորունկ տարափովը՝ քեզ ապառնալով, տետրակ Գ. Յովսէփեանին քիչ կը նուաճէ, ասին չձգելով որ անդրադառնաս լեզուին, ոճին, բառերուն: Աս յարգա-

Ջին, ամբողջականին մտատեսութիւնը, իրաւ է թէ անբաւարար պայծառութեամբ, բայց հայ ճարտարապետութեան ոգիին վրայ հիմնական իւրացումներով: Մի մոռնաք որ աւերակէ յառնող ամէն կռուոյց քիչիկ մը վիրաւոր է հարազատութեան տեսակէտով: Կըրնանք, առնուազն սխալ հաշուած ըլլալ: Կուտամ ուրիշ օրինակ մը, թերեւս քիչ մը աւելի համոզիչ: Միջնադարեան մեր բանաստեղծութենէն Ա. Զօպանեանի հաւաքումները, մեկնութեան փորձերը, վարկածները ու համադրական փառասիրութիւնները, որքան ալ խնդրական, անբաւարար՝ մանաւանդ պատմական թուականցումի գետինին վրայ, ընմաքիմ ձեւով մը դարձեալ կուտան մեզի այդ բանաստեղծութեան զգայութիւնները: Երկու աշխատուորներուն վստակը կը նշանակէ թէ յանգած է իր փափաքելի արդիւնքին: Երբ կ'աւարտէք Գ. Յովսէփեանի գործին ուսումնասիրութիւնը, ձեր մտքին մէջ տիրական տեսութիւն մը: Ուրիշ խօսքով ճիշտ է օրակարգի անցած ասացուածը որուն համեմատ

րանքը, սա ձգողութիւնը թերեւս փորձուիք ականատեսին շիրմութեան ստորադասին: Բայց պարտաւոր էք մասձիլ միւս գործերուն ուր նման պայման մը պոյութիւն չունի: Ու իրողութիւն է որ ամենէն չոր նիւթն ալ, այդ մարդուն գրչին տակ կը գտնէ քաղցրութիւն մը, ընտանութիւն մը: Հոս, այսինքն նիւթեղէն գիտնի մը վրայ, այսինքն լերան մը գագաթին Գ. Յովսէփեան պաշտպանուած է միւր պատմութեան ամբողջական maitriseով: Վստահ ես թէ այդ բարձունքէն, այդ մարդուն նայուածքը իր խոնարհման իւրաքանչիւր անկիւնին կրնայ դնել սիրական նօթը, գոյնը, շէշտը նոյնիսկ, այնքան անիկա այցորդ ճամբորդողը, նկարի, գիրի և ֆիլի սպասարկու հաւաքիչը չէ, հոն, այլ այդ տեղէն դիտուած ամէն անուն ապրիւր է, տարիներով, մանկութենէն մինչեւ ալեւոյթ, պուտ պուտ առնելով անոնց հոգեպիւնէն, յօրինելու համար իրը, պատանի, երիտասարդ, չափահաս... իր կենսագրութեան մէջ գրուագ մը սա կոչումը կը բացատրէ, — գիտունի և գրողի բարդ կոչում — էլ միաձինն պտոյտով մը այդ վայրերէն, աշակերտութեան չրջանին և իր բնատաղ ուսուցիչ երբ տղաքը կ'անցնէ հայոց լիւններէն միասին: Գրական սա յաղդուածքին թանկագին նպաստ մըն է պատմական դաս մը չըլլալն ալ որ բախտ ունէր տարօրէն խիստ ու թելադրական դառնալու: Յ. Գ. Մըրմերան Ծերեռնց լեռը (անուանին հեգնութեանը կ'արմէ որ մեռնիք) ոտաստախտակ կ'ընտրէ պատմութիւն հովովիւն: Արագածը, իրաւ լեռ մը, իր ոտքի աշխարհներէն ինչեր չունէր թելադրելիք: Կարգացքը եմ նորագոյն Ամերիկացի գրողներ որոնք լրագրական reportageը մօտիկն են գրականութեան վերածելու: Լինչ, Քէյզերլինկ, Մօրուա, Ժիտ, Օ. Մորան, կ'այցելին ինծի բայց կը քաշուին արագ: Արագածի Կաստիլեը ատոնցմէ ոչ մէկուն կը բաղդատուի (բաւական խելք ունիք այդ վերագրումը դերձելու գրական կշիռի մը ծանրութենէն): Հայ գիրք մըն է, քիչ մը ամէն

Գ. Յովսէփեանի անուան դօնեմս ձեւով մը կը մնայ կապուած հայ մանրանկարչութեան, հայ տրուեստի պատմութեան ծանրածանր յաջքներուն: Ու տարածելով հարցականը աւելի անդին կա՛ն, այդ գործէն արտանանքի առնուազն թորամանեանի, Չօպանեանի մատուցած թիւններով համադրուել փորձուած արուեստի տեսութեանց գրութիւն մը որով գոնէ Ժ-ԺԵ. դարերու մեր մշակոյթը հագնէր սեպհական կերպարանք: Հարցումին չի յաջողուիր պատասխանը: Նիւթը տաղան է շէնքին, բայց շէնքը չէ: Ու ձեր զգայութիւնները, Գ. Յովսէփեանի գործին, երբ կը փորձէք մտածման փոխակերպելու, տարտամ մը կը պաշարէ ձեր միտքը: Ինչու՞:

Թորամանեանի գիրքը կը սնանի զոյգ աղբիւրներէ: Առանցմէ մէկը իր ուժը կ'առնէ հայոց պատմութեան ամենէն աւելի վկայութիւններով հարուստ շրջանէ մը: Մեր քրոնիկներն են այս վկայութիւնները: Երկրորդ աղբիւրը, աւերակներ՝ աւելի հաւատարիմ, անոր մատուցած է անգլոսահայի բարիք: Յետոյ կան ճարտարա-

բանով խնդուած, բայց ուր իբարու կը խառնուին մեր ճակատագիրը, ներկայ (1925) ճշումները, մեր լաւատեսութիւնը, մանաւանդ լեռան խորհորդը, մեզի ներշնչուեալ համար հէքիաթին ամբողջ տարածումը, իմաստութիւնը: Այսինքն գիրքն է ան ուր երեսան կուգայ եթէ ոչ ոճի անաւարկելի վարպետ մը, այլ առնուազն մարդը որուն աղբիւրն շնք վախճար որ պիտի մնան բառերու շարոց, առանց ապրումի, և որուն ապրումներուն աւելորդ, ծանր բովանդակը (Սրտանձուեանց) կամ մանրամասն գունախոյզ նրապանքները (Ջրաքեան) կամ սրամիտ, ցոլցրլուն պատկերազոյսները (Կ. Զարեան) պիտի շնեցեն մեր ընթերցումը: Արագ, հազորդական, իրաւ: Դէպքերը, յուշքերը հոն կը հագնին կեանքին անմեղքի իրականութիւնը, նոյնիսկ երբ հազարաւոր տարի վարեղէն կը կանչուին (Վասն զի ոգեկոչումը կա՛մ հոետորութիւն է կամ բանաստեղծութիւն: Արեւելահայերը 1900 ին հիմնական կերպով մը վտարած են Քամար - Քաթիպայի, Շահապիի դպրոցին հոետորութիւնը): Ու կեանքով բեռնաւոր էջերը կը դառնան մատներուդ ներքեւ մինչ մաքի առջեւ կտոր կտոր կը բրդանայ հայկական մեծ թարահարթը, սասոր կողերը, փէշերը, ասոնց պատուարած իմաստի կեդրոններուն մթին հրապոյրովը, առոյգ ու տաք, այնքան տարբեր՝ սա հրապոյրը արեւմտահայ գրականութեան մէջ անընդունելի դարձած 1860 ի հոետորութիւնէն: Էջերը կը դառնան ու անոնց հովին մէջէն, ծփանուտ ու ծիրանի՝ կը յառնին հայոց պատմութեան ոչ միայն շքեղ անունները, այլ և հայոց աշխարհին անոսան, դարերը արհամարհող պաշտպան ռուբերը, հայոց լիռները, իրր անուն, իրր յիշատակ, իրր անհուն թելադրանք ու վատահոսութիւն: Գ. Յովսէփեան, պատմութեան մարդ, գիտէ ըլլալ նաեւ ներկայի, այսինքն գործողութեան մարդ: Այս վարկածը լուսաւորող առանձին յաջողածք մըն է Սեւանի վրայ ալեկոծութեան մը զրուագումը, իրաւ, ամփոփ, դասա-

պետական հոգեբանութեամբ մտածող տարրեր, ինչպէս ուրիշներ ուր շինելու արուեստը, գերմաններուն Baukunstը, կը գտնենք այլակերպ, չըսելու համար այլասերած: Դարը ուր կ'ապրէք, կը պատկանի այս վերջիններուն: Մեր օրերուն չեն պակսիր անշուշտ հակայական կառույցներ (հակառակն էր որ պիտի ըլլար ճիշդ), այլ այդ կառույցներուն հոգին, հիմնովին տարբեր ճարտարապետական զգայնութեամբ դարերու հոգիէն: Թորամանեանի աշխատանքը ուրեմն կը նպաստաւորուի ամենէն քիչ մաշտմ ապրումներէ: Աւելորդ է պալատները, Մայր-եկեղեցիները հասկնալ մանաւանդ մեր մէջ, իրենցմէ վեր, դուրս լոյսերու միջոցով: Մեր ժողովուրդին նախաւոր հրկու կարգերը, իրենց ուժին լիութեան մէջն էր որ ոտքի նետեցին մեր ճարտարապետութեան իրաւ ու մեծ յաջողութեամբ, — աւելցնի պալատները, որոնցմէ շատ քիչ բուն է ազատած, Ն'յեղեցիները, որոնք գիմացած են, թերեւս իրենց թիւին շատութեամբը, կամ ծծած հոգեղէնին հարստութեամբը, քա-

կան շրջագրով, հազորդական ու ժ.լ. ղ դարու մանրամասն մը նման թեյադրական ու մեր օրերու պատերազմական պատմութիւն, օճին՝ տարօրէն ճամբարի: Ու դուք թերեւս հազիւ կը կասկածիք թէ պատմութեամբ, այսինքն Գայլիս ու Գաւառիկիս հանրածանօթ առակին յաջողական պատմութեամբ մեզ կը վերածէ մեծագոյն գրողի մը: Պատմութեան նետ աղերս պարզուի բոլոր նիւթերու վրայ սա յաջողութեամբ, աստիճանական անշուշտ: Գրական կենդանացիները հասկնալի՝ որ այդ յաջողութեամբին մէջ գոյնի առաջին գիծի: Բայց պատմական անձնաւորութեանց կենդանացիներն ալ կը պահեն որոշ հրապարակ, նոյնիսկ գեղեցկութիւն: Պաշտօնաց սուսին վերջին շառաւիղ իսրայէլ Օրին տիրական յօրինուած մըն է: Պարագայական Օրմանեանը, այսինքն հրապարակագրական շատ յստակ նպատակներով գրութեամբ pamphlet մը, ղէպքերէն քառասուն տարի վերջ, մանաւանդ ասոնց շահեկանութեան հիմնովին շեղելէն վերջ, կը պահէ իր քառասունը, այսինքն գրագէտ մը լրագրողէն, գիրի հասարակ գործաւորէն զատառմանէն թանկ առաքինութիւնը, քանի որ գրագէտին ճակատագիր կ'ընդունինք իրմէ վերջ ապրելու իր ընդունակութիւնը:

Այդ տետրակը, 1920 ի հայ և թուրք պատերազմին զուգորդ իրողութիւններ կը բերէ մեր կակիծին: Կարսի անկումին, Գարդին, Թուրքիին, մեր գերիներուն ու իր արարութեան այլապէս տառամարթ իրողութեանց խառնուրդ մը: Ըստ Գ. Յովնէփեան ոչ միայն Նիւթէն չէ պաշտպանուած, — իր պատմելիքը մեծագոյն ամօթներէն մէկն էր մեր տարեգրութեանց — այլեւ չարաշուք ազգեցութեան տակն է տառամային: Գ. Յովնէփեան մարգերը տալու իր եղանակը հոգ պահած է անխռոտագիւր պարզութեան մէջ: Պատիւ իրեն անշուշտ սա հաւաստութեամբ: Բայց ինքը մէկն էր այդ գերիներէն: Այսինքն 1915-18 էն վերջ անհուն ախորժակներով անպատժ աքաղուած զապաններու ճիւղին ինկած զոհ մը: Ձէք զգար այս նշան

նի որ գիտենք որ պալատները կը բարձրանային բոնուսիտն տակ, եկեղեցիները բոլոր ժողովուրդին սրատային կործամով: Թարամանեան, Աճիի վրայ, ունեցաւ արեւելիքն ու եկեղեցին, զինքը լուսաւորող, ուղղող: Տակաւի՛ն, այս գործն առաջին տասնամեկուն շրջան կ'ընէին, այդ նիւթին չուրջ բազմազան հետաքրքրութիւններ, պատրանքներ նոյնիսկ սրտնք մեր ճարտարապետութիւնը կը վերածէին clos, ինքիւր մէջ կատարեալ սճի մը, իր օրէնքներով ոչ միայն ինքնատիպ, այլեւ իր ազդեցութիւններովը, ծաւալումովը այլապէս հպարտացնող, Եւրոպային կոթիկ սճը տուած ըլլալու անփոխարինելի միամտութիւնը: Մի արմեղիկէք պատրանքները: Անոնք օգտակար են յաճախ տեղի քան իրականութիւնը: Այս ամէնը հրէ կ'աւելնան տաղանդին, յամառ, զրկանալիք բայց երբեք յուսովրէպ աշխատանքին, մարթով, ոտքով, ուղեղով հաւասարապէս, դուք դժուարութեան մէջ չէք հասկնալու համար ոչ միայն համբաւը Թորամանեանին, այլ, իրմով, կ'ըլլաք վերահասու հայ ճարտարապետութեան հիմնական բխումներուն, անոր ոգեղէնը ոստայնող այն խորհուրդին որ Զուարթնացը կը գտաէ ուրիշ ազգերու սրբավայրերէն, յաճախ այնքան աղքատ այդ ոգեղէնով որ մարդերը պարտաւոր են եղած հաւատքը շահադուծելու, այդ անկնիք շէնքերուն ճարելու համար անհրաժեշտը: Մերձաւոր է պարագան Միջնադարեան մեր բանաստեղծութեան որուն մտատեսութիւնը Զօպանեանի աշխատանքներով հազաւ որոշ հաստատունութիւն

բականութիւնը, այսինքն Գ. Յովսէփեան չի շահագործիր պայն միշտ էժակի համար: Ասիկա նոր պատիւ մը: Աւելին, պատերազմական իրադարձութիւնները ինքնին թրթռուն են մեզ յուզող ջղային ծանր հասուններով: Ամենէն հասարակ մարդուն իսկ գրիչին տակ մեծ պատերազմի մը գրուագումը կ'ըլլայ ուշադրաւ: Գ. Յովսէփեան կոխը հագլաւ թէ պատմած է: Զարդը թելադրած է ու անցած: Ժողովուրդը տեսած ու նկատած: Բայց քանի մը գիծերով նուաճած է թուրքերը, զինուոր, սպայ, հրամանատար: Աւելին: Քսած է պահին ալ զուապ *tragique*»

Երբ այս հաւաստումներուն աւելցնէք Խոսրովիկի, Մեծօփեցիի, եւայլն, նախաձեռն ծառայող էջերը, ու Այրարատի, Հասկի, Հայաստանեայց Եկեղեցիի, Տարազի, Անահիտի մէջ գանազան մեծագործութեան մէջ դործածուած գրելու կերպը, դուք կ'ունենաք մտատեսութիւնը Գ. Յովսէփեանի տէրին, նոր բառով մը գրումովին ամուր, պարզ, հաղորդական, անմիջական, իրաւ: Որ կը գրաւէ, առանց նուաճելու, ձեզի ձգելով՝ ձեր ուշադրութիւնը, երբեմն նոյնիսկ հալածուելու զիջումով մը, յարգելու համար իր գերագոյն կիրքին պաշտամունքը,

— Ազատագրումը հայ սգու ստեղծումին բոլոր նշխարներուն:

(consistance): 1850 ին իրենց սկիզբը բրած մեծ կրթանքները պատմական, մատենագրական, ազգագրական ուսումները նորագույն, մասնաւոր միջնադարեան (médieval) որակւածները, առհասարակ Եւրոպայի առաջնակարգ մասնագէտներու ջանքերով, մեզի բերին աւելի յատկ մասնագէտներն թողուած այդ շրջաններէն, սանկ հազարամի մը վրայ, հինգէն տասնըհինգ դարերու միջոց մը: Ֆրանսական, գերմանական, ասիայի յետոյ ամերիկեան դպրոցները որոնք դիտութեան վերջին միջոցներով սպառազէն հիմնովին աշխկերպեցին, նորագիտին մեր գիտցածը: 1900 ին բիւզանդագիտութիւնը առանձին մեծ գիտութիւն մըն է: Չօպանեան այդ մեթոսն էր որ պիտի փորձէր մեր Միջնադարին վրայ: Ասպարէզէն, «հուսեհն հասած» բանասէր մը չէր, ինչպէս կ'ըսեն, նարեկացին և Բուշակը յայտնաբերողը: Չուսէր փաստեր իր պատմական թափանցումին դործարանէն: Բայց կեանքի սպասաւոր մը — ողնուծուծը այս մարդուն օրուան իրադարձութիւններէն էր կազմուած, — այդ կեանքը ամեն ճիշդ գանկու և օգտագործելու իր գրական շնորհները դիմաւորեց կրթանքին միւս պարտքերը: Չօպանեանն ալ կը վստիչէ՝ մեծ պաշտպանութիւններ, մեզմէ ինչպէս Եւրոպայէն:

Գ. Յովսէփեան:

— Անիկա դիտուէն մըն էր, մոռնալու չէք տաիկա:

Որուն հագին չէր կրնար հանդարտիլ, չէր կրցած, կիսադարեան պրպառումներուն պարտադրած վարժութիւններուն հակառակ: Արուեստագէտը մերձաւոր չափերու վրայ իրաւունքներ ունէր անոր ներսը: Իր սարկաւազութեան, հէքիւթներ հաւաքող, ժողովրդական դիւցազնավէպեր գիրի առնող տղան Գերմանիոյ մէջ պահեց մաս մը բուն իր եռանդին, բայց իր գիտունի խառնուածքը(*) տմրացուց, ու անոր զգայնութեան պարտադրեց... գերմանական կարգապահութիւն որով մեր երազը կը մնայ դաւար, բարձրուղչ, բայց կը պահուի, կը պաշտպանուի երազներու յատուկ աւելորդէն, Չրաքեանին բառովը՝ խօլարոյսէն ազդուելէ:

(*) Այս դասաւորումը չրջուած ձեւով մը կը հաստատենք միւս Գարեգինին (Սրուանատեանց) մօտ որ անկարող եղաւ արտեսագլխի իր խառնուածքը ենթարկելու գիտունի և այդպէս չրջուած վճարեց իր տուրքը հայոց մշակոյթին, այսինքն գողցաւ, մոռցաւ իր գիտունի պարտքէն շատ բան, ձգելով անշուշտ մեզի շատ թանկ գործ մը, այո՛, բայց որմէ իր գողցածին բաժինը պիտի չուշանաք աւաղելու, երբ միտքի առջև բե-

Անցեր են ժամանակները, մարմինին ինչպէս հոգիին, կիրքերուն ինչպէս երազներուն վրայէն: Երիտասարդութեան, չափահասութեան խանդն ու կորովը կեանքին սուեր են, անդադար դառն, դժնդակ տուրք մը, ամենէն անգութներէն մէկը զոր պահանջելու մէջ չէ ողորդուած երեք մեր ճակատագիրը: Հարցուցէք դուք ձեզի թէ ինչպէս անցան ձեր սրտին վրայէն ձեր յիսուն տարիները որպէսզի դնէիք նոյն հարցականը Գ. Յովսէփեան անունին տակ համագումար կիրքերուն, երազներուն, բայց պահիկ մը մտամուր կանգ առնելով 1900-910 ի կատարի խաղաղութեանց թափին, գրոհին որոնք զինքը, երիտասարդ հոգեւորականը բռնագրաւ կը տանին Երեւանէն Բեթերսպուրկ, Պերլին, նոյնիսկ արեամբ ողորդուած Անատոլուն, իր սպասը կատարելու իր ժողովուրդին զոր 1900 ի մարդերը կը սիրէին, մանաւանդ արեւմտահայ հատուածին մէջ այնքան սրբազան, անդարման տրամութեամբ մը...: Ու կարիք չեմ զգար յիշեցնելու որ 1915 ը, ամէն հայու համար, ուր որ ալ ըլլայ, սկիզբն է բոլորովին տարբեր կեանքի մը: 1917 ը՝ ուրիշ: 1920 ը՝ ուրիշ: Մեր պապերը այդքան հակադրութիւններ ապրելու համար դարերու լայնքը ունէին: Ամէն հայ 1915 էն ասդին նոր գումար մըն է զգայութիւններու զորս ուրիշ տեղեր ձգեր եմ վերլուծման: Հոս, իմ ըսելիքը՝ մեր իմացական յօրինուածքին մէջ, այդ աղէտին երեւան բերած զորդագին կործանումը, այսինքն մեզ կանգուն պահող հզօրագոյն ազդակներուն վրայ մեր հաւատքին շիջումը, խաւարումը: Կործանուածը մեր ժողովուրդին կէսը չէր, այլ մանաւանդ հոգեղէն դրութիւնը որ մօտ հարիւր տարի կեդրոնած էր մեր իմացական բոլոր հպարտութիւնները: Չեմ բացուիր, իրենց ահաւոր վէրքին մէջ ձեր առջին փռելու հոգիները գրողներուն, մարտիկներուն, իմաստուններուն ու ասոնց շարքին... բանասէրներուն: 1920 ին այդ ամենէն, այսինքն սա մարդերը խանդավառող կիրքերէն, երազներէն շատ քիչ հետք: Կ'անցնիմ, շատ արագ, քաղաքական մեր զգայութիւններուն ալ ճախճախուտէն, մեր արեամբը գոյաւոր ուր կը լողային

րէք աշխատանքի իր շրջանակին, գէշ բառով մը՝ իր կալին ահաւոր ընդարձակութիւնը բաղդատուած ափ մը հողին Գ. Յովսէփեանին: Արդ Գ. Յովսէփեան մէկ հատորով այնքան բան փրկած է որքան Սրուանձտեանց եօթը հատորով: Նեղինակը այս տարօրինակութեան՝ գրական խառնուածքին տիրակալու մը վանեցի վարդապետի մօտ որ լեցուցած է իր էջերը անձնական ապրումով, Յովսէփեանին այնքան խնամքով զսպուած:

մեր այնքան արդար, սրբազան երազներուն դիտկները... Հայու ճակատագիրը ըսէք ու ինծի հետ դուք ալ անցէք անդին, այսինքն Սփիւռքին աւելի տնտեսոր ճախճախուաքին: Մեր ախորժակները իմաստի, միաքի, արուեստի... Ձերնք դատապարտեր անշուշտ հում նիւթր, մանր, չարքաշ հմտութիւնը, ոսկի կշիռը լեցուն ուղեղին, բայց կը տատապէինք այդ ամէնուն հաշտոյն: Թերեւս այդ տատապանքն էր որ միջամտեց որպէսզի մասնաւոր շահագրգռութիւն պարզէինք այն կոռոյցներուն համար ուր հում նիւթը ըլլար անթարկուած սրու փոփոխութիւններու, կարենալ մեզ տպուէրելու նոր կերպարանքներու տակ, մէջէն ինչպէս կաթողիկէի մը ճակատին սրբատաշ արձանը սրմէ ալ մոռցած ըլլայինք սակայն քարահանքի թշուառ իր կեանքը... Դուրսի աշխարհին վրայ կատարուած սա կործանումը, թէ ներքին տկարութիւն մը, — սկզբնական յղացքներու խօթութենէն առաջացած — միջամտեցին, ստեղծելու համար ծանր փոփոխութիւնը մեր ճաշակին, որպէսզի Ալիշանի մը կոթողական կոռոյցներուն փառքը, ինքիրմէ յոգնած, տոռնց դուրսէն սրեւ յայտ գրոհի, դալկանայ ու թառամի: Պատուական արքան կը հաւատար թէ իր ժողովուրդին տուած էր իրեն այնքան անհրաժեշտ հպարտութեան կաթողները: Ու բանից դուրս կուգար որ քառորդ դարը արդէն մարսած էր գործին հոգին, ձգելով կմախքը: 1950 ին հայրենագիտութեան թանգարաններ են անոնք, չըսելու համար գերեզմաններ, անոնք որ 1880 ին կեանքի, չքեղ փառքի վկայութիւններ արձանագրուեցան: Արդ էն քիչը հազար տարիներու խորհուրդ մը կը հաւատար թէ խտացուցած էր Ալիշան, այդ շարքերուն մէջ, որոնք իր լման չափահասութիւնը, ծերութիւնը արժեցին իրեն: Ու ինծի հետ էք ընդունելու որ խորհուրդները դիւրաւ չեն մեռնիր: Ալիշանեան վաստակին սա ճակատագիրը, իր դասովը, ինչպէս դառնահամ փառքովը իմացական տռամա մըն է, արեան տռամայէ մը աւելի սրտաճմլիկ: 1895 ին, Արշակ Զօպանեան, մաս մը պատանի այդ օրերուն, ծանր ծաղրի մը մէջ կ'ընէր ծիծաղելի պատուական, գերահմուտ արքային Հայ բուսակը (ԾԱՂԻԿ հանդէս, 1895, Օ. Պիծակեան կեղծանունին տակ), հակառակ անոր որ հայոց լեռներուն, դաշտերուն, ծմակներուն կը դիմանային Ալիշանի նկարագրած ծաղիկներուն ու խոտերուն վաւերականները: Խօսեցայ ձեզի շին հաւաստ հայոց գիրքին ճակատագրէն, աս ալ 1895 ին լոյս տեսած: Կը յիշեցնեմ մեծադիր այսինքն քառածալ Հայապատմութիւն ալ ճակատագիրը, որուն 650 էջնոց պատմիչներէն հա-

ւաքուած բնագիրները կը կանխուէին 140 էջոց Եւրաձականով մը, դուք կը հասկնաք տարողութիւնը այս բառին երբ ձեզ թելադրեմ որ մեր հին մատենագրութեան ամենէն ծանր, արժանաւատ, ցիղագոյն արդիւնքները կը բովանդակուէին հայոց պատմիչներուն գործէն ներս: Արդ յիշուած երեք հատորները, գին ծանրածանր աշխատանքներու, մեռած են այսօր: Կը գիմանա՞յ Գ. Յովսէփեանի նոյնքան յոգնովաստակ, նոյնքան մեծատարած աշխատանքը, չեմ ըսեր՝ վաղուան թէք աղոց (1895 ի Զօպանեանին տարիքով) կենսաբաղձ, խորհրդախոյզ, նորապաշտ ու ստուգամով գրոհին, երբ ասոնք, հետեւելով դարուն թափին, անցեալները մեռեալ տախտակներու նման ճանչնալու սովորութեան փոխարէն, — 1700 էն մինչեւ 1900, բանասիրական կրթանքին գերադոյն փառասիրութիւնը մեր մէջ, — ուզեն այդ անցեալները միակեօւր, հարթաքանդակին տեղ երեք dimensionներով, այսինքն կեանքին բոլոր կլորութիւններովը մատուցուած իրենց վայելումին, սինեմայի մէջ հետզհետէ փորձուածին նման, գրականութեան մէջ համադրական տախտակներու կերպարանքներով, այսինքն ձեւերու ասկորոնք իրարու ըլլային վերածելի, ծանօթութենէն ու թիւէն, փշրանքէն ու վկայութենէն կազմուած, մէկ ակնարկով գտնելով կեանքին լիութիւնը, իրաւութիւնը, պեմպը: Այդ աղաքը, տարիքէն բխող անփութութեամբ մը, իրենց յատուկ ալ թեթեւութեամբ — արիւնն ալ ծանրութիւն ունի, ըսիկ կ'ուզեմ՝ չէ միօրինակ վազող հեղուկը լեռներու աղբիւրին —, ինչպէս մերն էր 1900 ին, Ալիշանի վաստակին դէմ, գուցէ չանդրադառնան երկար, տաժանագին, անաւոր թիապարտութեան որուն գինն է Գ. Յովսէփեանի ամբողջական գործը (անտիպն ալ առնելով անկէ ներս), այնքան խղճամիտ, պարկեշտ, ամէն մէկ տողը ծանր, դժուարորակ վկայութիւններով պաշտպանուած և պահանջէին

ա) — Անոր օգնագրութիւնները համադրական կերպարանքներու տակ: Այսինքն՝ ուղէին եաղբակեանքը, Օրբէլեանքը, Վաչոսեանքը, ամբողջ շարքը այնքան մանրակրկիտ խուզարկութիւններով կազմուած, միւս մենագրութիւններուն՝ լրիւ, միսին ու օսկօրին ծանրութեամբ, կեանքին գոլովը սանկ գուլուսուր, մեր օրերու մարդերուն ոչ անշուշտ կադապարէն, բայց իրենց օրերուն բոլոր տուամաթիք ապրումներուն հանդէսին մէջ, իրենց հատուածական, խճանկարային, չափազանց հարազատ բայց նոյնքան ալ ցեմաքիֆ, դժուարամատոյց կատարելութեան փոխարէն: Ասիկա, այդ տղոց հաշտոյն ես ալ պիտի չդադրէի պահանջելէ, խանդա-

վառութեանս մէջը քանի մը իրադործուած նմոյշներուն, մատենադիրներէ ու իշխաններէ: Արդի գրականութեանց բոլոր վարպետ կենսագրողներէն ոչ ոքէն ետ կը մնայ Գ. Յովսէփեան երբ Գլաձորոյ համալսարանին արի ուսուցիչները, մատենադիրները կը նետէ ոտքի, իրենց բազմազանակ կողմերուն լրիւ մատուցումովը, կամ չփիղ որմաքանդակի մը նման կը սեւեռէ ձեր սիրոյն ու հիացման մէջ Խալբակեան տոհմին վերջին ներկայացուցիչին Օրիին անմոռանալի նկարը: Կեանքին մեջ ու կեանքին պէս: Ոչ վէպ, ոչ ալ շփացուած հերոսապատում: Այսինքն շրջանին մարդերը, ոչ միայն իրենց ազգաբանական տախտակներուն հարազատութեանը մէջ, ոչ միայն մագաղաթեայ կամ մարմարեայ վկայութիւններուն անհրաժեշտ ստուգութեամբը, այլեւ լրիւ, ամուր հագած հոգեղէն ու մարմնեղէն այն իրաւութիւնը որ կը զատէ թանգարանեան անզգած արձանները Ալուայի երկոտանիներէն, խեղճ ու պատառ, բայց կենդանի: Փռուէին միւր յագեցումին համար, այնքան տարածուն, եկզօթիւ ըսուելու չափ մեզմէ հեռու, նոյնիսկ կարծես երբեք մերը չեղած անուններուն (Պապաւ, Պոօ, Լաշի, Հասան — Ջալալ, Հասան Ամիր, Եւլին...) խտացուցած հայեցի իսկութիւնները, մարդեր անշուշտ ասոնք, մեզի պէս միս ու ոսկոր, օր մը այդ դղեակներուն, տաճարներուն, վանքերուն շուքին, իրենց մարդկեղէն հագերուն բոլոր բռնները չալկած, իրենց կիներուն, զաւակներուն իշխանագեղ ու նոյնքան արիւնտկուռ տաւամաներով, — կարճ՝ ինչ որ այդ դարերու բոլոր մեր իշխաններուն առաջադրուած կենցաղը իրեւ օր օրի ազատուեցաւ անոնց զգայարանքներով, ամիսներով ձիերու քամակին, պղինձ ուռններով սաղաւտրած իրենց հալածական գլուխները, իրենց կտրժքի երեսին երկաթին թերթերը վրայէ վրայ կարած, վազելով, գրոհելով, նահանջելով, արիւնյուշայ բայց կոտորի, դէպի յաղթանակ կամ թշնամիին սուրին տակ նահատակ, գրեթէ միշտ մեղքերու ու մահուան խորխորատին վաճառուած: Թերեւս կը պարզեմ չափազանց երբ կհանքերը այսպէս քանի մը խոշոր կտուներու կը վերածեմ, բայց դուրս չեմ իրականութենէ: Թելադրեցի վերերը, թէ Գ. Յովսէփեանէն մասնաւորուած շրջանը մեր պատմութեան ամենէն քիչ լոյս տեսած մասերը կը կազմէր: Ու Ալիշանի (Յուսէփեանցուն Ալիշանը) և Գ. Յովսէփեանի կողմէ այսպէս ուրուանկարուած մարդերը որքան յուզիչ, մեղամերձ պիտի ըլլային, եթէ երբեք «փառապսակ մեր նախնաց» պատկերներուն սեղ անսնք դաշին մեզի պարզ ու պարկեշտ իրաւութեամբ մը,

այնպէս, ինչպէս անցեր էին անոնց վրայէն կեանքին կիկլոնները, զանոնք անդուլ հալածելով, ներսէն ու դուրսէն: Ներսէն, աշսինքն ծանր, հասուն, խորունկ մեղքերէն սրունք մեր օրերուն կեզծիքը, կամ հաստ, տափակ, անկնիք անդթութիւնները յիշեցնելու չէին հաւանաբար, այլ շատ իրաւ, շատ առամաթիք, երկար պայքարներու հետեւորդ անխուսափելի անկումները, իրենց լման հասակով, լման կշիռով, այնքան որ սովորական աղօթքը, միջոցները կը մնային անբաւական սրպէսզի զանոնք զնելու, արդար Դատաւորը ողորջելու համար այդ մարդերը չքաշուէին իրենց ունեցածն ու չունեցածը վտանգելով ստքի նետելու յիշատակարաններ, առճարներ, անշուշտ համաձայն մեղքին ոգնուականութեան, մեծութեան, գերազանութեան, կամ գնէին, նուիրանքի համար, իրենց ամենամեղ անձերը քաւելու նպատակով՝ մեղսաքուիչ սրբազնասուրբ մատնաներ, ապահովէին իրենց մահէն անդին ալ ողջերուն մաղթանքները, հողացները, հագնանդիստները, պատարագները իրենց քաւութեան գործը ամուրի կապելով, ստկարկէին յիշատակութեան օրերը, սեղանները (պատարագին մատուցման), անգամները ոչ միայն մաղաղաթներու պաշտպանութեանը վստահելով այդ մուրհակները, այլեւ մարմարի վրայ յաւերժադիր արձանագրելու, հաստի կապելով ամէն մանրամասնութիւն (ն. Աշոնց որ Խաղբակեանքի տեղեկաբերն է [Դուրեան մրցանակին] այդ թիւերէն կը հանէ գրամական գրութիւնը այդ դարերուն) ապահով սպասման մը մէջ վերջին Դատաստանին: Այդ դարերուն իշխանները մինակ իրենց կիրքերը չէին դարձաներ կամ անոնց արդիւնքը, մեղքերը զնելու չէին յատկացներ իրենց ուժը, այլեւ կը յանձանձէին իրենց խնամքին ապաստանած հազարաւոր աղամորդիներուն բերազան կարիքները: Դրչադիրներու յիշատակարաններէն որքան անուն: Ըսի թէ 5000 ը կ'անցնէր Խաղբակեանքի մէջ ինկած անուններուն գումարը: Խայտառղէտ կարաւանը իշխան-իշխանուհիներուն, քահանայ-երէցկիւններուն ու ճեւեցնէ, արեղայ-օրինակիւններուն, կաթողիկոս-վարդապետներուն, գրող և ուսուցանող, նկարազարդող ու կազմիչ, մաղաղաթ քերթող և թանաք հարող...:

բ) — Այս մարդոց ցեղին ալ իրականութիւնը, կեանքէն քիչիկ մը վեր, ա'ն՝ որ ողբ որակումով մը կը պատուի տափառային հասարակութենէն ու կ'ըլլայ ստեղծում: Դուք գիտէք թէ Գ. Յովսէփեանի աշխարհը հայոց պատմութեան որ շրջանին կը պատկանի: Մթին, գրեթէ անձանթ այդ աշխարհէն մեղի բերուած ամէն

հոսմունք, բիւրեղացում, անձնութիւն, այս անգամ այդ մարդերուն գործէն, ուր պահ էին դրուած, խուսափուկ ու ծուարուն, մօտիկն են արուեստին: Սաւսուռը՝ որ երբ արձակուել այդ նշխարներէն թունդ է և խռովիչ, նոյնիսկ վտանգաւոր, ելեկտրական հոսանքի մը նման: Քարը, մագաղաթը, կտաւը եւլին... այդ սարսուռը կը պահեն իրենց բջիջներուն խորը, սպասելով կտաւարդական մոտիկին որ պիտի կոտրէ գորշ տեւողութեան և մունջ տնչարժուքեան կնիքը անոնց վրայէն, մեր ընկալչութեան ու սիրոյն բերելու համար անիմանալի ապրումներու հանդէսը, ոչ տնարժան մշակույթ քիչ մը խռշոր տարագին (Յետնորդները, ժառանգորդները գիտեն երբեմն երախտիք վճարել): Այս տողերուն հետ իմ միտքէն չանցան վիպական միծօգտագործումներ, անզբաղ կիներու հետաքրքրութեան յագուրդ ճարող, ԺԹ.րդ դարուն այնքան փնտռուած ու փառաբանուած, երբեմն քմայքին, տլանդակին իսկ գինով (րոմանթիք պատմական վէպը, մեր և օտարներուն մօտ), երբեմն գիտութեան, գուտ պատմութեան սպասարկու, բայց գրական միջոցներով գոյաւոր: Ու չունիմ նկատի դարձեալ պարագրութեան թացիկ ու յաւակնոտ հեշտանքը, մանր մանր կամ լայն լայն քարդելու, այսինքն համառօտելու հիներուն ժառանգութիւնը կամ լսմբելու մէկ էջի մէջ շատերու վկայութիւնները: Երբ մենք կը քաղենք դէպքերը պատմիչներէն անոնց վրայ կը սրսկենք քիչիկ մը վարդիշուր ու կ'անցնինք պատմաբան: Բայց գիտ չէք կրնար արգիլել խորհիւ 1860 Յրանսական Պատմաբան դպրոցին կամ 1900 ի Ամերիկեան գօրուոր թեքնիքին, մանաւանդ խորունկ թաղուած անցեալներու վրայ երբ կը կատարուի աշխատանքը: Ասկէ զատ, գիտեմ որ անցեալէն վերբերուած ամէն փշրանք փակ դրութիւն մըն է այսօր մեղի անհաղաղ յոյզերու: Մանօթ էք ծանր, խորունկ ձգողութեան թանգարաններուն ոգին իսկ թանձրացնող: Բացէք, օրինակի մը համար տողիկը ուր «ամե-նամեղ», «սրուպ», «գեհեմագիր» ընդօրինակող մը, յիշատակարանի մը կողիկին, վախկոտ, նուաւ, արդահատելի, իր աղաչանքը կը մտտուցանէ ապառնի ընթերցողին, ձեռագիրը «վալելու»ին, — երանի օրերուն ուր գիրք մը կարգալը արքայութեան մէջ գտնւ գի-գելուն կը մնար համանիչ, — անկէ թախանձագին խնդրելով որ չմոռնայ, իր յիշատակին — հիմա կ'ըսենք՝ հասցէին — փրկարոր «ողորմիս»ը, «հոգոց»ը: Ինքնին աննշան սա մանրամասնութիւնը կը վկայէ սակայն աւուստի հաւասար ապրումներէ, երբ թափանցումը կատարուի պատշաճ լրջութիւնով: Լման դարեր կը պառ-

կին ձեռագիրներու նկարներուն մէջ: Անցեալով զբաղումին երանութիւնն ու դժբախտութիւնն:

գ) -- Այս ամենէն վեր, հայ մեակոյթը, որով տառապիլը, հպարտանալը, ամէնայլ հոգեկան տառամաներ, քանի մը սերունդի համար, բայց որուն կերտումը, այսինքն իր հիմնագիծերուն մէջ սեւեռումը հազիւ թէ կը սկսի: Քիչ անդին քանի մը մանրամասնութիւն:

Այս տողերը, ոչ ոքի ուղղուած, չեն նոյն տանն հրաւեր: Տղոց փափաքները գուշակել, կանխել կամ արժեւորել ու արժեզրկելու դեր մը տխուր է սակայն մէկու կողմէ որ իր տղայութիւնն իսկ պիտի չուզէր ծախս հանել, ինքզինքը յարգարելու տելի ազատութեան մը համար նոր հրամայականներու, որոնց արժանիքները չէ որ կ'ուրանամ, այլ ապառնալիքը կը ջանամ բերել իր պարզ իմաստին: Չեմ ալ ուզիր որ Սփիւռքի դառնացած հոգեբանութիւն ալ փորձէիք տեսնել սա թելադրանքներուն ետին: 1900 ին, իմ դառնութիւնը իմ շատ մեծարժէք, գերահմուտ ու սուցչէն, եղիչէ եպս. Դուբեանէն, կուգար նոյն հոգեվիճակէն: Սրբազանը այդ անցեալը, մեր անցեալը, կը մերժէր իր հպարտութիւններէն, իմ նախասիրածներէն մասնաւորաբար: Արեւմտեան բանասիրութեան բոլորանուէր ապաստարկու, ան կը մերժէր մեր պատմութեան ոչ թէ սրտառուչ մեծութիւնը, այլ այդ պատմութեան ետին կարելի մշակոյթի մը միջը, իր սկիզբը ըրած արդէն, վեհնատիկէն ու վիեննայէն շատ ակօսներով, այսինքն լեզուէն ու կրօնքէն տարբեր փառքերու երազելով,

— հայ աբուսեֆն, հայ բանասեփծուրեան, բառեր տառնք որոնք Չօպանեանի մը գրչին տակ կը յաւակնէին եւրոպան նուաճել: Սրբազանը որ իր տունին չափ կը ճանչնար մեր հին գրականութեան բոլոր տարածքը ու հոն բարձրացող բոլոր փառքերուն փխրուն, «կաւե» հիմա կ'ըսենք, արձաններուն թշուառութիւնը, կը տառապէր, ինծի այնպէս կուգար, անկարող ըլլալուն ինքզինքը զետեղել վիեննացիներուն տափակ սառնութեան կամ վեհնատիկցիներուն հերարձակ միամտութեան մէջ: Ու, հիմա կ'անգրադանամ, Սրբազանը կը ճանչնար միջազգային գրականութեանց հօրաբայն փառքերը, շատ մօտէն, ուղղակի վերծանումով, քանի որ իր մատենադարանին կէսը այդ կարգէն գիրքերու էր յատկացուցած: Անոր քմծիծաղը հայոց գրականութեան բոլոր կսթղներուն հասցէին, անշուշտ որոչ զգաւտութեամբ մը, բայց ինծի համար այնքան պարզ, այնքան իրաւ ու վրդավիչ,

երբ հայ հանճարին սկսած միթը կը դիմաւորէր փաստերու անբաւականութեամբ, այդ միթին քուրմերը ձրի շնորհներու բաշխիչ յայտարարելով: Տեղ մը պատմեր եմ, ծանր, կործանող իր քաշքըշուքն ալ իմ պատանիի յաւակնութիւններէն, փառասիրութենէն: Տասնըօթի տարեկան պատանի մըն էի ես, իր ոտքերուն գացած Արմաշ, ու իր հարցումին, իմ դիմումիս, իմ պատասխանը՝

— Գրեիւն հայոց գրականութեան պատմութիւնը
անիկա «տեղոյն մպիտովր» իր հղբօր աւելցուցիր էր
— Քանի հաստ՞ր...

Չգացի որ կը ծաղրեր: Ու ասիկա առաջին իսկ հանդիպումիս:

Սքանչելի այդ վարդապետը, լայնամիտ ու թափանցող, դեռ էր մտած մեր բանաստեղծութեան հարազատ խորհուրդին (Դուրեան Սրբազանի այն քերթումները որոնք կը կանխեն 1900 ը, գրքունակ, առաջափական յօրինումներ են, բոլորով դասարանական ու հիմնովին անբանաստեղծ) ու կը նայէր մեր գրականութեան վրայ օտարին մէջ մեծցած seigneurի մը հոգեբանութեամբ: Իմ քէնր, կորսնչար, Պիտի չներէի իրեն ոչ թէ հեղնանքը զոր ունէի պատճառ արդար ալ կարծելու, այլ իր անջիւրմութիւնը հասարակաց խանդավառութեան գիմաց: Եւ մեր իրաւ արժէքներուն, մեր հին մասնադիրներուն գործը ապրեր էի ոչ բանասէրներուն զործիքներով, այլ մարմինիս վրայ (պատմեր եմ տեղ մը թէ իմ առաջին գրութեամբ վարդանին պատերազմի էր, Եղիշէն ներշնչուած, բայց անհուն կատաղութեանը մէջ թուրքին որ տուրքի համար իմ չորնալու փռուած զգեստներս առեր տարեր էր ծախելու), այսինքն իմ պապերուս նման: Լման տարին, Սրբազանը պահեց այդ անջիւրմութիւնը մեր պատմութեան սնտաղաղը հռետորութիւնէն հաւանարար ստապելով, ինչպէս աւելի ետքը, իմ կարգիս, ես պիտի լեցուէի ծանր գառնութեամբ մեր գրական հռետորութեան հանդէպ: Լման տարին, (1899-1900) մեր Միջին դարը հրաշքի մը գահաւսրակն էր իմ մաքին: Սրբազանը չէր մերժեր անշուշտ այդ դարերը, բայց կը վերածէր այն օրերուն թոցիկ, ստերջ ճաշակին, լեզուն միայն նկատի ունեցող վիեննական տափակ ուղղափառութիւնը՝ դասական հայերէնին, ասոր ալ նեղիւսկ մէկ շրջանին (Փարպեցին զուրս կը չպրտուէր այդ շրջանէն, որպէսզի տափակ Եղիշիկը — քանի որ թարգմանութիւն էր, ան ալ վարժապետական սգիով յոյն հակաճառողի մը գործէն — բարձրացուէր հայ գրականութեան դակի գահին, կամ Ոսկե-

ընդհանուր թարգմանութիւնները արժեւորուէին իբր գլուխ-գործոց-ներ) որով հայ գրականութիւնը լեզուի հանդէս մը կ'ըլլար, զայն տիրապետած ըլլալը՝ գրողէտի վկայական: Անկնիք, թշուառ, գրքունակ փառքերը ոսկի, արծաթ դարերուն, ովստանայուած ու զօրացուած ալ հակադրութիւններովը պղինձ, երկաթ դարերուն, այսինքն այն շրջաններուն ուրկէ եկած են մեզի մեր միջնադարեան բանաստեղծութիւնը, մեր արդիական գիրքերը, որքան որ կը ներուի սա որակականը գործածել, օրինակ Մխիթար Գօշի դասասանագիրքին կամ Ամիրտովլաթի բժշկաբանին համար:

Դասի մը, ուր մեր միջնադարուն մէկ բանաստեղծը նիւթ էր ոչ թէ քաշքշուքի, այլ «հաւասարեցման», ինչպէս կ'ըսէր, իմացական նոր չտեսութիւնը քիչ հանդուրժելով, իմ քիչ մը շատ խանդավառ թափը մեղմելու համար, ժպտագին, հեգնելով բայց խորապէս ալ համակրալից,

— Տղաս, յարեց անիկա, իր վերապահումները ամբողջն զետեղելէ ետք ձմեռ ցեղին գերագոյն արտայայտութիւնը՝ յայտարարող նարեկացիին իրական արժէքին շուրջը, վաղը կը մեծնաս, ու կը մեծնաս մանուաւոր հպարտութիւններէդ, գտնելով մեծ մշակոյթներուն իրական կշիռը մտքիդ թեւերուն որոնք կը պարտասին, թերեւս կոտորտին ալ այդ ծանրութեան տակ: Յոգնութիւն առնելու համար, չեմ ուզեր որ ընես ինծի պէս (հաքէն պիտի անդրադառնայի որ քանգարազոյց որակականը իր հասցէին թերեւս գինն էր սա յոգնութեան): Փնտռէ հանգչելու տեղեր, միջոցներ: Հիմակուընէ գիտցիր սակայն պիտի ամենաս քուկիներէդ գտնելիք միջոցին ու տեղին համար:

Պատգամ, դառնութիւն, դաժն,

— ինչ գիտնամ:

Անցեր է գրեթէ կէս դար այդ դասէն: Հիմա կը խոստովանիմ որ սրբազանը իրաւ կ'ըսէր, իմ մաս մը տղու ուղեղին մշակոյթներու չուքն իսկ չէր ինկած, մեր Քուչակը, նարեկացիին առանց ծիծաղելի ըլլալու՝ հակադրելու համար մարդկութեան հսկաներուն: Որքան քիչ իմ, մեր գիտցածը այդ ամենէն: Բայց դարձեալ կը խոստովանիմ որ Սրբազանը ամբողջը չէր ըսած: Չեմ պատմեր իմ հեռացումը Արմաշէն, թափառական իմ դժոխքը երիտասարդութեան տեղ, իմ անհուն պատրանաթափութիւնը: Օտար գրականութիւնները (Սթանտալ, Պալզապ, Ֆլօպէռ, Տոյսթայովսքի իմ մտքին անդրանիկ տաղանակները կը կազմեն) ինծի տղին հպարտութիւն, մեծութեան շատ յստակ զգայութիւն, մարդ

երկոտանիին անասնութիւնները քաւող, գնող, մեծատարած, խորունկ, իրաւ, սրտառուչ արարքներ խելքէ, քաջութենէ, զոհողութեան ու գեղեցկութեան հանդեսներէն։ Ու այս ամէնուն հետ ու քով, նոյնքան մեծատարած, շքեղ գազանութեան կրկէսներ, իմ տէքերուս, սրտիս, ատոնց կարակոր հերքումը փառակերտող, աւելի քան ամպարադիծ հանդէսները արեան ու փողոտումի։ Քանի քանի անգամներ ստուերը իմ վարպետներուն իջեր է իմ յուսահատութիւնը ամոքելու։ Պալլագի մը տաւաման։ Տայսթայովսքի՞ն։ Այդ մարդերը ապրեցան, փոխանակ իրենք գիրենք սպաննելու։ Ես ալ ապրեցայ, անոնց նմանելու՞ թէ աւելի յիմար պատրանքներու շղթայուած։ Ու մօտ է իմ չէնքը, եթէ խոշոր չէք գտներ սա ձեւ արտայայտութիւն մը։ Ստիպուած եմ, յաւիտենութեան սեմէն, խոստովանիլ դարձեալ որ ոչ իմ վարպետներուս Եւրոպան, ոչ նոր Ամերիկան ինծի չտուին յուռութքը, խեղճ ու պատառ, որ զիս մահուան մէջ ալ պիտի պաշտպանէր ու կը պաշտպանէ, մեծ այդ մշակոյթներէն յասակերտ դժոխքին մէջ ու ընդդէմ, իմ կեանքին վերջին քառորդ դարուն։ Ու մեծ բառեր չեմ բլլար գործածած երբ յայտարարեմ որ իմ ժողովուրդը ապրեցաւ առնուազն քսան ու կէս դարերը — իր գերութիւնը — իմաստութեանը մէջ իր յուռութքներուն, դուք տուէք անոնց անուն, ես կ'անցնիմ գրելու։ Հայոց մեակոյթը, — իմ պատանութեան՝ մեր րանաստեղծութիւնը — զիս կեանքին հրող հզօրագոյն սզդակիր եղաւ։ Իմ ալիւտիւն, այդ մշակոյթէն ոչ թէ կ'ամչնամ կամ կը խրաչիմ, — ինչպէս գուշակել էր յաւակնած իմ մեծ վարժապետը — այլ զայն կ'արմեւորեմ առնուազն հաւասար արեւմտեան մեծ ժողովուրդներու իրադրածումներուն, մնալով զօրաւոր խելամտութեան մը մէջ համեմատականութեան։ Միջոցներու ուսումնասիրութիւնը, այդ ժողովուրդներու պատմութենէն, զիս պիտի արտօնէր սերի։ Այ հպարտութեան, իմ ժողովուրդին կատարել կրցածէն։ Ո՛վ որ իայ մեակոյթ յղացքը պիտի ուզէր սանկ քիչիկ մը պարզարանել, այսինքն բառը գործածէր արդարութեամբ, իր պատկան կալուածին համար, չէր կրնար օփրերան չմնալ իր հաստատումներուն դիմաց։ Իներէք ձեր մտքին այդ մշակոյթը հանգրուանող մեծ թուականները, ու հարցուցէք դուք ձեզի թէ որ հրաշքին միջամտութեամբը կարելի կը դառնան հայոց գրականութեան ալիւս պատականացած մեծ կերպարանքները, երբ մեր քաղաքական կեանքը կը թուալէր այնքան ալիկոծ գնացքով մը դէպի խորխորատ։ Ու նիւթական սա տհաւոր տոգնապը ամ-

բողջովին իրեն գրաւած կը պահէր ցեղին ուժերուն բովանդակ պահեստը: Կ'ըսեն թէ 1939-45 ի չրջանին թուրքերը ոչ մէկ գիրք են գրած: Կը հասկնամ: Բայց չեմ հասկնար թէ ինչպէս մինչեւ մեր օրերը յաջողեր է հասնիլ մեր միտքին ստեղծագործ թափը: Ո՞ր դարուն մեզի տրամադրուեցան գրականութիւն ընելու տարրական իսկ պայմանները: Ե. դարո՞ւն: Ժ. դարո՞ւն: ԺԲ. դարուն թէ ԺԹ. դարուն: Բացէք թուականները, այսինքն աչքէ անցուցէք քաղաքական դէպքերը ու պիտի համոզուիք թէ այս ժողովուրդին մտքին տապանը միշտ ալիքներու կատարներէն է վազեր: Եւ սակայն, կայ այսօր հայոց մշակոյթը, ընդդէմ դժպիհ բոլոր այս արգելքներուն: Ու հանդիտօրէն, հարցուցէք դուք ձեզ թէ Գ. Յովսէփեան կրօնաւորը — մի մոռնա՞ք որ մեր քաղաքական կեանքին սպասը 1917 էն տարին է որ անցեր է աշխարհականներուն —, այնքան չարողէտ պատահարներէ կրնկանար ինչպէս յաջողած է ճարհիլ, գումարի դնել իր հակայական մթերքը, երբ այդ նախանիւթին անդաստանը, հայոց աշխարհը կոխան էր թըշնամիին ու մեր Սփիւռքը հոգեւարքին կայանը մեր բոլոր երազներուն:

Այս տողերը մի գունաւորէք Երզնած բոմանթիզմով մը զոր անոնց հեղինակը փրցուցեր նետեր էր իրմէն, պատանութեան իսկ գններուն, պատկերին առջեւ արիւնլուսայ, իր ժողովուրդին: Յետոյ, հարկ կ'ա՞յ յիշիլու միւս տրտում ալ թելադրանքը, հպարտութեան վրայ շահաւէկելու, երբ իմ շուրջը ամէն ինչ փոքրութիւն է ու փոքրագութիւն, բառեր ասանք ալ, սրունց մեռաշնորհ մը չենք գնած մեր պարտութեանց հաշւայն, քանի որ տեսանք արիւնները, վեհները, վեհանձնները մեզի չափ անարի, նսեմ, ճիղճ, վտանգի դաշտին վրայ սողալէն: Այս ժողովուրդին մէջ փառքերէ պողալը, իր կարգին ուրիշ տրամութիւն, այնքան իրաւ սակայն քանի որ փառքին յղացքն իսկ ըրեր ենք փշուր փշուր, անճանաչելի, ինքզինքը հերքող, ազգովին քնարերգուած երէկուան յուզումները, տուած զոհութիւնները, ազգին հոգիին մէջ գերագահ բողջմած սրբութիւնները երբ այսօր նոյն հռետորութեամբ կը յայտարարենք հայրենիքի հանդէպ դաւաճանութիւն բերանովը անոնց որոնք առաջին անգամ պողացել էին այդ փառքերուն զգլխանքը մեր խաւարամած հոգիներուն: Ու այս տողերը չեն գրուիր ամօթին համար ալ մեր հպարտութիւնները աւաղելու, ոչ ալ պատմելու բռնութիւնը, ձգողութիւնը օրակարգներու ուր մարդիկ կը յաւակնին սկսիլ հայոց ժողովուրդը, հայոց պատմութիւնը,

որ անշուշտ չի նշանակեր անցեալը մերժել, բայց կը նշանակէ դարաւոր խորհուրդներ ձգել սպանդի շրթներուն: Այս տողերը կը գրուին, նոյն աստիճան, օրէն, թուականէն, քաղաքական հանգանակներէն վեր պարզութեամբ, պարկեշտութեամբ, արիութեամբ

— պտտալու՝ միութիւնը սիրտի, հոգիի, միտքի իմ ժողովուրդին, անոր բոլոր դաբեւունքն ալ համար, մեծին ինչպէս պատկերին, սեւին ինչպէս ճերմակին, զեղինին ինչպէս կարմիրին: Բայց փաստէն որ ծանր է ինքնին, բոլոր դարերու վրայ բացուող, այս ժողովուրդին հոգեկան շնորհներէն, այնքան անուշ, թանկ, տրտում, սրտայոյզ, ստեղծումին բոլոր կալուածներուն երեսին, կայ արեան սրբազան պատգամը զոր մեկնելու, հասկնալու մեր պարտքը կը կատարենք այնքան անօգուտ դառնութեամբ, իրարու մերժելով այդ արեան իսկ իրաւունքը, հողին նոյնքան սըրբազան սփոփանքը, ողջերուն՝ հպարտութիւն, ստեղծումի ասպարէզ, մեռելներուն՝ քողով խաղաղութիւն: Արիւն, ստեղծում, սլացք, մեզի միշտ աւելի անդին, դէպի բոլոր արիւնները, ստեղծումները: Ու մի մոռնաք, միշտ մեր չափով, կը կրկնեմ ու կը կրկնեմ՝

— մեր եղով:

Անպարտաք, անգիտութիւն, նոյնիսկ տղայական միամտութիւն՝ այդ խորախորհուրդ ալժիմիքն խօսել, գրած ըլլալ յայտարարել հոն բաներ որանք մարդկային յաւիանական արժէքներու թանգարանին մէջ բացառիկ կայքերու ըլլալին սահմանուած: Որբութիւն, երբ մեր դառնութիւնը մեզ կը գդեանէ, մեր տեսածներուն ետին սեւը գտնելով հերքումն իսկ այս անգամ մարդկութեան հպարտութիւններուն, այնքան ծանր, սուղ գնուած, անասնութեան դարերէն մինչեւ մեր օրերը: Ու այսքան զոհերէ վերջ ճակատագիր՝ նորէն, որպէսզի ըլլանք ստիպուած զարմազրելու մեր պապերուն հերոսական եղանակները, — անցնիլ անդին, այսինքն չտնտնալ անասնութեան, հեշտանքի, միտքի, արեան ճեմներին և մշարարական տխտերու դալկութեանց, սեւ ու դեղին ոսկիներու և անհուն, անխորտակելի կեղծիքի համախառնուրդ

— մշակոյթի առջեւէն որ կը պարզուի մեր աչուրներուն: Լուռ, մոռնալ, առանց պատրանքի:

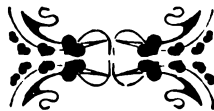
Մեր պապերը ըրին այս ամէնը, իրենց սքանչելի իմաստութեամբը, կառնելով գերագոյն իրականութեան, ապրելու իրենց պարտքին:

Այսօր, մենք անոնց զաւակները չենք կրնար օգտագործել

անշուշտ այդ սրբազան յուզութիւնը, Հարիւր տարուան մէջ այդ հերքումը մեզի արժեք մեր ժողովուրդին կէսէն աւելիին բնաջնջումը, մեր թիւէն անդին մեր հոգերը ուսելով, Բայց կրնանք մեր ձեւովը մօտենալ ուղեւորին: Մեր հոգիին ատամներով մեր զայրոյթը աղալը թերեւս տկարացման ազգակ: Մեր զգուսնքը այդ նոր մշակոյթէն, իր կարգին թերեւս ուրիշ աղբակ, մեր չըջափոխութիւնը դառնալիցնոյ: Բայց մեր վստահութիւնը՝ անայլա՛յն՝ օրէն, ուր մեր կամ մեզ նման խոնարհ ժողովուրդէ մը, մէկը, իր հանճարովը պիտի ստեղծէ միջոցը քաւել ապու մեր բոլոր նուաստութիւնները, զոհերը, մեր յաւիտենական թշնամիին, ու անոր նոր պաշտպաններուն: Ինչ ընդարձակ այլասերում որ վարակած է մեր ժամանակներու փարթում ու երիտասարդ հասարակապետութիւնը՝ Նոր Աշխարհին, իր հանգամանաւոր ներկայացուցիչներէն մինչեւ անպատասխանատու զանգուածները: Եւրոպան ազատեալու համար հսկայական գոհողութեանց, վտանգներու դիմակալ այդ ժողովուրդը որքան շուտ, շատ, շա՛տ գիտէ մտնալ անմուռանալի բաներ: Այսօրուան «ազնուական», «ազաւակիր», «մեծագի», «հիւրասէր», «երբեք ջարդարար» յայտարարուած ժողովուրդը երբ նախագահներ, սպարապետներ կը փառաբանեն, հայերը նշատեցնելով ոճիրին աթոռին, կամ հզօր կեղծիքով մը կը խաչեն իրենց խղճտանքը կամ երբեք ձեռք չեն երկարած միախոնարհութեւ Մորկընթաւունքու, ձէրըրտներու հատորներուն, ուր թուրքին կերպարանքը աւելի քան հարապատ սեւեռուած է այդ բանը ընելու ընդունակ մարդոց կողմէ որոնք սեղին վրայ տեսան սրբազան ժողովուրդը, սարի մը ամբողջ ջարդերու հնչանքէն գինով ու յիմար: Ժամանակով, դարերով չեն կրնար փոշիանալ այդ վկայութիւնները: Դերման խժոյժութիւնները պատճառ, որպէսզի ոչ թէ մոռցուին, այլ գլխովին այլափոխուին գերազանց խժոյժութիւնները Մեծ ժողովուրդին որ անա կ'արժանանայ այնքան անակնկալ վարձատրանքի և փառքի: 1915 ի աղէտը անով անդուգակչուի է որ անոր հեղինակները զայն չլթայագերծելուն մէջ կը հաւատային թէ կը ծառայէին իրենց պապերուն աստուածութեանց: Մարդկութիւնը ծախելը, այսօր դիւրին, վաղը պիտի դառնայ ծախողներուն իսկ գլխուն գինը: Դուրս չեմ իրականութենէ: Իմ հոգիին առջին յատակ է մարդը, մարդոց խումբը որոնք գտած են գաղանիքը այս մարմնական և իմացական գաղանութիւններուն հաշիւը պահանջելու և յարդարելու, միակտուր կործանելով ինչ որ արեւմտեան մեկոյթ օսկեփոշի պիտակին տակ կը քաշքշուէ և

պատմութեան յանձնելով ամանէն անարգ մարդկութիւնը, ողջ ողջ Արդարութիւնը — սուր յղացք — ինքզինքը հերքելով է որ պիտի գայ: Զի կրնար չգալ: Մարդկութեան այսօրուան յառաջապահ դրամապետութիւնները, նաեռվ, օգտնաւով, զրահաւորով և կանանչ թուղթի բուրդերով երբ կը յաւակնին թաղել զոհերուն ողբերգութիւնը, գիտե՞ն թէ կը պատրաստեն իրենցը: Կարմիր մարդարէ մը ըլլալու պէտք չի կայ խօսելու օրէն, ոչ շատ հեռու ուր Ալեքսանդր Պլօքի քերթուածը պիտի դառնայ օրուայ ապրում...: Երէկ Արեւելի-Արեւմուտի ոսին, աման, տիրացուական ճակատախաղ մըն էր խաղցուածը: Ներկաւար մը քիչ մնաց պիտի կտրէր՝ կորդեան հանգոյցը: Այսօր դեմոկրատ — համայնավար հակադրութեան տակ այդ արեւմուտքը կը կրկնէ գերմանական ռազմախաղը, նոյնքան անողոք սիւնիզմով մը երբ դարերու ամենէն սրբազան իսկութիւններուն կաթիլներովը կազմուած հարազատ մշակոյթը — մարդկութեան, հաւասար հացի, հաւասար աշխատանքի, հաւասար վայելիքի աշխարհի սրտագին երազուած ու աննուաճ մնացած — սակարկութեան կը հանեն, և օրինակ, քարիւղի համար կը թաղեն աստուածայի՝ պարզութեամբ դատել, որոնցմէ մէկը, մերն է, առանց աւելորդ բառի:

Շեղումներ չեն վերի էջերը: Մշակոյթը՝ մարդուն ամենէն սրբազան հպարտութիւնը: Ու անոր մէկ կերպարանքին, հայկական մշակոյթին բոլորանուէր սպասարկումը իրեն կեանքի իմաստ ու նպատակ ընտրած աշխատաւորի մը գործէն իմ մէջ առաջացող սա անդրադարձները կը նկատեմ առնուազն լսուելու արժանի: Անկլօ-Սաքսոնները մշակոյթի քարտարարներ չեն անշուշտ: Ու հեռու ինձմէ սրբապղծութիւնը զանոնք նմանցնելու Մոնկոլներուն որոնց կատաղութիւնը ողջերուն վրայ իսկ չի յագեւար, տարածուելու համար մեռելներուն, գերեզմաններուն, տաճարներուն, հիմնաքանդ փոշի դարձած, այսօր, անոնցմէ տիւապեռուած հոգերուն տակն ու վրան:

ՀԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Սովորաբար թիւն մը թերեւս ակորով էր, վախճանական փառասիրութեամբ մը, վերլուծական գնացքով այսինքն՝ հաստատ դէպքերուն, վկայութեանց աստիկներովը և անդադար ստուգումին, հակափորձին ճշնութիւն տակ զարգացած աշխատանք մը — որպիսին կը նկատեմ ներկայ փորձը — փակել չարքով մը ստնկ ծանր բռնուած, մեծազին, «սգուած» ձեւով մը ապաւարիչ էջերու, հոգ չէ թէ ասոնք ստնկ քիչ մը սուսած թուէին: Ստոր բառով՝ անձագի շեշտ հով մըն ալ արձակէին իրենցմէ:

— մեծ մեծ կարելու (մոզովուրդը կ'ըսէ՝ ջարդելու), ծանր, փայլուն խոստումներու, գուշակութեանց հեղեղի մը վրայ, շլացիկ երազներէ, մտառեսութիւններէ, գունազեկ, պատգամախօս երեւակայութիւնէ պաշտպանուած, ու հարկադրաբար քիչ ապահովիչ: Սա գործողութիւնը, հարապատ յարջարմամբ՝ համալրականին համար սա քելագրանք, պիտի կրնար իրենց յեզան գրելու ընդունակ և քիչիկ մըն ալ պատկեր կերտելու շարժներով օժտուած բայց տկար ու բոյրիկ ուղեղներու տառջնորդել ծանր համբուէ, ինչպէս է իրականութիւնը արդէն Սփիւռքին բոլոր կարեւոր կեդրոններուն մէջ երբ թերթերուն, նոյնիսկ թերթուկներու մէջ, խորհրդածելու պատրուակին տակ կը բառաստեղծեն ու փոխադրեն անոնցարկելու արամադրութիւն մը կը վերածեն պատգամախօսական կշռոյթներու: Կէս դար տառջ նման ոսին փառասիրանք մըն է հայոց մեակոյթը, հիմա՝ մարդկութեան մեակոյթը: Ինծի կը պակսի սիրտ քիչ մը տփան սա հպարտութիւնները վերլուծելու:

Կ'ընդունիմ որ համադրութիւնները կը բարերարեն երբեմն մեր յոգնութիւնը, թափառումները, վատնումը, գանսնք գնելով քանի մը պայծառ, տիրական, խիտ, արտայայտիչ պատկերանքներու փառքովն ու փառասովը: Բայց նոյն պարզութեամբ կ'առաջարկեմ որ ընդունիք վատնողն ալ երբեմն անդարման զառածումին: Գիտական տարողութեամբ գործադրութեան մը վրայ, համադրութիւն մը չափ դիւրութեամբ պիտի կրնար բառի, բառահանդէսի

վերածուի: Գ. Յովսէփեանի արդարօրէն վերլուծական մեթոտի (*) ծնունդ, այլապէս բարձր միջամտութեամբ մը գիտկարգիւ տրկածախնդրութիւնէ երբ այնքան պայծառ է մանուանդ իրողութիւնը որուն համեմատ այդ գործին կտիկ կտիկ յառաջացող, միշտ ստուգող, միշտ կոտակածները կշտող բանասրբ երբեք չըլլայ մատածած թերեւս սիրելի, հրապուրիչ բայց անպայման վտանգներով լիցուն այդ յանդգնութեան:

Իմ փորձին սա վերջին գլուխը, իր քիչ մը յաւակնոտ խորողիրայր ուրեմն, չի ծառայեր աւելորդ պատրտնքներ սնուցանելու: Անիկա ինքնայարդար, թերեւս անփնտա ալ հետեւանք մըն է ծանր, անհանդիստ, չփոթ ձգող զգացումներու սրտնք Գ. Յովսէփեանէն նստածուած շատ տարածուն արդիւնքին մէջ քանի մը *point de repère* կը քանան հաստատել ու կը ձգտին, հաւանարար հակակշռել աղտըր, անորոշը, հեռաւորութեան ու մեծութեան մէջ հարկապարար իր տոանձնակին, մասնակին կորսնցուցած կեր-

(*) Ստիպուած եմ ձեր ուշադիր նկատառումին յանձնել սա մեթոտին հանգէպ Գ. Յովսէփեանի պարկեշտութիւնը, անսայթաք հաւատարմութիւնը, չըջանի մը, երբ, կանխող դարու վերջին և սկսողին առաջին քառորդներուն մեր իմանկովը ծանր հետաքնով մը ինքզինքը նետեց աւելորդ, նոյնիսկ մասնկաւոր յանդգնութիւններու: Երջանն էր մեծ մտատեսութեանց, հեթաղրութեանց, մզմասնէյային արկածախնդրութեանց, մեր ըրածները խորանարդող և այս գործողութիւնը անցեալէն տարածելու առեն ներկայի կարիքներուն — ազգային դատին համար աժան և միամիտ պրոպագանտա — զմեզ բաւարարելով նոյնիսկ չտեսութեամբ: Երէկ հասարակ հասարակութիւն մը — կը վարանէինք նոյնիսկ ազգ բաժոր գործածելու, գոհանալով *communaute*ով — այսօր ստեղծագործ մեծ ժողովուրդ, խոյնեան արեւմուտքի մեծագոյն իրագործումներուն: Ինչեր, ինչեր չպողացին հայոց մեծափառ մշակոյթէն մարդեր որոնք այդ մշակոյթէն լսովի, հոս ու հոն կորած վիրանքներ միայն ճանչցեր էին ու չէին կասկածիք անհիթեթութեանէն, զեռ լոյսին չիկնլած պատմութեան մը — հայոց պատմութիւնը նոր գրուիլ կը սկսի, ըսիք իմ այնքան անպաշտներ — վաւերագրութեանց վրայ մշակոյթ ճարտարապետութեան Պէտք է քալել տակայն: Եղէք գոհ որ Գիւրմանիայէն գալուսն հակառակ, Գ. Յովսէփեան չէ փորձուած խայծէն, հրապոյրէն քմածին տեսութեանց, մանասանդ հնչաւորը համադրութեանց: Այդ մարդին վրայ, պատասխէն միշտեւ ալեւտըր, կայ միակտուր պարկեշտութիւն մը, զինքը պաշտպանող, երբ ուրիշներ, — իող ներուի ինծի հոս խնայել նոյնիսկ արժանաւոր անուշներ, բայց զառաձուսի մէջ նոյնքան խորագնաց — ինքնատիպ բաներ ըսելու, ուշադրութիւն կապտելու իրենց մարմալին մէջ չկառկածեցան իսկ թէ բառ կ'աղային ու տեսութիւն կը ծամէին, Գ. Յովսէփեան, պարկեշտ ու խորահաստ, կը հաւաքէր, առքին մէջը օր մը կարելի մեծ կառոյցին: Եւ

պարանքէն առաջացող անհոնգատութիւնը Այս պահանջը՝ յստակին, մօտին, մասնակիին, դուք միայն մեծ խուզարկութեանց ընթացքին չէք հաստատար ձեր մէջ, Հարիւրաւոր մանրանկարներու նկարագրութիւնը, ինքնին դժնդակ ծանրութիւն մը, ձեր յիշողութիւնը կը դնէ տառապագին զգայութիւններու ներքեւ, մանաւանդ երբ օրէնքներու, համագրական պատկերներու հետամուտ ոգիով մը կը բանաք այդ էջերը, ու չէք մտածեր զանոնք լեցնողին մտահոգութեանց, Աւագ, անհոնաշ, սկզբնական և սրբազան պարտքը՝ փրկութիւնն է յիշատակարարին, փշրանք թէ պալատի փառք, չի փոխուի տաճնապը: Գ. Յովսէփեան, ըսի առաջները, գիտակից է իր մեթոտին ստեղծելիք յոգնութեան: Բայց ձեզի հաճելի ըլլալու համար անիկա պիտի չգործեր սրբապըզութիւնը վաւերագիրը համառօտելու, վաւերագիրը՝ որ կրնայ փճանալ, մինչ անոր fac-similén կը դիմանայ: Այսպէսով է որ բնագիրը ու ծանօթութիւն, հազարաւոր ձեռագիրներէ ձեզի կ'առ-

բապական համառի հասած Ստրիչկովսքիին խանդոտ խոյանքները, առաջին հոգեվիճակէն իրը նմայ յիշելու ատեն, ինքզինքս կը զգամ յաճախանքին մէջը քանի մը հիմնական զրութեանց, զգայութիւնէ, մտածողութիւնէ որոնք ժամանակին հետ կը հասունան, կը մեռնին բայց իրենց փոշիներուն խորը կը պանն զարկիր, ձայներ, լոյսեր, խորհեցէք Ալիշանին, այսինքն իր անուշով կնքուած վաստակին ու պիտի գտնէք անոնցմէ, այդ զարկերէն, զանկներէն, անշուշտ փոշածածակ, և զազրած ապրելէ, չըսելու համար նոյնիսկ մեռած: Ժամանակը չէ միայն հեղինակը որ դժնդակ կորանքին: Լեւոն Մեծագոյն մը (ՍԻՍՈՒԱՆ) չապրիր, այսինքն զազրած է մեզ խանդավառելէ ոչ անշուշտ ժամանակէն իր վրայ թանձրացած խաւին պատհառով, այլ իր յօրինման մէջ մօտք ունեցող խանդին, հեղուրութեան ցնդումով: Հիմա կը նետմ ձեր երեւակայութիւնը հազարաւոր տարիներ ետ: Անխիբաղ մը (Տիսու Լիվիս կամ Պուսառ-նո) փշրանք իսկ չէ կորսնցուցած իր շահեկանութիւնէն: Կրցի՞ արդեօք ինքզինքս բացատրել: Տակաւին Ալիշանի մեծյի հաւաքումներէն չէ որ պիտի դուրս գայ հայոց պատմութիւն մը: Ու պարտաւոր եմ՝ ըսել որ այդ հայոց պատմութիւնը արտօնուած չենք հանելու, օրինակ՝ Խաղբակետմէն: Բայց կարգացէք Շիրակը (Ալիշան) և կարգացէք Խաղբակետմէն: Առաջինէն ձեր առածը այսօր գիտութեան վերածուած բաներուն չորութեամբը կը առաւապի: Երկրորդէն ձեր առածը յստակ, անլինջ պատկերացում մըն է, ժամանակէն ազատագրուած: Ու տարօրինակ ըլլայ հոս հաստատել որ Գ. Յովսէփեանի գործին ընտանի դառնալէ վերջ, մեր պատմութեան ամենէն մօտը, անկիւռ նկատուած մէկ գարաշրջանը — Ժ-ԺԵ. — մեր մտքին մէջ հազնի պայծառութիւն, լիութիւն, այնքան բացարձակ որ, աւելի փառաբանուած չըլաններէ մեր մտապատկերումները աղօտանան ինքնաբերաբար: Ի վերջոյ Սիսուանը ծանր մենագրութիւն մըն է: Աւելցուցէք ա-

թեն վախ, յագնութիւն բայց խորունկ ալ վատահութիւն, իր գործին հետ:

Համադրումի փորձ մը պիտի հեշտագին տրմուսրէր պատահութիւնը, Գ. Յովսէփեանի վաթսուն տարիներէն առանձնացնել, Գաղիացիք կ'ըսեն *illustrer* ընել, քանի մը չափ ընդհանուր, տիրական կտուտներ որոնք, խտտութեան լեզուով մը պատմէին երազներէն սա մարդուն, այնքան միակաուր խանդով մը հալածուած իր մտաւարկարներէն, իր ժողովուրդը, ասոր ճակատագիրը, ասոր շնորհներուն հակառակ՝ ողբերգութիւնը հասկնալու կիրքը ազատագրելով հայրենասիրական հասարակաց բարեքիփէն (Սրուանձտեանցը, Ալիշանը բերէք սա վերագրումին լոյսին) ու ճամբայ հարթելով գէպի աւելի բարձրորակ ապրումներ, մարդ կենդանիին ազնուագոյն յոյգերը թարգմանող: Ինչ որ իր սերունդէն թեւ մը կարծեց գործադրած ըլլալ մեր արուեստին փառքին տարփողովը: Ու ուրիշ թեւ մը մեր մարտական ապրումներուն վրայ հաւատաց

որ փաստին Շնորհալի եւ պարագայ իւրը: Գումարէն ձեր մտքին պիտի մնան գրոհներ, աւերակներ, մարդիւր բայց երբեք կենսելի, այսինքն պարզ ու իրաւ ապրումը զոր ձեռագիրը, մանրանկարը կը թելագրեն, ամենէն մեծաթառ իրենակալութիւնն իւր զգեստներով: Ու Ժ. Ժ. Գարեգին, Գ. Յովսէփեանի, խեղճ ու պատառ միջոցներով հարած ու իր ընդարձակ գործին մէջ տարալեւան ուրուագիծները, կենդանագիրները, հոգեխառնութեանց սօցիւմէններ, յաճախ տողիկով մը սեւեռուած, ձեռք կը գրաւեն ոչ միայն իրենց մարդկայնական հարադատութեամբը, այլեւ նուազամբը, քանի որ անկէ առաջ չէին ինկած գոյութեան բեմին: Այսօր հայոց պատմութեան ընդհանրական շէնքին համար վճռական են սակայն այդ տարրերը: Ահա բարեք վերլուծական մեթոտին: Գ. Յովսէփեան կը հաւատար

ա) — մեր անգիր, այսինքն ժողովուրդի չրթներուն ապրող արժէքներուն,

բ) — մեր տղեայ ու անտիպ (ձեռագիր) արժէքներուն

գ) — մեր աւերակներուն, օրմանկարներուն, մանրանկարներուն, խաչքարերուն, առաւել կամ պակաս կանգուն յիշատակարաններուն, ասոնց վրայ կնճիւ կնճիւ փորուած արձանագրութիւններուն, ձեռարուեստի բոլոր նմոյշներուն (մետաղ, կաշի, կերպաս, օսկր) խորունկ արժէքներուն, բոլորը իրենք իրենց համար թանկ ու սխալի, բայց նոյն ասան իրենց մէջ իր արդիւնքներու համար այնքան արդիւնքով օգտագործելի: Այդ արդիւնքը, իրեն սիրելի տարագրով մը կը յորջորջուի Պատմութիւն հայ աղետիս եւ մե սկոյթի: Այսքան պ'ըզ՝ թրեւս տարուիք մտածելու տարողութիւնը հայ մե սկոյթին: Հանդարտութեամբ կը դիմաւորեմ ձեր գծնդակ զգացումը, տարակուսանքը, հաւաքման աշխատանք մը մշակութային համադրութեան, փառքի բարձրացուցած ըլլալուն: Կը հրաւիրեմ ձեռք առաւել զգաստութեան, պարզումի սա փորձը տեսնելէ իմէն դուրս: Սխալ

վստահիլ սրբապետութիւնը մեր ճակատագրին: Արեւելադպրոցը կ'ա-
խորժին նման զգալութիւններ իւրացնել, մանաւանդ
այսօր, մեր մտահոգութեանց սլաքը բացառաբար ուղղելով տնտե-
սական մարգերուն: Մեծ, խոր, ազնուացնող ապրումներուն պար-
տադրուած սա նուազումը, չըսելու համար բռնաշապիկը զիս չի
վախցնել: Լաւ իմացէք, ինչ որ քաղաքակրթութիւն կը կոչէք,
ուրիշ բան չէ եթէ ոչ նման ապրումներու շղթան, հողիին բջիջ-
ներովը կազմուած, ժողովուրդէ ժողովուրդ, ու դարէ դար: Մտա-
ծեցէք չըջաններուն հրք նոյն յոյզը կը վտռէր միլիոններու սիր-
տերը, լստին, հելլէն, քրիստոնեայ առաջին մշակոյթներուն օրե-
րուն:

Այդ երազները, անոնց վրայ անասան հաւատքը, անոնց
համար մեռնելու պարզուկ հերոսութիւնը հարիւրաւոր անգամներ
մենք կը գտնենք արձանագիր հաստատուած մեր տարեգրութեանց
ներսը: Ու այդ ամէնը իրենց ժամանակներուն յատուկ կերպու-

արգօք, ընդունիլ որ ի վերջոյ արուեստները ըլլալէ առաջ տեղաբաններ
համադրական ելոյթներու, սրտագին զեղումներու, խօսքառասային են-
թադրութեանց — այսօրուան իմաստասիրութիւնները պատմութեան, լե-
զուներու, բարեքերու, օրէնքներու և կրօնքներու, — գործողութեանց
հրիտակներ են, ծանր, դժան ճիգերու ծնունդ, պուխ հանուած երկա-
րատեւ վաբանքներով, և իրենց կեանքը կազմակերպած տոտիկ տոտիկ:
Վերլուծական մեթոտը թէեւ յոգնեցուցիչ, Գալիլայիք կ'ըսեն *terne*,
բարիքը կ'ընէ առնուադն նախանիւթը կոտուսէ վրէլելու: Որքան սխալ
հասկացան ու գրեցին մարդիկ պատմութիւնը, օրինակ, աւելի քան
քսան դարեր: Ու ժողայդ միտքերը գէպքերը դատեցին, չափեցին համա-
ձայն իրենց միտքին ու ժին: ԺԹ. րդ դարուն այդ վճիռները ու այդ չա-
փերը հանուեցան պազար ու վտարուեցան: Որքան շատ, մանաւանդ ծա-
նը՝ փոխուածը: Ու վաղը, պար մը վերջը, այդ պատմութեան, արուեստ-
ներու, իմաստասիրութեանց շուրջ մեր լաստակերտած այսօրուան շքեղ
տեսութիւններուն անխուսափելի հակադրութիւնը: — Ապահովաբար կըրկ-
նութիւնը հիները զարնող ճակատագրին: Որքան շատ՝ մեր վկայութիւն-
ները այդ ամենէն: Խորհեցէք միայն պատմութեան դաշտին երեսին ժա-
մանակին մեղեդիով թաղուածին, Պօպէէն մինչեւ Հանրի Պրիմոն, այդ
դաշտին կանգնած, պաշտուած, ի վերջոյ թաղուած ու այսօր փոշի իսկ
չեղող մեծահոշակ տեսութիւններէն ձեր զգացածը իմաստնօրէն օգտա-
գործելու արպէսգի համողութիւնը թէ որքան քիչ-գիտական էր նետել
բանել, օրէնքներ պատկամել, իմաստասիրութիւններ լաստակերտել հոն
ուր իրականը և յաւիտեանականը կեանքն է միայն, այսինքն՝ մեր բոլոր
օրէնքները, գիտութեան յաւանքնոտ տարազները, իմաստութիւնը հերքող,
զգեստնող հեղեղը իրողութիւններու, առանց որեւէ խելքի, կամքի, նախա-
գիտութենէ նուաճելի ըլլալու, և առանց որեւէ յատակ նպատակի մը

բանքներով — այս անգամ՝ Գ. Յովսէփեանի մաքողական գործին ըսլոր մեծ ու լազարիկ միաւորներուն գումարը — ունին գոյութիւն, այսինքն ինկած են սեւեռման, իրաւ է թէ ցրիւ, զիրար կրկնելով, բայց կրկնելով նոյն տանն կեանքը: Յուզիչ է լսել անոր բերանէն, իր գործերուն սա թելադրանքին խիտ տարապնները

— հայ գրչագրութիւնը պատմութիւնն է հայ միաքին ան-նուաղ վերելքին,

— հայ մանրանկարը հայ հոգիին մարմնաւորութիւնն է, դա-րերու երկայնքով,

— հայ յիշատակարանները (ձեռագիրներէ) կը խտացնեն տարօրինակ ընդարձակութեամբ ապրումներ,

— հայ ձեռագիրը դարերու ապրումներ է պատասպարած իր ամէն մէկ բառին,

— հայ ձեռարուեստի տարկաներուն մէջ կ'ապրին ոչ միայն մեր պոպոկներն նիւթեղէն հոգին, այլեւ անոնց գեղարուեստական խռովքները, անոնց կիրքերը:

Ինքզինքը առաջնորդելու արածնուած ըլլալու՝ վեհտիկէն էջմիածին, անցնելով անշուշտ վիճնայէն, որ դէպք (fait) տարփաւորը ըլլալու իր իմաստութիւնը վստահած է դժբախտաբար, զանցիւղով ասոր, միշտ դէպքին տակ կարելի կ'անքին անհրաժեշտ վերադառնալ: Արեւելայայ բանասէրներուն գրեթէ բոլորին համար ալ հասարակաց սա բարեխառնութիւնը զէպքն ու ասոր ուղին, զոյգ առնելու, Գ. Յովսէփեանին չէր կրնար պակսիլ: Ու անհուն մթերքէն անոր ամբարած դէպքերուն չէ՞ր կարելի պատասխան մը կորզիլ ճակատագրական, սնխուսափելի հարցականին

— բայց որո՞ք՝ հոյ արուեսին եւ մշակոյթին փրկումն եկաւապիւրներ, հարցուցէ՛ք:

Գ. Յովսէփեան զմայելի պարզութեամբ ու պարկեշտութեամբ թե-րեւ ձեզի դարձնէր ձեր հարցումը, ըսելով

— ի՞նչ կարիք մեծ բառերու:

Արուեստը կեանքէն կուգայ, կրկնելով անոր ըսլոր ծփանքներն ու երանգաւորութիւնները: Ձէք կրնար համաձայն չըլլալ: Տեղադրութեան մշտ-նորոգ կտաւին վրայ կը գծուին, կը մաշին, կը պատռուին, իրրեւ փոշի հովին կ'անցնին բոլոր հպարտ, կոկողովիզ, փարթած ճաշականքը: Այն-քան լատ է պատմութեան գերեզմանին՝ այս ամէնուն ապացուցումը: Գ. Յովսէփեանին առաջադրութիւններէն մէկն էր առանձնացումներ ընել ժ-ժն. դարերու միջոցէն: Ըրած է այդ աշխատութիւնը շքեղ հաւատար-մութեամբ մը. օրինակ ծառայելու աստիճան ուրիշ չըջաններու վրայ ու-րիշ աշխատաւորներու: Հայ աւերակի մը լուսանկարներուն վրայէն հայ հարտարապետութեան օրէնքներ բանաձեւելը առնուաղն պիտի ըլլար տառապալին սնամտութիւն մը իրմէն վերջ:

Այս տարազները, սա ցամաքութենէն երբ փոխադրուին մոտաեւտական կենդանութեան, կը թելադրեն մեզի քանի մը հազար տարիներու ոչ միայն նիւթեղէն պատմութիւնը, այլեւ մեր ժողովուրդին իսկ լինելութեան խորհուրդը։ Ահա թէ ինչու ներկայ փորձին սա զլուխը, իր խորագիրը կը համարձակի պաշտպանել... ձեր չքմեղանքը ուզելով՝ կը ցաւիմ որ սա գործողութիւնը, այսքան ընդարձակ ու այսքան ցրիւ վաստակ մը համադրելու, ըլլայ ինկած այդ խորագիրին տակ։ Տակաւին։ Ինձի կը ներեմ յիշեցնել ալ որ համադրութիւնը, երբեմն կը դառնայ պարտադրանք նոյնիսկ, բարձրանալու համար տարրերէն իմաստին, իմաստէն՝ խորհուրդին։ Այսօր նորոյթէ ինկած, իմացական սա գործողութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է սակայն երբ մտածէք թէ անցեալին վրայ ամէն աշխատանք կը կրկնէ ճակատագիրը մեռելին որմէ տփ մը փոշի, հողին տակ կամ սափորին մէջ ստիպուած է խօսիլ էն քիչը կէս դար տպրումէ։

* *

Գ. Յովսէփեան ծանր իր երկատիրութիւնները կը սիրէ բռնալ հիմնական, ընդարձակ, չըսելու համար համապատասխան գաղափարով մը

որուն խտութիւնը համեմատական է սակայն խորհուրդէ, թելադրանքէ իր հարստութեան։ Այդ գաղափարը ոչ փայլակնային ցոլք, ոչ ալ գլխու պտոյտ պատճառող խորութիւն մը կը փառասիրէ, բայց է ապաւորիչ իր պարզութեան, խռովի՝ իր անդրադարձումներուն մէջ, ճիշդ ինչպէս կը տրուի մեզի ըլլալ հաղորդ նման տպրումներու ամէն անգամ որ աւերակէ մը, պեղում մը մեր զգայութեան կ'ընծայէ երբեմն փշրանք մը անունի, երբեմն տող մը մտածումի, մեզ հրազանքի, յազումի, կսծկոծուն անդրադարձումներու առաջնորդող, ամէն մէկ նշանի, գիրի գիծին ետին տեսնելու աստիճան ճօճումները, փոթորկումները վաղընջաւոր քաղաքակրթութեանց։ Ամէն հնադիտական առարկայ խտութեան սա անբացատրելի ծորումներով է որ կը զանազանուի իր նմանէն, առօրեայ դործածութեան մէջ այնքան հասարակ, բայց գերեզմանէ մը հանուելով կարծես ստիպուած ըլլայ իր ստացումները պատմել։ Ուր կը տարբերի ճերմակ ամուլը — աղամանդը — ճերմակ ապակիէն։... Տարբեր է զգալու սա եղանակը, մեր օրերուն, օրինակ՝ օրէնքներու տարազներուն դիմաց։ Սրինադիրքէ մը, յօդուած մը, համարով մը արդւոյժ, այսինքն առանձնացած,

յաճախ կարճ հիւսք մըն է քանի մը նախադասութիւններու, երբեմն՝ առանձին ալ նախադասութիւն մը: Ույց անոր ետին: Արտասանեցէք

— սպաննողը կը պատժուի մահուամբ

Նախադասութիւնը սրպէսզի համոզուիք տհաւոր ընդորձակութեանը թելադրութիւն:

Գ. Յովսէփեան, որեւէ գործ իրմէ լեցնելու կանչուած այդ համապարփակ գաղափարը կը ստորաբաժնէ, քիչ մը աւելի լուսաւորելու, բնորոշելու համար շատ շատ էջի մը հասակով, կը սահի շատ արագ, այդ գաղափարէն սպասելի արտահանելի բարիքներուն ուրուային հանդէսէն ու կ'անցնի իր գործին

— այսինքն շատ յաճախ իրարմէ հիմնովին տարբեր պայմաններէ բխող բոլոր արտաքինապէս իրարու նման իրողութիւններու հանդէսին: Իր մենամոլութիւնը՝ իրողութիւնը, *facte*, փաստը, *soq*իւմեցը:

Երբեմն տարիներ կը ձգուին սա հանդէսին զանազան տեսարաններուն ընդմէջ: Ըսել կ'ուզեմ՝ Մանրանկարչութեան անդրանիկ նմոյշներուն հաւաքման և անոր հանրահանդէս — ալպոմ, քարտեզ — մատուցման մէջնեղ կէս դար ու աւելին կ'անջրպետուին: Իրողութիւնները, երբեմն կը դուրսն առն, դարակներու բանտին մէջ կարծես աւելի բիւրեղանալու համար: Իր մեթոտին հիմնական մէկ առածը

— երբեք չաճապարել: Այսինքն իրողութիւնը չնկատելին քնարաւ, վասնզի անհուն են ծածկուած գանձերը և ոչ ոք յուսահատելու ունի իրաւունք նորին երեւումէն: Ըսի թէ Քարտեզ հայ մանրանկարչութեան գործը կէս դարէ աւելի է որ կը սպասէ, նշան թէ հիմնական, համապարփակ գաղափարը այդ աշխատասիրութիւնը թելադրող պարկեշտ է ու պարզ: Փառք, չահու ակնկալութիւն, նոյնիսկ գիտունի նախանձախնդրութիւն անբուական կը մնան զինքը զիջումի մղելու: Ու ինչպէս որ օրէնսդիրը իր նախադասութիւնը կամ ասանց հանգոյցը կազմելու տեսն յաճախուած է *cum* աճալ կեանքէն, Գ. Յովսէփեանն ալ, իր գործի մուտքին, սկզբնական այդ էջը դնելէ վերջ, կը պատրաստուի անոր ուսուցողութեամբ գործողութիւն հարկաւոր էջերու վրայ, հանդարտ, հարստութեամբ հաւասարակշիռ, բոլոր մանաւանդ առանց աճալ պարանքի, անշեղ ու անողոք պայծառամտութեան մը մէջ, տառառ տառ քակելով, այդ էջով մատուցուած հունձքին բովանդակաւ առատութիւնը հեշտագին պարտադրելով մեզի, այս անգամ հարկաւոր էջերէ յորդող հեղեղի մը նման, — իրողութիւններ,

իրողութիւններ, իրողութիւններ, բոլորն ալ մանրակրկիտ զննութեան, ստուգումին բովէն անցած, ստուգումի օգտքէն վերայափառ, գիտունը յատկանշող խստապահանջ խղճահարութեան ալ սարսուռովը տալցած, բսկ կազայ:

Նման մեթոտով մը զարգացող սա աշխատանքին մէջ առարկայական տուեալներու, գործիքներու զէրը հասկնալի որ ըլլայ գերակշիռ: Ընդօրինակութիւնը, դժնդակ որքան զուր վատնում ուժի և ժամանակի մեթոտին սկզբնական յօդուածներէն մէկն է: Յարակից դժբախտութիւնը ընդօրինակելիին յաճախ սղերգական թերութեանց, դժուար մատչելիութեան: Խորհիլ որ քարերու, մագաղաթներու, փայտի և կտաւի երեսներուն վրայ գիրը չի կրնար հանդարտ նշան մը մնալ: Այս պատիկ մանրամասնութիւնները պիտի բաւեն պարզելու անհուն սպասումը բոլոր հոգեթիւր զբաղողներուն: Լուսանկարը որ անհրաժեշտ լրացացիչն է ընդօրինակութեան: Աստիճան մը առաջ՝ գունանկարը: Այս սպասողութեան միջոցներուն կշիռը հոս: Ան որ անսեք բոլորը պիտի դործածուին շատ շատ կէս էջ լեցնելու նսեմ փառքին սպասին: Գ. Յովսէփիան օգտագործած է այս ամէնքը իրեն յատուկ լրջութեամբ, կորովով, յամառութեամբ, յոգնովաստուկ գործարաններով բայց անխռով հաւատքով: Ու այս բոլորով պաշտպանուած, աշխատութեան սա եղանակը կը փրածուի կիսնքր որ հոս կը նշանակէ անհունը անցեալին, մեղիներուն ու իրենց հետքերուն — վերակազմելու էապէս ստեղծագործ տրարքին, այսինքն՝

— արեւելահայ բանասիրութեան մայր տրժանիքին, առաջինութեան որ հմտութիւնը տխրածած է օգտագործել կիսնքի գիւսին ի խնդիր:

Այս պարզ նախադասութիւնը իբրեւ անդունդ կը ձգուի^(*) ընդմէջ էջմիածնական և Միսիթարեան իւմանիստ կրթանքներուն,

(*) Մի վերագրէք ինքի միամտութիւնը կամայական բաժանումին անհեթեթութիւնը անգիտելու: Արեւի պէս պայծառ է որ մէկ է հոյ բանասիրութիւնը զոր աւելորդ է հոս անգամ մըն ալ սահմանել փորձել: Բայց նոյնքան անհերքելի միւս իրողութիւնն ալ որ մշակման եղանակները կը մասնաւորէ այդ կրթանքին: Ուրիշ գրութեան մը մէջ (Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ էջմիածին, Սեպտ. 1947, Մարտ) ես զբաղել եմ հարցին էութեամբ: Հոս իմ թելադրելու ուզածը այդ մեթոտներուն տարբերութեանց անգրագործին է կրթանքին իսկ ճակատագրին վրայ: Արեւելահայ գրողը տուաւ իր ուղղութեան պատահները պատկառելի գործերու շարքի մը մէջ, սակայն զարու մը վրայ երկարաձգուող: 1950 ին կրեան, այսինքն այժմու:

մեթոտի հարցին մէջ տնչուշտ: Զանազան առիթներ օգտագործեր եմ այս տարբերութիւնը բացատրելու, արդիւնքին հսկայական հակադրութիւններովը, երկու կրթանքներէն: Միխիթարեանները երբ այս էտպէս բարեացակամ, միայն հայ ժողովուրդին բարիքը հետապնդող, յամառութեամբ պահանջող իտալականութիւնը կը վերածեն իմ գրականութեան ընդհանուր ճակատագրին, զիս չեն կրնար գործացնել:

Գ. Յովսէփեանի բեքեփիք լրիւ գործադրութիւնն է տնչուշտ Խաղբակեանքը որուն սկզբնական էջը կը համադրէ ամբողջ գործը, եռահատոր քառածալ կառոյց: Եթէ ուզենք քիչ մըն ալ սեղմել մեր վերլուծումը, սկզբնական այդ էջէն տունելու համար ընդհանրական, գործը իրենց վրայ կրող պատգամակերպ հաւաստումներ, պիտի գտնենք որ հարիւրաւոր էջերը կառոյցին ուրիշ բան չեն եթէ ոչ տպացուցումը պարզագոյն վարկածներու, չըսելու համար օրէնքներու: Սխալ՝ արդեօք, յայտարարել որ

— ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔԸ մանրակրկիտ, խզմամիտ, սպառիչ պատկերացում մըն է, մատուցածին յղացուած բայց ուսարկայօրէն գործադրուած, հալոց պատմութեան գրեթէ խաւարակուռ մէկ

սրեւելահայ բանասիրութեան ոտանը, զիսէ մեր պատմութենէն շատ աւելի բան որքան չեն իսկ երեւակայներ վիճեալէն ու վիճեալէն: Պատմութեան օրինակը կարող էմ տարածել բուն իսկ հարցին որ զիսն է հայ ժողովուրդին: Դերեկիկ Եպիֆանիոս որ Ղեւոնդ պոսմիչի ներածութիւնը (գրքուած Կ. Եղեանցի կողմէ) փոխադրած է անգլերէնի, կը խօսի խոր հետաքրքրութենէն որ այդ 60—70 էջնոց ամփոփ գրութեամբ արմեցացիներէ ամերիկեան բանասիրական բարձրագոյն չրջանակներուն մէջ: Սա չնայ, Լեւոնցի փորձէն, եւ հաստատած էմ արդէն սրեւելահայ գաղութին բոլոր ներկայացուցիչներուն ալ վրայ: Ու այդ չնայող ներքին, տաք միաւորումն է հմտութեան ու կեանքին: Գ. Յովսէփեանի մօտ այս իրողութիւնը չնայ չէ այլեւս, այլ ամբողջական միջնորդաւ Բեյ կ'ուզեմ հայ ժողովուրդին գիւտը մենք չենք կրնար վստահիլ մարդերու որոնց մտահոգութեան մէջ այդ սրբազան տաղանայր չի գործեր, չոր, ստերի, նարկիսացող հոգեբանութեան մը մէջ անելու անց հոգով: Աստեք յանգուզն, որբապիգծ ուրացումներ չեն, այլ արտայայտութիւնը ցաւին որ իմն է եղեր կէս դարու ինքնացքին, — իմ ժողովուրդի գիւտին ընդունակ մարդոց զոհուած իսկ այդ պարտքէն: Դադանիք չէ որ վիճեանցիները գրելը կ'արհամարհեն, բայց իրենց գործին անբաւարարութիւնը չեն կասկածի որ ծնունդն է այդ արհամարհանքին: Ու հոս գրելը չի նշանակեր նախադասութիւնները խնամել, սակեցածել, այլ անհոգ ետին վստել, իրաւ կրակը տալու կեանքին: Լաւ իմացէք. Գ. Յովսէփեան իր ամէն մէկ բառը ապրած է քանի մը պատիկ ու ժգնութեամբ:

չըջանէն, անտիպ քայց անվրէպ տարբերու (ձեռագիր, քար, եւ այլն) հանդէպ տիրական փոյթով մը, ու պատկերացումէն վեր ալ պայ-
ծառ առաջադրութեամբ մը, հայ տրուեստին շուրջ մասնաւորու-
մով: Երեք հատորները գրեթէ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ այսպէս
խտացուած քանի մը տողնոց ծրագրի մը, իտէալի մը կեանքի
վերածուիլը: Ահա ճակատագիր մը ու տնա կենագործում մը:
Ու սա հանգամանքը նոյնութեամբ գոյ բոլոր միւս հատորներուն
ալ ներսը: Անշուշտ, սա համադրումը պիտի ստանար աւելի պայ-
ծառութիւն, թելադրականութիւն եթէ կարողանայինք կրկնել
եղանակին վրայ հարցումը: Յիշատակարաններուն, Գրչագրութեան,
Մանրանկարչութեան անտիպ հատորներուն ալ վրայ: Ո՞ր հիմնական
գաղափարը իր վրայ կը կրէ սա չենքերը: Հարցուցէք (*) և տըրտ-
մութեամբ սպասեցէք:

Յետոյ, ներեցէք ինծի որ անգամ մըն ալ յիշեցնեմ ձեզի
միասնաւոր պարագայ մը: Գ. Յովսէփեանին հիմնական փառասի-
րանքն է իր աշխատանքին նկարագիրը զանազանութեամբ անսնել

(*) Իր հարցումին պատասխան մը, Գ. Յովսէփեանին իսկ կողմէ,
սրտէ իր յայտնութեան համար արժանի էր նկատեմ հոռնշուշտ: Անշուշտ
պիտի գործանաք որ իր սրտին գերագոյն համակրանքը, ձայները իր մէջ
պահող գործ մը: Գործերը մարդ ենթարկէ այսքան զմեզակ զրկանքի մը:
Բաներ մը դիտէք Մանրանկարչութեան տաճարին շուրջը: Միւս երկուքին
համար ահա իր բացատրականները: Ձեռագրաց Յիշատակարաններ հազարիչ-
եան հակայական ձեռնարկներ են սրտնց մամուլով պատագրութիւնը պայ-
ծանաւոր է նիւթական շատ մեծ միջոցներով: Բայց կայ աւելին: Վաղ
երիտասարդութիւնէն սկստած և խոր այեւթիւն մէջ շարունակող սա աշ-
խատասիրութիւնը պայմանաւոր է մանաւանդ խմբագրական ծանր խըզ-
ճահարութեամբ մը: Մեր Ս. Իււսէփեան նման հակատագիր մըն ալ զարկած է
մեր ձեռագիրները, որոնցմէ ոմանք երեսուն տարի առաջ Պոլիս տեսնուած,
կ'իյնան Գ. Յովսէփեանին աչքերուն... Ամերիկա, ինչպէս, որոնց մի-
ջացով: Կարէ է լռել: Մեր գիրքերուն սա տարտղնումին հետեւանքը ան
հրէշտ: Եր Գ. Յովսէփեան ամէն տարի նոր նոր յաւելումներու, հղում-
ներու առջեւ կը գտնէ ինքզինքը: Ձեռագրաց յիշատակարանները կիսանքի
տախտակներ են, երբեմն դարբնով իրարմէ հեռացած արեան դրութիւն-
ներ, արարքներ իրարու ընծայող: Նոյն անունը, զանազան շրջաններէ
հասած մէկէ աւելի տախտակներու վրայ, ինքնին կը ստեղծէ միւս խոր-
հարդ մը: Ամբողջականից անշուշտ տառապող բաները այս նկատումներով
է որ ... յետագած է այդ գործին տպագրութիւնը: Գրչութեան արուեստը
հայոց պատմութիւնն է Գ. Յովսէփեանի արժեւորման մէջ: Ու այդ պատ-
մութիւնը այնքան տարբեր է այսօր 1900 ի անոր գտածէն: Յետոյ, երբեք
հիմնական գործերն ալ անցեալով հանգամանուած են: Ու այդ անցեալին
ծալքերը որքան քիչ բացուած են այսօր:

մեր բանասիրական ընթացիկ թեքնիքին մէջ: Ատիկա իր յամառ պահանջն է

— գիտականին:

Պէտք է լսել իր բերանէն բառը: Կ'ըսէ ու չի կշառնար, գուցէ հալածուած վախէն որ ծնունդ է իր մէջ մեթոտին կեղծիքովը գործուած չարիքին: Որքան լայն է եղած սա զեղծանումը: Որքան յաճախողէպ է հանդիպիլ մարդոց, երբեմն բանգէտ երբեմն բոպիկ որոնք իրենց լրացած բաներէն կը խօսին այնքան վըստահութեամբ, պաշտպանութեանը մէջ գրական պատմուճանին և կամ իրենց տափակ, հասարակ հաւաքումները հակ հակ կը դիզեն մեր առջին, սպասելով որ այդ ոսկեճամուկ հանդերձանքին տակ պահուըտած անվաւերը, պատահականը, կամ հակերու խորը թըխմուած քրճեղէնը, կոտորուանքը արժեւորենք բենեզին գինովը: Ու անմիջապէս մտաբերել

— Լուրջ, ժպտագին, արդարօրէն և հորազատօրէն գիտական իրաւութիւնը Գ. Յովսէփեանի թեքնիքին:

Նոր չէ որ գիտութիւնները չեն ախորժիր խոյանքէ: Անոնց սպասարկուները, բանւորները ամէն բանէ առաջ կասկածաւոր մարդեր են, չատ բռուն փոփոքէն գերեվար՝ հաստատ ստուգութեան: Անոնցն է վախը գտնուածին վաւերագրական արժէքէն, գտնողապնքը, աջ ու ձախ խուզարկումը, փնտռառքին հնչնուքը՝ այդ գտնուածը վճռապէս արժեւորելու, դասաւորելու արարքներուն մէջ, ետ — դարձները՝ բացարձակ ապահովութեան, ստուգութեան աագնայպով մը իրենցմէ իրենց պարտադրուած, երբեմն սրտառուչ կործանումներ ու տրտում, արգահատելի վերակսումներ: Առանց իմաստասիրական տարազներու, կրնանք թերեւս ընդունիլ որ մտատեսումը կ'արժէ յաճախ կեանքին, այսինքն ապրումին հաւասար, քանի որ դիտուած է որ երբեմն ան յաջողած է գիտունները մղել, փշրանքի մը համար, ովկէանոսներն իսկ կտրելու կամ 4-5000 մէթր բարձրութեամբ ցցուածքներ վերելակելու:

— Գերմանական,

պիտի աճապարէր գուցէ բացագոնչել մէկը, դատապարտութեան չեչտ մըն ալ ձայնին մէջ, մեթոտը արժեգրկելէն աւելի՝ ստերջ հմտութեան չարիքէն արդարօրէն տառապող ու համադրամոլ, երբ գիտէր թէ սա ունայն ախորժակը չըսելու համար սնափառանքը հասարակ բանգիտութեան ամուլ ապարդիւնութեան կը վերածէր այնքան ծանր գոհողութեամբ կատարուած վաստակ-

ներ, մեր բանասիրութեան արեւմտեան դպրոցը պահելէ վերջ հետեւակ և անհորիզոն զգուշաւորութեան մը մէջ ու քայլ մըն ալ չառաջացրնելով մեր ժողովուրդին գիւտը: Ստիպուած եմ մտածումներս թանձրացնել օրինակներով: 1850 ին Ալիշան սրբապաշտութիւն պիտի նկատէր մեր քերթուածներուն (սրբազան քերթապետութիւնը Շարակնոցին) մէջ ուղղափառ ազօթքէն դուրս ուրիշ ապրումներու ալ մտածել: Գ. Յովսէփեան 1900 ին երբ կը հաւատարմութիւն անգիր բանահիւսութեան փշուրները, կը հաւատարմութիւն կը ծառայէր հայոց սրբազան բանաստեղծութեան պայծառագին ըմբռնելութեան, քանի որ շարական և անտունի բխումներ էին նոյն ու մէկ տէն: 1850 ին Գարազաշ-Գաթընդեան ելոյթը ոսկեդարեան հայերէնին մէկ կերպարանքը պարզաբանող 1900 ին երբ կը գտնենք դիմաւորութեան հայ գրչագրութեան պարզուկ բայց անհոսթէն աւելի թելադրական յղացքով, կը մղունք մտածելու երկու դպրոցներուն ոչ թէ ժամանակին, այլ հոգիին մէջ իրարմէ հեռու վիճակներու զանազանութեան: Մի մոռնաք, ներկայ փոքր կը մեկնէր արեւելահայ բանասիրութիւնը հանգամանիկ աշխատանքէ մը: Միութարեանները կը հաւատէին, կը ճշգէնին, կը դասաւորէին: Արեւելահայերը այդ ամէնը չմերժելով, կ'աւելցնէին կեանքն ալ: Ու թերեւս Միութարեան զեղծումներուն վրէժն մղուած էր որ Գ. Յովսէփեան ջանաց իրողութիւնները իբր վկայութիւն օգտագործել, անոնց չաւրջը բացատրողական ելոյթներէ զգուշանալով, բայց յամառօթէն զանոնք ուղղելով մէկ ու հաստատ նպատակի մը ապացուցումին: — Պատմութիւնն էր ասիկա, կամ ասոր համար՝ նիւթեղէն հայթայթանք,

— հայ արուեստին եւ մեակոյթին մարմնաւորութեան, որ աւելի քայլ (*) մըն էր անշուշտ քան Միութարեան գաղափարաբանութիւնը:

(*) Հոս տեղն է զբաղելու, ոչ անշուշտ հակադրութիւն մը շահագործելու նպատակով, դժուար ըմբռնելի — ոչ իր չղափոխութեան շահէն, այլ մեր օրերուն իր պարզած ապայմանութեան պատճառով — այն եղանակով որով աշխատեցաւ մեր իմանիկմը լման երկու դար: Դուրսին նկատառումէն քանստեղծական սմալ վաւաւր (բրայդ արքաներուն դիւաններն են առյաւէտ մեռած, խոնարհագոյն անուններէն մինչեւ բարձրագոյն տիտղոսներով պաշտպանուածները), բարոյախօսական շատարանութիւնները — թարգմանածոյ կամ ինքնագիր, — ու ժԹ.րդ դարու գիտական հասարակ տեղիքը, — Միութարեան մեքենայէն լոյս տեսած գործերով մեզի մատուցուած: Կը կենամ այդ կրթանքին ամենէն իմնական

Ըսի թէ Գ. Յովսէփիան չափազանց զգուշուոր է ամէն շեղումէ, զեղումէ, արկածախնդութենէ: Զինքը խանդավառած են միայն ու միայն իրողութիւնները և ասոնց թանձրացեալ հետքերը, մեծ մասը առաջին անգամ իրմով ինկած սեւեռման: Կ'առանձնեմ իր ամենէն յանդուգն, նոյնիսկ վտանգաւոր նկատելի մէկ խորագիրը

— Գլածօրայ համալսարանը (ԱՄԱՆԱԿԱՆԱՆՔ) որ առաջին մերձեցումով կը թուի առնուազն անտեղի (Համալսարան մը ԺԴ. դարուն, ան ալ վանքի մը մէջ): Բայց երբ անտիպ փոստերը դէզ դէզ կը մատուցուին ձեր նկատառումին, մարդերը կը յօրինուին իրենց խորագոյն իրականութեան, իմաստին բովանդակ տաժամայով, իրողութիւնները կը լուսաւորուին պայծառ մտածումին մէջ տիրական առաջադրութեան, այսինքն մեր թափանձումին մէջ կ'անձնանան շէնքերը, իշխանները, ժողովուրդը, կը հիւսուի կտուր ժամանակին, կը թանձրանան ազդակները, այնպէս ինչ-

մէկ ստորաբաժանումին առջեւ: Կարող էք առանձնացնել այն աշերական, նօրոգոյ գաղափար-տարածք որուն ետին, օրինակ, զիջէինք յաջող, հիշող, արդար ընդունիլ կատարուածը, միշտ պատմութեան այնքան արգասաբեր գետինին վրայ, բազմիդախտ Զամչեանին իսկ օրերէն առջին: Զեր փաստարկութիւնները կատարուածը պատկանող (զարբը, պատմական զգայարանքին տարրական հանգամանքը միւր ու օտարներուն մօտ, մեր ընկալչութեան աստիճանները, եւայլն) մի ճանք իմ պահանջին գէժ մի գիտողութիւնը կ'երթայ Միւրթարեան պատմական զգայարանքին գերակատար իսկ կշիռին որ կը պահէ տրտում նոյնութիւն մը, երկու զարբերուանջրպետի մը վրայէն: Զամչեանի և Օրմանեանի եռահատոր ձեռնարկները (Պատմութիւն հայոց և Ազգապատմութիւն) իրար կը կրկնեն վատեցուցիչ միօրինակութեամբ մը, գաղափարային տարողութեան տեսակէտէն նկատի առնուած: 1780 ին, հայոց պատմութիւնը այսինքն զայն գրելը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ժամանակագրական որոշ յաջորդութեան մը կերպարանքին տակ զետեղել մեր պատմիչներուն այնքան ընդարձակ էջերը, մինչ հայոց հարազատ պատմութիւնը կը մնար անայց, այսինքն մեր պատմութեան իրական կերպարանքը թաղուած էր այդ խղիճիկներին ներքեւ: Պատմութիւնը հին ըմբռնումով մը գրականութեան կը պատկանէր, — ինչ որ համազօր է գրագէտի մը անհրաժեշտութեան ամէն ձեռնարկի ետին եւր իրադրութիւնը երեւոյց հանել վերջ, զայն կենդանութեամբ ալլապէս տեսլազանակաճ զօրութիւնը կը մնար տիրական ազդակ: (Հատոր մը անբարաւակաճ պիտի տարապառելու աս վարկածին հետեւանքները, երբ արդի պահանջներն ալ բերենք վերլուծումի սեղանին, — պատմութիւնը գիտութիւն յայտարարող, անոր մերժելով ստեղծումի ամէն շնորհ եւ զէպքերու հարազատ պատկերացումը առաջագրելով իբր գերագոյն հետապնդում): Ու հանգիստօրէն, ինչ օր հայոց գրականութեան պատմութիւն կ'անուանենք այսօր, 1900 ին ուս-

պէս գործեր էին շրջանին, այն տանն ձեզմէ չի կրնար չգալ արդար զիջումը: Խնչ է այսօր համալսարանը, եթէ ոչ ընտրանիին իմացական կազմաւորման վտարանը, գործարանը: Ու Գլխաւորոյ դպրոցը ուրիշ բան չէ եղած: Ետայի Նշեցին, Յ. Դաւենցին, Ժ. Դարոսն ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ հարիւրաւոր աշակերտներ զինել, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտպանութիւնը անոնց նշանաբան տալ և այս ուսաքելութիւնը, այդ աշխատաւորներու միջոցով տարածելով հազարներու և բիւրերու: Գլխաւորոյ դպրոցը թեւեւ աւելի էր քան այսօրուան համալսարանին յղացքը:

Բ.

Գ. Յովսէփեանի անձը կը պատկանի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան որ իր առջը յաջողած է պահել մինչեւ նորագոյն օրեր, մեր ժողովուրդին ընտրելագոյն ուժերը իր սպասին օգտագործելու, թերեւ խուլ մղումներուն մէջ կրօնականէն վեր,

բիշ բան չէ եթէ ոչ վերը պարզուած եղանակով դասաւորուած ազգային պատմութեան դէմքերէն զրիչ բռնողները — ուսուարագոյն թիւով եկեղեցականներ այս անգամ, քանի որ գրեցները կուգային, մեր ինչպէս օտարներու մօտ, այդ դասակարգէն — կենսագրել, յայտնաւորքեան մատուցումով, որուն ընկերային գրական երկերուն անունները, ասոնց պաշտակութեան ամփոփոյքը, մեծատարած բղաւանք, աման, ապսպրուած, անխառնափելի ներդրողներ կամ նոյնքան նեղմիտ, նեղախիտ մեղադրանք, մանաւանդ բնագիտիցէ ծանր զառածում, էջերով մէջ-բերումի կերպարանքով երբ պատմիչներու տուածը կը փռենք հոյ գրականութեան պատմութեան կառույցները անեցնելով, առանց պուտ մը իրաւ, թափանցուն մտածումի, գրողը վերակազմելու պարտքը զգալու նոյնիոհ, ու տակաւին, իբր թէ չըլլային սա զեղծանումները բաւ, անկէ ներս կը պարպենք սանկ հարիւրամեայ շինուազրից որուն անունն է համեմատական լեզուաբանութիւն, բանասիրական հետաքրքրութիւններ, բնագիտներու վաւերականութեան շուրջ թեր ու գէմ ընդարձակ լեզուագրութիւն, (մինակ խորհնացի մը բազմաթիւ հատորներու նիւթ է հայկալայթած, բոլորն ալ առ ու ան բաւը, առ ու ան թուականը կամ գէպքը զընող, բայց բուն հարցի — խորհնացիին գրական տարողութենէն — թըռուառաւտօրէն հեռու, օտար): Կ'ուզեմ որ մարդիկ նենգամիտ կամ անշիտարմիտ խեղաթիւրուածով մը չգիմաւորէին սա տառապագին պահանջները: Գլխաւորաբար հայոց գրականութեան պատմութեան կլօպալ ըմբռնումին շուրջը: Իմ գրական դատաստանները այսպէս գունաւորուած, ի յառաջագունէ մերժուած, առ ու ան հաշիւին, մտադրութեանց ներքեւ կը ստանան իրենց իրականութեան հիմնովին ներհակ նկարագիր: Իմ կողմէ պատրուակ, — միտութիւն, երկգիմութիւն, տարտամութիւն — այս ամէնզան համար: — Ձեմ կարծեր: Ձարիքին հեղինակը մեր ներսը կը բը-

առնուողն տարբեր ազգամուսնիներու: Միայն սուրբեր, նահատակներ, հայրապետներ չեն զրոծ անոր ասրեգութեանց մեր այնքան արիւնոտ, մօտիվ դարերը: Երբ այնքան հատուկտոր, նամակուռ ու տրտում են մեր աշխարհիկ ազգականները — արքաներ, իշխաններ, զօրավարներ—, ու այնքան ալ անկէլօ հայոց մշակոյթը ներկայացնելու աշխատանքի մը մէջ, մեր հոգեւորականները շատ դիւրութեամբ կը յորդին կրօնականին սահմանները, տարածուելու համար գէպի գործօնութիւններ սրտիք բուէին լեցնելու կեանքերը իրենց ժողովուրդին համար նուիրուած մտարկներու: Այդ եկեղեցիին տարեգութեանց մէջն են ազգային, ընկերական, չըսելու համար նոյնիսկ քաղաքական մեր բողալկոնիստները: Այս առիթը կ'որդացողներէն ոչ ոք պիտի վարանէր դարուսր գործօնութեան սա եռանդը իր բոլոր թափին մէջ ի գօրու ընդունելու Գ: Յովսէփեանի ութսուն տարիներու երկայնքին իր կենսագրութիւնը արիւնոտ բայց պայծառ սրտոհուշ վկայութիւն

նակի և ոչ թէ մեղի մատուցուածին տակ: Ընթերցողը, պարզը, ինչպէս մասնագիտացածը, հաւասարապէս կը տառապին ժամանակիմ առանպանքը, որ նուէրն է անպարանքին, ինքնին այնքան քիչ, որ իշխող մտածանքով հարգուածներու բաշխելի, անոնցմով գրաւուած պարագայի մամուլուն: Ապէ՛՜ վազելու, թռչելու նոյնիսկ պիպտութիւն մը որմէ հասեալութիւն՝ մեղի մատուցուածին սահիլը մեր ուշադրութենէն, սուսնց, քաշիւնցովը ու այս անաւարտ զգայութիւնը դատարանի վերաձելու: Բացի այս հիմնական զառաժու մէն կան ուրիշներ ալ, ճնշուող այս անգամ մեր խորագոյն անձնաւորութեան միջին ցուցմունքներուն որպէսզի մեղի քիչ ծանօթ, նոյնիսկ անծանօթ իրողութիւններ մենք գունաւորենք: Երբ անձնաւորութեան ծորումներովը և առանց կարգացած իսկ ըլլալու տայինք առ ու ան գործը, մարդը, անոնց հանդէպ մեր զգացական տրամադրութիւնը ունենալով ելակէտ: Աւելի յստակութեան համար, կը բանալ սահմանադրութեան ներքին ծալքը: Հայոց գրականութեան պատմութեան հանգամանաւոր պատմիչներուն թիւը, մինակ երկու սերունդի վրայ, կ'անցնի երկվիցեակը, բոլորն ալ, իրենց օրերուն ու իրենց չըջանականութեան վրայ տիրական ճառագայթումով: Հիռու ինձմէ սոփեստութիւնը արհամարհելու ջարդահանելանը, ջամիւնեանը կամ... եղիւէ Դուրեանը քանի որ խոր է իմ հանգուումը թէ անոնք պարկեշտ աշխատաւորներ են (չը լռեմ անասելի անուններէ սրտնք, մեր զիյգ նոր գրականութեանց մէջ նոյն կրթանքին օպտատիկներն ու իրր այդ դատապարտուած են իրենց մեղքերը քաւելու, եթէ երբեք գրուած է որ գրականութեան պատմիչները, Վեովիմ իսկ մեղօք պիտի նետուին գեհնէին կրակներուն), բայց կը տառապիմ գրականութեան պատմութիւնը ըմբռնելու և գործադրելու իրենց եղանակներէն: Ուրիշ տեղ մը, հաւանաբար անգրագառնամ հարցին համապատասխան լայնքով ծաւալի մը վրայ: Հոս քանի մը թելադ-

մըն է, վկայաբանութեան մը չտի յուզիչ: Աղգին խորագոյն բեկումները, իր բառովը «օլբեբգալթիւնը» չեն խնայուած իրեն: Մօտէն, իր մօրթին վրայ ճանչցած է մարդերը զգեստնող, յուսահատներու վերածող ամենէն ծանր տառամտերը, անսուք որքան անխուսափելի, պատերազմը, ջարդը, գերութիւնը, իր մեծ կարգակիցներուն համազօր տատիճանով զմտխքը հոգեւոր պետին հոգիին, երբ մեր կաթողիկոսները, եպիսկոպոսները, խնտորն բայց արիարտնց երէցները մահուան կը քալին, քաղցր ու խաղաղ, թշնամիին սուրին յանձնելու իրենց սրբազան գլուխները: Կեցուցէք պահ մը ընթերցումը ու գրէք ձեր միտքի զաշարն սա վարպետը մեր պատմութեան վերջին մեծ տառամային զոնապան տեսարաններուն, էջմիածնէն մինչեւ Ռոստով ու Մոսկուա, հուսաքելու համար ցրիւ իր եղբայրներուն սիրան ու բռնաքը ու տեսէք զայն սփռուքէ սփռուք, իրարու հանդէպ թշնամիի կոտորածութեամբ լարուած իր զաւակներուն տառապանքին մէջ շուար, տնկարող, իր

բանքներ միայն: Եթէ, երկու սերունդի աշխատաւորներուն մէջ կային Զարգանեցիկներու եւայլն... Կան նաեւ Մ. Արեւիկանը, Ն. Արաբիկանը, Ինչպէս Գարագաշին ետեւէն կան Ագոնցն ու Մանանդեանը: Նորոգ վախճանած արեւելահայ երկու հռչակաւոր պատմիչներուն (Գրականութեան) կշիռը ուրիշ տիպ թիրեւս գործադրեմ, առանց ազգուելու հրապարակին դատաստաններէն: Կը գոհանամ հոս արձանագրելով հիմնական քանի մը նկատողութիւններ. Ազգային պատմութիւնը, ատաղձը հայոց Գրականութեան, չի կրնար պատմութիւնը ըլլալ այդ գրականութեան տլ, (կը հրաժարիմ մատնութիւն պարզումէն, անոր համար որ էջերով ապացուցում է հարկաւոր գրականութեան և պատմութեան ազդեցիկներ հաստատել վերջ անոնց հակադրութիւնները լուսաւորելու: Գրականութեան պատմութիւնը մարդերով է անշուշտ պայմանաւոր, բայց անոնց նիւթեպէն իրականութենէն բաւական վեր աղբուրներով: Գրագէտը օրուան շաղկապանը, ծափահարուած տեսարանը կամ անիծակաւ մահապարտը չէ գրական զաւալնի մայր պետներուն: Կրնայ իր օրը տալ: Բայց իր օրէն վեր, դէպի առաջ, և իր օրէն վար դէպի ետ իր մտածածութիւններով, սեւեռութիւններով: Է որ կ'արժեւորէ իր գործը: Պիտի կարգանք այսօր Գ. Դաւեանը — զոր իր ժամանակը մահուան թափօրին մէջ միայն գտաւ, անշուշտ առանց ճանչնալու, — դէպի վեր իր նայուածքին, սեւեռութիւն օրապան պատգամին մէջ ու պիտի չկարողանք ժամանակակից Ալիշանը (բանաստեղծը, Նար-Պէյը, Թէրզիկանը որոնք լոյսաւ փառօք) կը հետեւէին անշուշտ Իսկիւտարցի տղուն զաւալին): Երկու դար գրական յեղաշրջում շատ քիչ բան էր փոխած մեր ըմբռնողութեան մէջ: Գ. Յովսէփեան, այդպէս կարծեալքած Գրականութեան նեղ տարազը համարձակած է ընդլայնել, գործածելով հայ աղուես եւ մեակոյթ աւելի պատասխանատու տարազը: Ու օրտառու է հոս ալ իր համեստութիւնը: Իր սերունդը երբ տարազը ա-

անհուն բարութենէն դուրս ոչ մէկ միջոց ունեցող... Գ. Յով-
սէփեանի անձին վրայ յայն խօսք, համադրական իսկ թելադրանք
կը նկատեմ քիչ մը հետո՝ գրականութեան պատմիչի իմ դերէն,
այդ պարտքը կտակելով վերջնորդներու, ինծի պէս մնայուն ար-
ժէքներու խաղարկունք որոնք պիտի վարձատրուէին ծանր, լե-
ցուն, աւարտած կենդանագիր մը զծելու իրենց առաջադրութեան
մէջ, պարզ միջոցներով նոյնիսկ, այնքան հարուստ է կեանքին
ստաղծը, արդիւնքին միջերքն ու որակը գիտական ինչպէս կը-
նական մարզերուն վրայ: Միայն, տխրահաղորդ, փորձ անոր
զգայնութիւնը, ցեղային միջինի մը յայտարար, պահուած է անա-
ղարտ դառնութեանց բոլոր տարափին տակ, որոնք հոգիին վրայ
թթուներու դերը կը կատարեն երբեմն, ուսելով ասոր թարմու-
թիւնը, շողը, մեզ ընկով մեզմէ իսկ յափրացած յոռետեսներ: Գի-
տունի իր ծանրակշիռ կիրքը ուրիշ ազդակ որպէսզի հանրային
սպասէն խնայէր իր օրը: Գարեգին Սրբազան կը զգայ երիտասար-

հեցուց առաջին գործին նման, անկէ առնելու համար ֆանթաթիք
հպարտութիւններ, ինքը միայն զիսկականի զգաստութեան մէջ: Հպարտ էր
իր ժողովուրդին շնորհներուն խորհուրդին բայց կը պահէր զայն իր կարե-
ւիութեան rayonներուն (տարբէն ուշագրաւ է որ եկեղեցականի իր գոր-
ծօնութիւնն ալ ըլլայ ներշնչուած նոյն մտածանքով, այնքան որ իր
սերունդին հարցանկութիւններուն զէմ իր զգաստութիւնը, էլի մինչեւ
այսօր, կը թուի հակադրութիւն, առնուազն է անհասկնալի): Անշուշտ
հայ գրականութեան պատմութեան յղացքը չէ նորոգուած Գ. Յովսէփ-
եանի գործին մէջ: Բայց չէ մնացած յայտնաբերեան իր ծանծաղութեան
մէջն ալ: Ստիպուած եմ տալ օրինակներու կայ Ազգայնագիր: Կենալու է ան-
շուշտ անկէ առաջ կամ անկէ վերջ Հայաստանայն եկեղեցւոյ պատմութիւն մը,
առանձին երես մը իւմանիս կրթանքէն, համապարհ գրեթէ անոր գոր-
ծադրած են Ազոնցը, Մանանդեանը հայոց պատմութեան համար, որ միշտ այդ
համատարած իմասնիստ կրթանքէն երես մըն է ըլլալու: Արդ, արեւելա-
հայ հեղինակներուն իրադրածումները ժամանակին մէջ 16-20 տարի ուշ
տեղի ունեցած ըլլալուն շնորհիւ պարտիր իրենց յաջողածքը, ոչ ալ Օր-
մանեանի կառույցին վրայանքը արդիւնք է տեւողութեան մէջ յապաղման
մը: Ազոնցն ու Մանանդեանը իրենց աշխատանքը գործադրած են բոլոր-
թովի տարբեր հանգանակներու սպասարկու, բոլորովին տարբեր միջոցներ
գործածելով: Օրմանեան կը շարունակէ Ձամբանը, Ալիշանը և ուրիշ քիչ
քան կը փառասիրէ: Իր գերը հասարակութեան է, երբեք՝ ապրումը, զէպքերը
ազատագրելը, նոր տեսները: Մի զարմանաք որ հին զէպքերը կ'առաջար-
կեմ նոր տեսնուելու անհեթեթութեան մը: Նայեցէք ձեր շուրջը: Ու ձեր
աչքերուն տակ կատարուած ղէպկեմը զգեցած արմատապէս հակամարտ
կերպարանքները փորձեցէք ճիշդ տեսնել: Մարդիկ ձեր իսկ ձեռքերով կա-
ռուցածը, ձեր աչքերուն առջեւ, երբ այնքան դիւրութեամբ կ'այլափո-

դի մը մատաղութեամբը և կը գործէ գեղացի երէցի մը բացարձակութեամբը: Դիմեցէք իրեն, ձեր ցաւերուն բռնեցողութիւնը ու պիտի գտնէք իր աջը ձեր ուսին: Դիմեցէք իրեն ձեր հանդէսներուն, ձեռնարկներուն վրայ հովուապետական իր շուքը ուզելու, պիտի չմերժուիք:

... Այս ամէնը կրնային չըսուիլ, այսինքն իմ հասողութենէն դուրս եկեղեցական խորունկ անձնաւորութիւն մը վերլուծել: Բայց կայ իմ ձեռնհասութեան մատչելի միւս մասը այս մարդուն, ու ասիկա՝

— իր գործը:

Այդ քառին տակ կը խմբւի իր արդիւնքը որուն ընդարձակութիւնը, բազմազանութիւնը, նորութիւնը, մանաւանդ գործաւորէն վերջ ձգելիք հետքը, անդրադարձումները հաղիւ թէ գտած են իրենց ծանր կշիռը, ոչ թէ արժանաւոր, սուրբին համազօր գնահատման կերպարանքներով — իր ստեղծած խանդավառութիւնը:

Ինչ, ալ ինչու տարօրինակ թուի սա գործողութիւնը անցեալին վրայ: Ահա թէ ուր է նոր սեմնելու պարտադրանքը: Աւելին, Տեսնել տրգար: Տեսնել կեցողութիւնը: Ու Ազգապատումը կը կրկնէ իր գրածը: Ըսելով, այս գեղինքն վրայ վրիպանք է Ազգապատմութեան, չի նշանակեր այդ շատ օգտակար, բայց հանրապետական համար (vulgarisation) միայն գիրք ինկած այդ աշխատանքը արժեքներով, այլ պահանջով մեքոս որ, պարկեշտ, խղճամիտ, զգոյշ, արգարախոյզ ու կենսապաշտ, պիտի գործածուի տաւերին գործունէութեան վրայ մը թանձրացած, ազատագրուած, չփախուած կամ ուրացուած ծանր հոգեկան գործածութիւն մը ճիշդ սեմնելու, ճիշդ ներկայացնելու պարտքի մը հպատակ մանաւանդ: Ահա դժուարութիւնը: Ու երբ կը կրկնեն իմ հիմնական առարկութիւնը թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութիւնը հայոց պատմութիւնը չէ (Օրմանեան տարբեր մտադրութիւն չէ ունեցած, ձեռնարկին վերնագիրն իսկ կը վկայէ ատկէ), նորագած կ'ըլլամ իմ պահանջը մեր գիտցածը, ելլածին պէտք մեզի հրամցնելուն անտեղութեան բարձրման: Կ'ընդունիմ որ պատմութիւնները չ'ըլլան թանձրացած ստեղծում, բայց ըլլալու ալ չեն պաղած ու վերստին քիչիկ մը տաքցուած, համեմուած կերպարներ: Առանք ըսել: Թուղթի վրայ, ստեղծել է անհանգստութիւն ընթերցողին վրայ որ միշտ արագ կը կարգայ: Ատկէ ահա չըլուսներ, սխալ հասկացողութիւն, հակասութեանց առանգներ: Աւելին: Ատկէ՝ իր ժողովուրդին վաստակը արհամարհողի մեր քղամիտ և որ ի կարգին: Գրեցէք, բայց նոր գրեցէք, իսկ աւելցուցէք, ոչ թէ տպուած թուղթ, այլ այն ապրումները որոնք ձեր ներքը, ձեր ժողովուրդին անցեալին մէջ կը գտնէք ձեզի համար առաջին անգամ: Ու մի յարձակիք անոնց վրայ որոնք ձեզ ձեզի կ'ուզեն օգտակար դարձնել: Զեմ հեռացած իմ նիւթէն: Պարզ մարդոց մօտ սա զառամանքը զիս չի դարմաններ, քանի որ անհետեւանք է մեաւու: Անոնց ուսին չէ որ կը ծանրանայ պատասխանատուութիւնը:

նը կը ըլսի թերեւս անձին իսկ զեղուճներէն — այլ չեն պաշտպանուած գործաւորը բաւարարող գերագոյն գոհունակութեամբ: Մտածեցէք ու չէք կրնար ինծի մերժել իմ սա տողերուն դառնութիւնը որքան իրաւութիւնը, — զրեթէ քսանամենի սկսուած գործ մը զեռ չէ արժանացած լոյսին, ութսունէն վերջ նոյնիսկ: Ու ամէն չարքաւ, ինքնասող աշխատաւոր առնուազն պիտի տառապի իր աշխատանքին իսկ հաշուոյն: Իրաւ թէ Ազգը, Հայրենիքին ինչպէս Սփիւռքին մէջ այդ գնահատուած կերպարանող բազմաթիւ արատյայտութիւններ ունեցաւ: Ըսի թէ անոր անձին շուրջ ստեղծուած խանդավառութիւնը լայն չափով մը կը սնանի եկեղեցականի անոր սպասէն: Միւս կողմէ, Սփիւռքը այնպէս մը դաստուարած է մշակոյթին պայմանները որ մասնագիտական անոր գործին մէկ կարեւոր մասը՝ հասկցող մարդոց շատ փոքր թիւի մը հասնի: 1900 ին բանասիրական, արուեստագիտական գործեր զանգուածներուն չէին իջներ անշուշտ, բայց ունէր գոյութիւն դասակարգը որ կը զբաղէր անոնցմով, կը կարդար, չնմանելով մեր օրերու զանգուածներուն ու կարդացողներուն որոնց հետաքրքրութիւնը լրագիրը հազիւ կը ծածկէ: Սա անձանութիւններ, Գաղիացիք պիտի ըսէին *obscurité*, չեմ վերլուծեր: Գարեգին Յովսէփեան տառապած բայց չէ վախցած անկէ: Մէջտեղն է ապացոյցը իր անտիպներուն, որոնք եթէ հէթիաթի հով մը կը բերեն իր լիագումար արդիւնքին, միւս կողմէն կը միջամտեն համադրուած դժուարելու աստիճան: Կայ տակուին ուրիշ ալ պարագայ. — էջմիածնականները զգաստ կը վարուին ցոյց, օտար բառով մը բեհ-

թիւնը հայոց մշակոյթին ուսման: Բայց պարագան կը փոխուի երբ նորին հետամուտ մը հերձուածող յայտարարելէ վերջ, զայն հաւածելու պատրուակին տակ, ուղղափառները, խելամուտները կը յաւակնին հինը, ծաւթթը, մաշածը, հազար անգամ տափակցածը մեզի մատուցանել ու . . . տալ հաւարի, այդ գործողութիւնը պզտոր պզտոր պաշտպանելու համար: Սա խաչակրութեան արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ մեր ինքնին դժուար նորագոյ, քիչ ընկալուչ չընելու համար անընկալուչ հասարակութեան մէջ պատրանքները ոչ միայն յաւերժանան, այլեւ աճին, պարարտանան, արգիլելով իրականութեան ապրումը: Թող գործադրէին մարդիկ, 1910 էն ասդին մեր պահանջները գոնէ գրականութեան պատմութեան վրայ, մենք այսօր կ'աւնենայինք առնուազն հարազատ պատկերը այն բոլոր տաղանդներուն որոնք հարիւրի մօտ տարիներ արեւմտահայ գրականութիւնը պահեցին իրենց անդունդին մէջ: Գրականութեան պատմութիւն մը հոգիքն պատմութիւնն է (Ք. Յովսէփեան այս փոյթը մասնաւորած է, Գիտէք, որոշ շրջաններու), ու ասիկա յայտարարելը՝ ծառայել այս գրականութեան:

լամին հետ: Միջադպրային հնադիտական տկաղեմիտներու փնտռու-
ուած տնդամ մը — ինչպէս է Գ. Յովսէփեան — պիտի չզիջանէր
անշուշտ իր երկասիրութիւնները *l'annee* ընող միջոցներու գոր-
ծածութեան: Յետոյ, գիտուն մը, սա մարզին վրայ, կ'արժէ ա-
ւելի քան գրողը, իր որոշ հանդարտութեամբ:

Այս սողներուն ետին զգալի⁶ արդեօք վարանքը որ կը սպառ-
նայ համադրողին, քանի որ համադրումը միայն հականիշը չէ
վերլուծումին այլ է, նոյն ատեն, ինքնաբաւ գործողութիւն մը
երբ կը գործադրուի իր ամէն կողմերուն մէջ խորաշափեալ համ-
բաւներու վրայ: Ձեզ տնականալի⁶ կը քերեմ երբ յայտարարեմ որ
դեպքեր համադրելի չեն իրենք իրենց հաշտոյն, նոյնիսկ երբ կը
խմբուին մերձաւոր հանգիստութիւններով: Դէպքերը իրարու ան-
վերածելի միութիւններ են, դրութիւններ: Համադրելին՝ անոնց
ետին, ներսը գործող ուղղմունքները այսինքն՝ ոգին: Բացէք
վարկածը ու պիտի գտնէք որ խորունկը թաղուած հոգեվիճակ մը
յաճախ կը հագնի զարմանալու կերպարանքներ, այսինքն գու-
մարն է իրարմէ տարբեր իրողութիւններու: Դրէք օրինակի հա-
մար, ձեր նկատաւան, համադրական մտածում մը

— դասական անմիութիւնը ձեր ժողովուրդին

և փորձեցէք հասկնալ իրողութեանց լեզուն: Դժուար պիտի
չըլլայ հաշտուիլ մտածումին մանուսանդ հետեւանքներուն որոնք
արձանագրուած են մեր պատմութեան դիւաններուն, կը դիտեն
այսօր ալ, երբեմն՝ պալատական եմքրիկներով, նախարարական
դաւերով, մատնութիւններով, աւելի յաճախ եղբայրասպան փողո-
տումներով, քսան դարերէ ի վեր, էլի այսօր իրենց կատաղութիւնը,
խժդժութիւնը պահող կռիւններով... կը համադրենք ոչ թէ նիւթե-
րը, արդիւնքները, այսինքն ասոնց մարմնեղէն կերպարանքները,
այլ ասոնք յօրինող տաղնապնները, սերունդներու զգայնութեան և
մտածողութեան անջատ վկայութիւնները: Միւս կողմէն համադրողը
կը տառապի արդիւնքին ալ իւրայատուկ նկարագրէն: Գ. Յովսէփ-
եանէն առաջ խորհեցէք Հ. Ղ. Ալիշանին, ջանալով ասոր աւելի
մեծատարած գործը, համբաւը կերպարանել համադրական տախ-
տականերու վրայ: Ձեր ընկիւթը ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ եթէ ոչ
այդ գործէն խմբել տեսականեր, իւրաքանչիւրին ճակտին անուա-
նական վերադիր մը միայն տեղաւորելով քանի որ, օրինակ,
Սիսուանը, խորքին մէջ է պատմութիւն, աշխարհագրութիւն,
վէպ ու բանաստեղծութիւն, գիտութեան, պարկեշտ հաւաքման
չեղած զգայնութիւն մը արթնցնելով հանդերձ: Ինքը այդ գործին

հերոսական ճարտարապետն ու գործաւորը, փակելու ասե՛ն իր աչքերը, գտնկը՝ սա մեր փառքերուն, այցուած էր մտատեսօրէն տաքնապով որ իբր հաշուեփակ, լսած ենք թէ կը ներկայանայ մարդոց կշիռին, գերագոյն ըուպէին... Այսինքն, պատուական պննեհիկեկն վերջին ժամ մը իբրեւ ապրեցա՛ւ իր տնդարման ցաւը հրք կը տեսնէր մաւղբածին և զոքծաղբածին միջև բացուածքն անկամբջիւի: Այս հարցումը անոր համար, վասնզի, երբ, գործէն, արդիւնքէն ձերբազատ ոգիով մը, կը կենտնք իր անուան դէմ, աշխատաւորի, հաւատացողի, իր ժողովուրդով խանդավառ բանւորի իր դէմքը այնքան արժանաւոր կը դասենք գեղեցիկ ու սրտառուչ լուսապսակին որով սովոր ենք յարգել սուրբերը, նա-հատակները, ինչու չենք կրնար զմեզ մեղադրել մեր անտարբե-րութեան համար, անոր արդիւնքին աղօտանքէն ծնունդ առած և հետզհետէ անձածկիլի դարձող...: Չեմ խորացներ վերլուծումը հասնելու համար մինչև մթին, արտում ծալքերը սա առամային, քիչ մը մեծ բանւորներուն մօտ գուցէ ճակատագրական ու մեր կործանումը համադրող, մեր վերջին ժամերուն երբ այնքան զո-հաղութիւններու գինով ու այնքան խաղաղ լրջութեամբ ընդա-ռաջուած զրկանքներու հեղեղին իսկ մէջ թաւալգոր, չէինք բաժնուած մեր արժէքին, դերին ապահովութենէն ու ահա կը գտնենք որ

... — վրիպած ենք: Այսինքն՝ այդ ամէնը — մեզ գործը — մեզմէ առաջ մեռած տեսնելու սուգն ու ստիպումն ենք բար-դելու մեր ցաւին: Վենետիկի անձանձիր, խորահաւատ հաւաքողը ի՛նչ դառնութեամբ արդեօք եղաւ հանդիսատես իր անտիպներու կարուանին որ կը բացուէր իր նուազուն նայուածքին դիմաց ու կը քրգանար ամբաւութեան շրթներուն մինչ ինք, իր մարմինը կը փոքրանային իր հոգեվարքի մահիճին: Դիտե՛ց զայն եղերա-կան լեռան մը նման գոր դիզեր էր կարկառ առ կարկառ, փշուր փշուր, վաթսուն ու աւելի տարիներով, այնքան հպարտ՝ ըրածո-վը ու ասոր... բարիքով իր ժողովուրդին...: Հարցումը դար-ձեալ անոր համար, վասնզի հակառակ արդիւնքին զանաղանու-թեան, Ալիշան մարդն էր եղած մէկ կիրքի,

— տարփանքը հայոց հայրենիքին, պատմութեան:

Ու հանգիստօրէն

— Տարփանքը Գ. Յովսէփեանին:

Պատասխանը աւելի առամաթիք, քանի որ բանի, ձեւի, այսինքն զգայարանական ազրումներու կիրք մը ըլլալէ առաջ —

ինչպիսին է Ալիշանինը — զգացումէն վեր վիճակ մըն է որ կ'իշխէ Գ. Յովսէփեանին մօտ: Ու յիշեցէք, անիկա գիտուն մըն է, իր յայտարարութեան ու մեր հաւաստումին համաձայն: Ու նման ամէն գիտունի մօտ դիտուածին, մէկ կերպարանքի տակ խմբուած են լեզէոնները անոր կիրքերուն,

— տարփանքը անխառն (*), գիտութեան:

Այս տողերը փորձ մը մի նկատէք դժուարութեան մը շուրջը դառնալու, գործածելու համար գողիական բացատրութիւն մը: Անոնք կը գրուին այդ դժուարութիւնն իսկ թելադրելու մտածումով միայն, քունի որ Գ. Յովսէփեանէն հաւաքուած խօսքերը իրենց իմաստը ունին իրենց համար պաշտպան: Անոնք միջոտներ հաւաքողի հոգեբանութեան մը ծնունդը չէին կրնար ըլլալ երբ անխառն գիտութեան կիրքին հտին չկարենայինք զգալ սերունդի մը լման փոյթը, տաքնապանքը, ժողովուրդի մը հոգիին — արուեստի լաւագոյն տարրը մը կոյ այս երկու բառերուն ներսը — գրեւորելու այսօր պոյժառ, բայց կէս դար առաջ շատ ազօտ մտածութիւնը, ալ յատկանշական դարձած բառերով, իր հատորներէն կտրելորագոյնները ճակատադարձող

— Նիւթեր հայ արուեստի եւ մեակոյթի պատմութեան, տարազ՝ որ անոր հատորներուն ճակտին թաղմելէ առաջ, ապրեր է մօռյալմած արեւի մը նման խորունկները անոր զգացական դրութեան, հրդեհելով անոր երիտասարդութեան թէք զօրութիւնները, ասոնք խորանարդելով, առնելու համար իրենցմէ գիրենք զանցող իսկ արդիւնքներ, տաքցնելով մշտարժարձ անոր կորովը, այնքան եղբարփառ պատմութեան մը ողէտները գիմաւորելու համար, դարմանելով սպառումի, տարիքին աւերանքը, մարմինին նա-

(*) Ընթերցողը կը հրաւիրեմ անհրաժեշտ անդրադարձի, այսինքն յիշելու Գ. Յովսէփեան անձնաւորութեան առաջին երեսը, եկեղեցականի իր գործօնութիւնը, միւս մինակը բաւ քանի մը կեսնք յեցնելու: Կը հետեւի թէ այդ մարդէն ստանձնուած ամէն աշխատանք սպաս մըն է հանրային բարիքը նպատակ ունեցող որով ե շնչաօրէն զգացական: Բայց ո՞վ օրէնքներ բանաձեւեց մեր գործօնութիւնները այլամերձ գօտիներու մէջ անանձնացնելու համար: Վերածնունդի մեծ իւմանիստները կը ծառայէին անշուշտ գիտութեան, արուեստին եւ... իրենց ժամանակակիցներուն երբ կեանքին առօրեայ գործառնութիւններէն կը պահէին զերծ իրենց գերագոյն կիրքերը, առաւ ան կրթանքին աշխատելով: Գ. Յովսէփեանի մօտ բաժանուած ընդունելէ վերջ, կը կենանք իմացական իր վաստակին անխառն միութեան առջեւ լայն համակրանքով, հիացման հասնող, վասնզի այդ այլազան վաստակին մէջ է տիրական ներշնչարանը: Անիկա իր բոլոր

հանջները, գործարաններուն անբաւարարութիւնը, երբեմն նոյն-
խակ գաւառներու յարգեցէք, աստիճան մը աւելիով այս հե-
րասները որոնք հիմնական զգայարանքներէ մասնուած, կրնան
գործադիւ իրենք զիրենք, կամքի տնտէն լարումով մը, ասոնց,
զգայարաններուն պակասը անզգալի դարձնելով) և պահելով
մշտական ծաղկումի, երիտասարդութեան մէջ մեր հոգին որ հեղի-
նակն է ոչ միայն մեր գործին այլեւ մեր մարմինին:

Չեմ ետ դառնար, ձեզ զբաղեցնելու համար կախարդական
տարազին — Նիւթբե հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան —
ընդարձակ թիւադրանքներովը որոնք ձեր ընկալչութեան մա-
տուցուեցան կանխող էջերում: Հայ արուեստը, մշակոյթը երկին-
քէն պատրաստ չի նկատ: Անոնք, մարդկային ամէն ստեղծագոր-
ծութեանց նման սկսած են սպրեւելով, այսինքն եղեր են իրենց
հաշուոյն, յետոյ դառնալու համար պատմութիւն: Ու դարձեալ չեմ
դառնար ետ, ոյգ պատմութենէն մեր գիտցած քիչովը զբաղելու:
Հայոց պատմութիւնը նոր կը սկսի գիրի անցնելու: Եթէ սա վեր-
ջին քառորդ դարու ընթացքին, մեր պատմութենէն ներս հոս-
տատ տարրեր ունեցան մուտք, ոյգ յաւելումը չէր կրնար առանց
անդրադարձի տննչմար թողուլ մեր հաւաքական մշակոյթին հաս-
կացողութիւնը: Ուշագրաւ է որ քաղաքական հանգանակներու
բիրտ տարրերութիւնը կը մեղմանայ երբ աշխարհաւորը որ զո-
նոնք կը գործածէ, յաջողած է ժամանակը արժեւորել՝ ըսել կ'ա-
զիմ՝ զայն տեսնել աշխարհային ինչպէս անիկա մատուցուած էր սե-
րունդներու զգայնութեանց, հաղնելու համար ասոնց խուսափուկ
հակազդեցութեանց շաղն ու շղարշը, վրան ու ազամանդը, —
արուեստի գործերուն ձեւական կերպարանքը: Հայոց մշակոյթը

գիրքերուն համար մեկնակէտ է ունեցած հայ ժողովուրդի սեղծագործու-
թեանց մասնաւորումը, այդ արդիւնքին դիմաց մեր ընկալչութեան աստի-
ճաններէն առանց ազդուելու: Գիտունը մէկն է որ կ'աշխատի իրմէն վեր
արդիւնքներու հետամուտ: Գ. Յովսէփեան բոլորէն աւելի տեղեակ է իր
գործին անկատարութեան, հայ համադրական մշակոյթը արտօնող տո՛ւթ-
ներէ պակասին: Բայց իր խօսքն է Վիսնեմ որմն կրնան: Այսինքն
ամէն ճամբայ բացողի հոգեբանութեամբ: Գ. Յովսէփեանէն ձեռնուած
բարքերը այնքան ընդարձակ են որ սիրունդ մը լման անբաւական պիտի
գար տրամադրելին հաւաքելու, կորուստէ փրկելու: Ուրախ ենք ըսելու
արտօնուած ըլլալն ու որ անխառն գիտունի իր կորովը, առանձին ջրած
է այնքան որքան մարդոց խումբեր պիտի միայն անբաւական: Վերցու-
ցէք իր գործը, նոր հայագիտութենէն, այն աստն պիտի զգայիք հոկայ
արժէքը անով իրագործուածին:

նոյնն է մարքսիստ Մանտեդեանին և ոգեպաշտ Գ. Յովսէփեանին համար, այդ հասկացողութեան ընդմէջէն: Ու այդ մշակոյթին, այս անգամ աստիճան մը տւելի տարածելով մտածումը, այդ փաղափարութեան տիրական գիծերուն ուրուային հէնքը, ոստայնը իրականութիւն է այսօր: Խորհրդային Հայաստանի բանտրները, աշխատանքի տւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ, կը սկսին գիծերէն բարձրանալ ձեւերուն: Գ. Յովսէփեան, այդ աշխատանքին համար նիւթեր հաւաքելու իր կէս դարը անուանած է նախապատրաստութիւն, անշուշտ իր մտքին իբրեւ չքեղ կոռոյց ամբարձիկ հայ փաղափարութեան պատմութեան, որ, պէտք է կրկնել, անդադար, մերն է այսինքն մեր ապրումներուն համադրական բերեղացումը, և ոչ թէ փառամոլութեան հանդիսարան մը:

Ըսի թէ անուարտ էր, այսինքն անբաւարար, Գ. Յովսէփեանի տպեալ գործին մթերքը, մեզ թելադրելու համար հայ քաղաքակրթութեան շեման: Չեմ գիտեր որքան պիտի ըլլար ճիշդ, մէկ մարդէ այսքան շատ պահանջելը: Արեւեստի հարցերուն մէջ գուշակութիւն, ենթադրութիւն կը դառնան, սերունդ մը վերջ, ծիծաղելի: Այսօր, մեր բանասիրութեան լիազումար վաստակը — Արեւմուտքն ու Արեւելքը նկատի ունիմ — մեզ չ'արտօներ հայ արեւեստին սկզբնական, անյեղյի ու անկապտելի օրէնքները ճախճակելու: (*) Ու այդ կանխաձեռն փառասիրանքը դատապարտողներէն մէկն է ինքը, Գ. Յովսէփեան, մեր արմէքներուն հանդէպ իր խանդավառութիւնը երբ կը պահէ պատշաճին, իրաւին, ար-

(*) Այս ուղղութեամբ փորձերը ոչ միայն կանխաձեռն ու ապարդիւն են, այլեւ վնասակար: Ի սկզբանէ է պատմութիւնը, այսինքն ապրումին լրիւ պարզումը, այսինքն իրողութեանց վրայէն մշակին փարատումը: Ապա կուգայ արեւեստը, այսինքն այդ ապրումին բերեղացումները սրանք չէին կրնար կանխել: Ահա թէ ո՛ւր է վճիռը չգրուած, կամ գրուելու նոր սկզբը: Հայոց պատմութեան տռամային: Չեմ պատապարտեր անուշադ, միակտուր, կատարուած փորձերը, բայց չեմ ալ վարանիր բակու: պատրանքներուն անխուսափելի գրոհէն, ծածկելու առաջնան իրական աշխատանքին անդատանները: Խառն է ցարդ, այդ ուղղութեամբ կատարուած ամէն աշխատանք, արեւեստին հաւասար, ապր օտար տարբերով: Նոյնիսկ ամենէն ձեռնհասին (Թորամանեանի գործը) ճշգրտները մեր մէջ կը վերածուին եթէ ոչ անվստահ յերկրանքին, գէթ կը զգենուն անվստահելիութիւն: Խօսեցայ, 1917 ին յոյս տեսած հատորներու, ձեռնարկներու մէջ հայ հարաւարայեցողութեան չափը նորանորոգ վարկածներէն: Ասանք իբր հաւատոյ հանգանակներ չեմ առաջարկեր անշուշտ մեր պաշտամունքին: Կրնան ըլլալ խնդրական, եղբիւրու քաղաքային նոյնիսկ: Բայց կ'ընեն բա-

դարին սահմաններուն։ Անցողակի մօտեցալ իր բացարձակ անմասնութեան, չքեղ տնտարբերութեան վրայ, գրական, գեղագիտական, պատմա-իմաստասիրական որակուած աժան ռազմախաղերէն, այնքան ընթացիկ, հաստատ մասնողութիւնը այնքան մօտիկէն կեղծող։ Միւս կողմէն քիչ՝ թիւը անոնց որ գիտնան թէ ինչ քողցր բարիք մըն է սա մարդուն գործը հայ հոգի ըստւած խորհրդաւոր անծանօթին ճանաչողութեան ճամբուն վրայ։ Իր տուիքները որոնք ձեռագրային տողերով կը նետուին մեր գիտակցութեան, օր, աղօթք, պատարագի յիշատակութիւնն զնելու այնքան սրտառուչ աղերսանքներով սա ու տն մեղաւորին, տրուպին, պատժապարտին բերանէն, պատուներ են այդ հայ հոգիէն։ Իր վկայութիւնները մարմին կը դառնան շատ մօտէն սեղմուած փառտերով։ Հոն ուր տախթը կը բռնանայ ընդհանրացման, Գ. Յովսէփեան կը մնայ պարկեշտ, գիտունի իր առաքելութեան հպատակ, ինքզինքը միշտ զերծ պահելու Ֆանթազիային, նետող-բռնող երազապաշտութենէն։ Անոր գործին հետ մեր մտերմացումը մեզ

րիքը կանխող չքեղ, ինքնավստահ, ինքնաբաւ մեծամտութիւնն ալ օտրուելու և մեզ կանչելու զգաստութեան որ պարտաւարապաշտութիւն չի նշանակեր, մեզ մեր փառքերէն մերկացնելու ապաշխիւ համեմատութիւն մը ինչպէս։ Կիանքը երբ ձեր շուրջը ենթակայ կը գտնէք այնքան ազաւաղումներու, անցեալին մէջ ալ կրնար նիւթ չգառնալ խեղաթիւրուած կերպարանքներու։ Կա՞յ ուղիղը, այսինքն միջինը։ Զի կրնար չկենալ։ Արդի գիտուններու փաղանգը, մեր հայրենիքին մէջ, յաջողած է քանի մը մշակչի եր փարատել աշխատանքի անգաստաններէն։ 1900 ի բաժանութիւնը լքուած է, գտնւել անվերադարձ, աշխարհին իր գերագոյն նուաճումներէն մէկ քանին — ճարտարապետութեան մէջ — պարզեւած ըլլալու։ Հայոց ճարտարապետական գեղեցիկ յաջողութեանքները, գիշերով նայնիսկ՝ հրաւորիքներ, կը մնան Հայոց ուրուեստին կոթողները։ Ոչ ոք որ գործեր օրրապղծութիւնը ատուոց հպարտութիւնը մերժելու մեր նախնութեան։ Գ. Յովսէփեան այս մարդին վրայ ալ մարմնացումն է հայ համեստութեան որ զեղային խորքերէ ճարտարապետութեան պատգամ մը ինչպէս լիցւեցած է մեր ընտրանիին մէկ կարեւոր հատուածը։ Խորենացին, Փարպեցին յիշել, հոս, կը նշանակէ արուսթեան շատ գործերով զօրանալ, Վփօքը անհնոց ահեցնող։ Առարկել այս հաստատումին, չի նշանակեր ձգտումին աներթմեշտ հրաշքը գտան մեր տաճարները, մեր մանրանկարները, մեր մարդերը, օւրբերն ու զօրավարները, նահատակներն ու շինողները անպակաս րնելու, հաւանարար չէին մտածեր արուեստի, կենսապաշտ բնագոյնի փառասիրութեանց։ Կը կանչեմ բոլոր հառուցանողները պարկեշտութեան ու ինքզինքս կը զգամ շատ մօտիկը իմ պապերուն։ Թող ուսումնասիրու-

կը բերէ անմիջական որքան հեռահաս անդրադարձումներ, մեզ տալով ապահովութիւն մեզմէ, մեր արարքներուն գումարովը մեզ ընելով հաճ, նոյնիսկ հպարտ, ու մեր համեստութիւնը կը վերածէ ցնդային խառնուածքի, այն մինչեւ մեր օրը չհասկցուած ոգեկան կերպարանքին որով մեր ցեղը պաշտպաններ է իր գոյութիւնը, հազարամեայ մեր Սփիւռքին մէջ, գրեթէ միշտ փնտռուած, յաճախ սիրուած, երբեմն միայն անբաղձալի: Հայուն սա համեստութիւնը մեր գրողներուն ու գիտուններուն վրայ, մի չփոթէջ ստորադասութեան complexէ բխումի մը հետ: Որքան ընդարձակ են թելադրանքները երբեմն մէկ հատիկ բառի:

Գ. Յովսէփեանի գործին քիչ մը աւելի ընտելացումը կը փարատէ գունազեղ մշուշները յերկրանքին, ստերջ ու նեղիչ յաւակնութեան, պոչաւոր սխալներուն դառնութիւնը, մոռնաւոր ու մանաւանդ մեծատարած պատրանքը, հանգամանաւոր, չքեղ հոյարուեստի մը որուն փառքովը ծիրանաւոր, 1900 ին պատգամ կը կարդայինք աշխարհին: Այս ամէնը, այսօր գրեթէ անկարելի:

Թիւնները, հաւաքումները, պեղումներէն կորզումները հասնին անհրաժեշտ մթերքին հոյ փառափայլութեան յղացքը իրեւ չէնք արտօնող, այն ատեն սիրելի պիտի ըլլար ռպասի մարդուն որ այդ նախանիւթը պիտի օգտագործէր այդ չէնքին ամբարձումին, անշուշտ նոյն հարուածով ալ քանի մը տախտակի վրայ այդ քաղաթակրթութեան օրէնքներուն սեւեռումին: Մինչեւ այդ ցանկալի օրը մեր գրողներէն, մտածողներէն, որակեալ աշխատաւորներէն, գիտուններէն հրապարակ նետուած տեսութիւնները մեր ինքնասիրութիւնը գգուող ու մեկ այդպէս հպարտ հանդերձելու ձգտող, կը նկատեմ նախամարզանք, մերժելով անոնց հաստատ հիմք: Չեմ գտաւպարտեր գրական սա զիտութիւնը մերիններուն, յաճախեքին մէջը այլապէս չքեղ օրինակներու, նոյն այդ մարզանքներէն, քանի որ քառորդ դարը բաւ է եղած առաքառները ամփոփելու այդ յաւակնութիւններէն: Վստահ եմ որ հեռու չէ օրն ալ երբ նման յօրինումներ պիտի չմերժեն խառնդային (melanges philosophiques et litteraires) իրենց փառքը, այսինքն պիտի ընդունին իրենց ըրածին հարազատ տարողութիւնը: 1885 ին Գալիացիք, քիչիկ մըն ալ Գերմանները այդ խառնուրդին մէջ դրին ծայրագոյն փառասիրութիւններ: Շրջանն էր խորհողներու, այսինքն մարդոց որոնք միաքը կը գործածէին ամէն երեւոյթ բացատրելու ու իրենց ըրածը հերկադրաբար կը գունաւորէին: Իմաստասիրութիւնը կը գրոհէր ըսոր կրթանքներու ասպարէզներուն: Վերիւր ըսի տեղ մը թէ կային պատմութեան եւայլն իմաստասիրութիւնները, այնքան յաւակնոտ իբրեւ տիպոս ու այնքան ոսկի իբրեւ հարազատ մտածողութիւն: 1950 ին չեմ կարծեր որ հանդուրժուին բլաւանքները, գիտական որքան իմաստասիրական:

Բայց մեր սիրոյն, արդար ինքնաբուռնութեան մէջ, մեր հարա-
զատը, իր անուշութիւնը: 1900 ին թերեւս անհրաժեշտ սա ըո-
մանթիզմը յիսուն տարի վերջ զգաստութեան զեղեցիկ դասի մը
երբ փոխուած կը գտնենք (Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի հատորը,
Հայկական արուեստը եւ բիւզանդական կայսրութիւնը, 1947), մոռ-
նալու չենք որ այդ դասը սկսած է, ամբողջ նախաձեռնութիւն իր տրա-
մադրութեան ասիկ ունեցող ու գերմանական իր կրթութենէն չզա-
ռածող կաթողիկոսը: Իմ բալոր Զանքերը զինքը համադրական քա-
նի մը լայն ցուցմունքներու մղելու, հայ արուեստին ընդհանուր
նկարագիրներէն, թախեցան կանոնաւոր վրիպանքի: Հայ արուեստի
նկարագիրներու ատան պաղտ՝ը քծծինքող էր իր մօտ: Թանունն ուր
և ինքնատիպ ֆրագմետու փառքին, անիկա չըրաւ զիջումը ու գո-
հացաւ գտածին կանխիկ արժէքովը: Թէ այսպէս զարգացած հո-
գեվիճակ մը մօտիկն է առնուազն ժխտապաշտութեան, դուրս չէ
կարելիութենէ: Նման հոգեխառնութիւն մը բացառութիւն ալ չէ
Սփիւռքի առաջամարտիկ մտաւորականներէն ամանց գործերուն
մէջ երբ անհատական, այսինքն առաւելապէս մեղմով պայմանա-
ւոր տրամութիւնները, օտար միջավայրերէ, մշակոյթէ, հոգե-
խառնութենէ մեղի անդրադարձ անխուսափելի դառնութիւնները
կը դիմաւորենք, մեզ կանխողներէն, մեր պապերէն բարկութեամբ
հաշիւ պահանջելով: Մեր ստեղծագործ աւելին վատնումը, սպա-
ռումը, յաճախ օտարին մարմնեղէն անդաստանին, կամ անպէտ,
յիմար ներքին տագնապներու մարսումին: Խորհեցէք հայ գրագէտ-
տին որ բարձր մշակոյթներու ուսանանքուն մէջ ստիպուած է իր
ցամաք հացը ճարելու, բանտորի սեւ կեանքի մը ներսէն, հան-
դուրժելով իրեններուն ուրացումը, օտարին գիրքերը օտարին
գիրերովը չարելու և զայրագին մտածելու իր ժողովուրդին որուն
անբուռնութիւնը, անընկալչութիւնը, ապարուեստութիւնը կը
խորանարդէ, իր գրկանքին եղովը: Այս ընդորը իրաւ, ահաւոր
իրաւութեամբ: Երբ Սփիւռքի գրողը փղշաօցի մը չէ ծնած, ճա-
կատագրուած է Պրոմէթէոս մը ապրելու: Ու կովկաս լեռները հի-
մա մայրաքաղաքներու պուլվարները իջած են...: Ու տակաւին
իրաւ, բարձր բայց օտար մշակոյթին առքը, փառքը՝ ուրիշ
տագնապ: Այս ամէնը անսնկելու և կշռելու է որ շատ չեմ խոռ-
վիր երբ Սփիւռքին տղաքը — տաղանդաւորները անշուշտ — կը
յարձակին մեր ժողովուրդին վրայ, սլաքուած մեր ողբերգութեան
անդարման բթութենէն ու նիզակուած մեր փղշաօցիութենէն,
այնքան իրաւ, մեր գլխուն, այնքան ալ Սոպուկեցի: Երբ մեղի

հիմնովին անծանօթ հարցերու վրայ կը տեղանք մեր վճիռները, լուսանքն ու անաւոր ինքնարաւութիւնը: Հայ համեստութիւնը որ Սփիւռքի սա խառնարանին մէջ անա կ'անհետի, նոյնիսկ մեր ուրաջուններէն աւելի վտանգաւոր մեր հիացուններով: Ուրիշ առիթով թերեւս վերլուծեմ օրինակ, այդ համեստութիւնը վիրաւորող յոխորտանքը մեր դիցազնավէպէն (Սասմանց Տուն), իր հայեցի համին բայց ասկէ դուրս անծածկելի միջակութեան կրկնակ երեսներով: Մեր դիցազնավէպին մէջ տեսնել արժէքներ, Սփիւռքին առաջամարտիկ պլազէ, ձանձրախտահար գրողը, բանւորը պշտեցման մղող, մանկամտութիւն մըն է, այնքան տխրօրէն յիշեցնող 1870 թ մեր ըմբռնութիւնը: Այս առաւելագնացութիւնը թերեւս պատճառ որպէսզի միոժուին անոր իրական շնորհներ: Ու իրական գործողութիւններն ալ զիրար կը գնեն: Մեր դժբախտութիւնը այնպէս է կարգադրած որ մեր իրագործունները կշռուին մեզմէ դուրս, այսինքն օտարին նժարներովը, Սասմանց Տունը համեմատուի առնուազն Արքայամասեցիին: Ու այս բաշխանքը հերքելն իսկ բաշխանք: Մեր սխալը՝ այդ իրագործունները մեր շուկայէն դուրս ծախելու մեր աճապարանքը, չահատեսութիւն է գուցէ: Սասմանց Տունը հայ ժողովուրդն է: Կասկածէ դուրս է ասիկա: Ու անոր վրիպանքը՝ փաստն է առնուազն այն գեղեցիկ, սրաւունչ իրականութեան որ անուն ունի հայոց պատմութիւն, իր կարգին աշխարհի ամենէն դժուար ըմբռնելի վրիպանքներէն մէկը, այսքան առատաշնորհ ժողովուրդի մը դարերէն: Ու հոս է անա բարիքը Գ. Յովսէփեանին: Կարգաւ անոր գործը, այդ ձախողանքը կը նշանակէ բերել մեր պայմաններուն սանդուխին: Բայց եղէք պարկեշտ, նոյն ատեն, ձեր գրածը պարտ ու պատշաճ Թրքերէն: Ինչ չափով որ անլուելի էին Սասմանց Տունին միջակութիւնը, մեծ արուեստին պահանջներուն դիմաց անբաւարարութիւնը, նոյն չափով անլուելի են անոր հարազատութիւնը, հայեցիութիւնը, մեզայատուկ համը որոնք երբեք արհամարհելի շնորհներ չեն, երբ նկատի առնուին դիցազնավէպին ծնունդին ու կեանքին պայմանները: Զեզ գարմացնելու չունիմ նպատակ երբ յայտարարեմ որ յօրինեալ դիւցազներգութեան համար (նեկական, Դրախտ կորուսեալ, Երեսաղեմ ազատեալ, եթէ կ'ուզէք քանի մը անուն) Դիրի գիւտէն վերջ հայոց պատմութեան որեւէ դար անընդունակ կը մնայ, ինչպէս եղեր էր հելլէն պատմութիւնը Մարական պատերազմներէն վերջ: Այս անընդունակութիւնը մի վերագրէք ոգիի պակասին — մեր ժողովուրդը իր բոլոր դարերը

ապրած է գրեթէ դիւցազներգական ոգիով մը, ինչպէս կը վկայեն բազմաթիւ փորձեր մեր զոյգ նոր գրականութեանց մէջ վարուածնէն մինչեւ Չարենց — այլ քաղաքական պայմաններու տն յարդարանքին պատճառով որ մեր բոլոր ստեղծագործութիւնները կ'ականաւորէ, տնակէն պալատը, գեղջուկ երգէն մինչեւ մեր մեծ պոեմները, մեր արուեստագէտներուն մերժելով ազատութեան մէջ իրենք զիրենք իրագործելու բախտը, տարրական իսկ պատեհութիւնը: Սաղմոսները կարելի եղան երբ Դաւիթ մը կար — գոնէ անոնց մէկ կարեւոր մասը կուգայ բանաստեղծ Մարգարէէն — այսինքն թագաւորի նման բան մը որ աւագնիրէն ու գերեստանէն ճղապրած բարբարոսներուն գլուխը աւցած, բանականութեամբ պատրանքին մէջ, կը քայլէր դէպի յարձակում, պարելով, նուագելով յաղթանակին ներշնչումները: Ենովային մտածելէ առաջ արդար եղէք մեղսակուռ և ցանկախորով բախտախնդիրը տեսնելու այդ սաղմոսներուն ևտին: Յսբժ՝ ուրիշ իմաստութիւն, այսինքն գործ մը ուր տառապանքին ու երազին զոյգ ակօսներէն մեր ողորմելի փոքրութիւնը, մեր բախտը մեզ պիտի քչէ, ճիշդ ինչպէս ապրեր էր ընտրեալ ժողովուրդը իր մեղքերն ու երազները չալկած ու չունենալով... Ահտեսաց երկիր մը նոյնիսկ հասցէ: Դառնալով մեզի, դժուարութիւն չիմ գգար մեզ խանդավառող քիչը, այդ Սասմանց Տունին մէջ գետեղիլու իր հարազատ յարգաստիճանին: Անարդարութիւն, չտեսութիւն անշուշտ այդ քիչը կործանել, իր այդ մեղքին համար, ինչպէս միամտութիւն, չըսելու համար անխելժութիւն՝ այդ քիչը ջողաւորել, անոր հազցնելով ազգերու մեծ իրագործումներուն պատմունկանները, գինանշանները: Ու միամտութենէն ալ անդին ուրիշ վիճակ մեղքի, — մոռնալ հիմնականը, յօրինումն իսկ այդ հէքիաթին: Մեր ժողովուրդը յօրինած է շատ հաւանաբար Սասնայ քարայր-բնակարաններուն մէջ իր ծուռեւուն հէքիաթը, պէտք չի կոյ պոռալու, համաձայն իր հոգեկան կերպարանքին որ ոչ պալատական գուսաններուն էր Պարսկաստանին, ոչ ալ արեւոտ Ելլադալի խաղ ու խնդումէ զատ ապրումի ձեւը կռիւի մէջ միայն կեդրոնացնող բանաստեղծ-ասպետներուն, այե՛սներուն: Այդ հոգիի դրութենէն, մտքի մակարդակէն՝ օտար մեծ դիւցազներգութեանց յատուկ կատարելատիպ կաղապարներ սպասել առնուազն տարողութիւն: Ու նոյն գիծով որքան խեղճուկ միամտութիւն՝ նման պայմաններու ծնունդ ապրումներ, այսօր առաջարկել մեր հիացման երբ կշռած ենք բոլոր ժողովուրդներու այդ գիծէ իրագործումները, Ֆոլ-լօրն

անգամ նկատի առնուած: Մեր ժողովուրդը մեր ժողովուրդն է ու մերն է անոր արուեստը, այնպէս, այն հարադատութեամբ, այն անկատարութեամբ, ինչպէս կը գտնենք զայն, ինկած կերպարանքներու, մեր ստեղծումին բազմաոսկրակ մարզերուն վրայ: Տարօրէն շահեկան սա հարցին ետին մի կարծէք որ մօտն գրական վերլուծում մը կը փորձեմ: Ինծի համար յստակ է որ Սաւմանց Տուներ շերտ առ շերտ կը կրկնէ մեր բոլոր ստեղծումներուն տկարութիւնները երբ զայն ուզենք հանել միջազգային մեծութեանց ցուցահանդէսին: Տրտում է որ անով զբաղողները (որոնցմէ մէկը ինքը՝ Գ. Յովսէփեանն է, Սրուանձտեանցէն վերջ, հաւաքման խանդը պահող սովորայն իր խառնուածքին հիմնական զբաղանակներուն ներքեւ և չմտածելով երբեք զայն հակադրել օրինակ նոյնիսկ Նիպէլլաճկընցեոյն որոնց փառքը դեռ կը վառէր իր այնքան սիրած Գերմանիային մէջ, հզօր ու հանճարային արուեստագէտներէ իսկ պաշտպանուած) անոր մէջ տեսնեն ծանր, չքեղ գլուխ-գործոց մը երբ իրականին մէջ անիկա բոլորովին տարբեր բան մըն է: Ըսի թէ ուր էր անոր արժէքը: Բայց այս անցողակի նշմարանքը չեմ նկատեր աւելորդ: Զայն ինծի թելադրողը գրեթէ նոյն զգացումն է որ Գ. Յովսէփեանին վաթսուն տարիները ղեկավարած է: Քանի քանի անգամներ իմ էջերուն վրայ եկաւ հիմնական մտածումը որ արուեստի անոր հասկացողութեան բանալին իսկ կուտայ: Անիկա, իր հաւաքումները խանդաղատօրէն սիրած է, բայց լաւ իմացէք, մտքէն չէ անցուցած զանոնք ազգերու արուեստներուն պոքսսն հանելու: Անոնք մեր պայմաններուն անողոք որոշադրականութեան կը մնան ենթակայ ու մեղի համար ոչ միայն թանկագին այլեւ սիրելի: Գ. Յովսէփեանի և իրեն պէս պարկեշտ աշխատաւորներուն հաւատքը իրենց ժողովուրդէն վերածուելու չեն Իւսովիային: Կը կրկնեմ իմ գոհունակութիւնը մեծ այս բանւորին պարկեշտութենէն: Ան պատանութեան խանդով մօտեցաւ հէքիաթին հզօր հրապոյրին, բայց պահեց անոր հանդէպ յստակ կշիռը իր միտքին:

Եթէ երբեք Գ. Յովսէփեանի գործէն մեր ժողովուրդին համայնական շնորհները, նոր բառով մը տիրական նկարագիրները չեն առանձնանար ծանր, նուաճող ու այս իսկ «մեղքերով» խնդրական յստակութեամբ մը, փաստը մի սարածէք, մինչեւ ունայնամտութիւնը, սնովուքիւնը այդ նկարագիրները անգոյ, առնուազն աղկաղկ, յերիւրածոյ յայտարարելու: Զեմ ակնարկեր Սփիւռքէն տառապող գրողներէն ոմանց մօտ պարզուած դառնա-

դին ուրացումներուն ուր մեր ժողովուրդը լման կ'անարգուի, առանց այլեւայլի: Զեմ ակնարկեր ուրիշներու, այս անգամ բարձր իմացականութեան փաստով հովանաւոր, որոնք իրենց ժողովուրդին ըրածը թերեւս ածալարանքով կ'արժէզրկեն, բայց կը մնան արուեստի կրկնեղեռնութիւնէ պարտուած (անոնցմէ մէկը, Գերման երաժշտութեան թեքնիքին տիրացած, կը մերժէր կամխասը մեծ երաժիշտ ընդունիլ): Կ'ակնարկեմ միջին մարդերու, բոլորն ալ մշակոյթներու մէջ իրենց կրթութիւնն ու արուեստի զգայարանքները իւրակերպած, որոնք այս ժողովուրդին բոլոր արժէքները կը տեսնեն այդ օտարին իսկ ճշուամբն ընդմէջէն: Անոնք արդէն չեն խօսիր մեր լեզուն: Անոնք կը զգուշանան նոյնիսկ իրենց արեան վկայութիւններէն: Ու իրենց զարգացումը կը տարածեն ցաւազար հանդէսներու: Տեսեր եմ քիչ մը ամէն տեղ անոնցմէ: Բայց այդ բոլոր դասալքումները կը բացատրեմ մեր թերութիւններէն դուրս, ճակատագրական ազդակներով: Սփիւռքը: Սոսիալ է որ իրարու յաջորդող իր հատորներուն մէջ Գ. Յովսէփեան զարմանալի կերպով իրար յիշեցնող զգայութիւններ, հազելիճակներ, հոգիի նկարներ ու կտորներ կը բերէ, անձանձիր փոյթով, — բոլորը հաւաքուած իրերամերձ շրջաններէ (Ժ-Ժ. Դարերը): Ըսի թէ մարդիկ, այդ հատորներուն մէջ, կը գրեն, կը նկարեն, կը շինեն, կը դրուագեն, կը ճարարապետեն, կը նուիրեն, կը գնեն գրեթէ նոյն ապրումներու հանդէսի մը մէջէն: Ասիկա գնելն է հոգին: Այս ամէնը, վերջիվերջոյ, համազրական թելադրանքներու հետ չփոթելի, ինքզինքը պարտադրող նկարագիր մը կը դառնայ: Գ. Յովսէփեանի ձեռագրային արտագրումներուն մէջ, ամէն յիշատակարան գորովագին բառեր ունի վանքէն որուն շուքին մարմին է դարձած սրբազան մատենանը, ա'ն որ իբրեւ անսպառ մանանայ պիտի սնուցանէ հոգին գինքը բոլոր ձեւնոյններուն, Ուսուցչին որ էն քիչը «տիեզերայ» է կամ «եռամեծ», Նկարողին, Կազմողին: Իր փրկութեան խորանն է այդ կախարդական տապանակը: Լաւ: Ամէն խռովք որ, Գ. Յովսէփեանի նկարագրածներէն ճողովածը կը պաղտաի իր առջեւն անցնողէն: Լաւ: Ամէն տաճար, իր ողջ մնացած մասերէն, անցորդը կը հրաւիրէ լռելայն, վերի կեանքին, վարինէն աւելի իրաւ անուշտ, երբ պատարագի, հոգոցի, յիշատակի օրերը կը զարնէ գինի ու կը դառնայ հոգիի պաշար: Լաւ: Եւ որքան շատ արձանագրութիւնները որոնք հոգին, այսինքն ասոր հանգիստը ապահովելու պարտքը կը գերազանս քան բոլոր երկրային վայելքները, փաւքերը (եղբայրեան

էի վրայ իր պսակաւոր տեղեկագրին մէջ Ն. Աղոնց այդ գիրերով յաջողած է միջնադարեան մեր դրամադիտութեան արժէքները ճշգիւ, ողջունցնել գիները)։ Ասոնք ամէնքը լաւ։ Հիմա կ'սեպեմ որ անցնիք ասոնցմէ անդին։ Այսինքն զործածեցէք սա հաւաքումներու (factերու) աւելի բարձր եզրակացութիւններու ի խնդիր, այս անգամ factերուն իսկ խորհուրդին։ Այս գործողութիւնը ձեզ պիտի գնէր այլապէս սպաւորիչ պատկերներու հանդէպ,

— դուք պիտի ունենայիք, Գ. Յովսէփեանի վաստակին շնորհիւ, երեք չորս հարիւր տարիներու հասակով կեանքը, անշուշտ ընմակամ վիճակով, ժողովուրդի մը որ մոռցած է գրեթէ իր աշքերուն, գլխուն, հոգուն վրայ տիրակալ դժոխքը (հաղիւքանի մը ակնարկութիւն դառն ժամանակներէ) խորհելու համար իր մեռելներուն։ Հիմա է որ մենք փոքրութիւնը մեծցուցինք մեռելները նախատելու տառիման։ Վերածեցէք, յիշատակարաններէն թանձրացող սա պատկերը գողափարի։ Ձեր առջեւ պարզուողը ձեր ժողովուրդն է գրեթէ, այս անգամ քիչ մը իր բոլոր դարերուն վրայ, որ ապրեցաւ

մեռնելու անուշութիւնը, անմահութիւնը զնելու համար։ Որքան ընդարձակ տարած, սա պալիկ նախադասութիւնը, որուն լոյսին մէջէն մեր պատմութեան հսկայ հոկասութիւնները կ'ըլլան հասկնալի, տեսանելի։ Այլ մի նանրամաշիք սա հաւատքը դատափետելու, մեր թշուառութիւնը գին յայտարարելու տնոր։ Ողբը, անէծքը, հայոյանքը կը գտնեն զիրենք արձակող բերանները։ Տեսէք մեր ներկան, այսինքն ձեր բոլոր ուժերը մի խնայէք զայն բարւոքելու, բայց մեր անցեալը մի ներկէք մեր ներկայով։ Հակառակն էր որ պիտի ըլլար փափաքելի, սիրելի։ Հեռու ինձմէ միամտութիւնը անցեալին դառնալու՝ զայն ապրելու համար։ Բայց ներկան հասկնալու մեր պարագին վրայ չեմ կրնար մերժել մեր անցեալին լոյսը, կշիռը։ Ու մի տաք միւս կողմէն հաւարի, երբ այդ անցեալէն կը գտնէք այդքան տարբեր, քիչ՝ ձեր սպասածէն։ Յիշատակարաններու ապրումները ձեր անցեալը չեն։ Անոնք անկէ կտորներ են միայն։ Գոցեցէք Խաղբակեանքը, ուշադիր կարդալէ վերջ անշուշտ, ու ջանացէք ոչ թէ վերակազմել այնքան ընդարձակ կեանքէն այնքան յատկանշական վկայութեանց խորհուրդը, այլ մէկ բլանի բերել, այդ գործին հարիւրաւոր էջերէն ներս թուումը անցած հազարաւոր մարդերը, ասոնց հիմնական կիրքերը, տաքնապանքը, հոգն ու ցաւերը, երազանքն ու հոգեղէն սլացքը։ Այն ատեն, առանց որ ասոր ըլլայիք մտածած, պիտի գտնէք

որ այդ բոլորին համագումար հանդէսն է որ կը կազմէր ձեր ժողովուրդը: յատկ ու իրաւ, օր մը սպարուած կեանքին անփոխարինելի, անվերածելի գոլորիսով ու հոգեղէն քերականքէն դեռ չպազած իր տղղամունքներով: Գիրքէ մը սպասելի ամենէն ազնուական բարիքն է ահա ասիկա, և իմ չափերով՝ հաւասար արուեստի բարձրագոյն իրագործումներէն^(*) մեզի հասնելիք խռովքին, վայելքին, խորհուրդին: Հիմա, կը խնդրեմ որ սա փորձը գործադրէք Սիսուանին վրայ, հասարակաց գնահատման մէջ գլուխադործոցը Ալիշանի պատմութեան հետաքննական վաստակին, նոյնքան պատկառոտ ընթերցումէ մը վերջ, բայց նոյն առաջադրութեամբ, այսինքն ֆանտազի կեանքի վերակերպել մեծղի հատորով ձեզի մատուցած թղթնդէնին խորհուրդը, իբր հանդէս մը ամենէն առաջ մարդերու, ասոնց հոգիներուն զանազան կերպարանքներուն, եւայլն...: Ի հարկէ ձեր հոգետունին մոնկոլներ կամ հնդկներ պիտի չբռնանին: Ու ձեր զգայնութեամբ սեւեռուածը

պիտի աշխատի ինքզինքը կերպագրել որքան որ կը զօրէ հատորին ոգեկոչման ուժը այդ բանը իրագործելու: Այն ատեն պիտի

նշմարէք որ այդ հսկայ կառույցէն ձեր մէջ ինկած պատկերներուն, սպարումներուն փշրանքները կը մնան փշրանք, կը պահեն իրենց ցրիւ նկարագիրները, ու չեն կրկնոր ամբողջական այն հանդէսը որ յատկ է ու իրաւ Խալիլականով: Կ'ընդունիմ որ Գ. Յովսէփեան բանաստեղծական ոգեկոչումին հանդէպ ըլլայ ոչ միայն անտարբեր, այլեւ անտրամադիր, այսինքն իր առանձնացուցած ճշեւը, մարդերը, նշխարները չնկատէ առիթ իր կարգին հայրենասիրական զեղումի: Բայց պատկերացման վրայ ներկը, մշուշը, զարդեղէնը կը պաղին զարմանալի արագութեամբ: Սիսուանը կը դժուարինք հանդուրժել: Ոչ գէշ գրաբարը, ոչ ալ ժամանակին խաւը կը մնան հեղինակները սա տեսնութեան, հմտու-

(*) Թերեւս աւելորդ չէ հոս յիշեցնել որ արեւմտահայ գրականութեան Համապատկերմէն մէջ իմ գնահատումը խորունկ կապերով է կապուած առ տեսնութեան մէջ գործող գրագէտներուն: Այո, գէշ գրուած գործ մըն է Թվկաթիցիի վաստակը: Բայց միւս միւս կը հակակոչուի բոլոր գումարը դէպի իրապագան առնելով ծանօթ խմբակէն մեզի հասածը, բացառելով անշուշտ Յ. Պարոնեանին աշխատէս անգիրազանցիլ ժառանգութիւնը, այս անգամ Թերեւս ցարդ ծանօթ հայ գրականութեան: Կեանքը, ամենէն առաջ: Ու յետոյ անոր պատմականները: Եթէ ասիկա ճիշդ է արդի գրականութեան մը վրայ, առաւել քան ճիշդ պիտի ըլլայ անցեալ գրա-

թիւն, խղճմտանք, հաւաքման մէջ ամբողջական պարկեշտութեան հաւասարը ընդունելով երկու հեղինակներուն ալ վրայ: Տեսակ մը հնամենի համ, հով, տեսակ մը ուժան կամ ճախրասլաց հայրենասիրական բոմանթիզմ որոնք կը կատարեն սա չարիքը կեանքը իրենց ենթարկելու, կեանքէն աւելի «աղւոր», «խնամուած», «բանաստեղծացած» մեզի բերելու մեր ժողովուրդին ամենէն կսկծագին, մեղամօտ, թշուառ ինչպէս հերոսական քաղաքներեան կսկծագին տնաման: Կեանքին անմիջականութենէն, իրաւութենէն, համէն սա նիհարութիւնը (Մխիթարեան մտաստեպութեան հասարակաց բարեխառնութիւնն է հեղինակը սա վիճակին ուր կեանքը նիւթ է կեանքէն դուրս յօրինումներու, օգականոց ու քմածին, տեսք այս դատապարտութեան տակ Մխիթարեան ամբողջ բանաստեղծութիւնը, նոյնիսկ պատուական Յուսիկները, գերուած շատ հաւանաբար մարդերէն դուրս հոգեխառնութեանց յագեցումին) անշուշտ չ'ազարտեր կեանքին հիմնական զգայարանքը ամբողջովին, ինչպէս է պարագան, օրինակ, Հայկ 'Իւլցագին, բայց կ'ընէ այնպէս մը որ էջերը թելադրեն տարբեր բաներ, դուրս՝ մեր ոչ թէ ընդոծին, այլ առօրեայ զգայութիւններէն, ճիշդ ու ճիշդ հակառակը մեր փափաքին: Սխուանին հերոսները մեր օրերուն հետ ոչ մէկ կապ կը պարզեն: Խաղբակեանքը հերոս չունի: Հոն մարդերը, ապրումները մոզայիկներ կը յիշեցնեն, բայց բախտովը իրաւ խեցիին: Սխուանին հոգեղէն տարողութիւնը հարազատ է մեր պատմիչներով մեզի հասածին, այսինքն միօրինակ, վկայաբանական, ողբերգական ու հաւատքին մշուշներով պարածածուկ, — զգացում որ մեր պատմութեամբ զբաղող բոլոր մատենագիրները կը տպաւորէ նոյնօրինակ, ու թերեւս է պատասխանատու գլխաւոր ազդակը որ մինչեւ այսօր չ'ըլլայ գտնուած

կանութեանց համար մանաւանդ, որոնցմէ կը պակսին արտաքին շնորհները: Գործերը պաշտպանող ձեւին զարգեղէնը: Ու կեանքը, նոյնիսկ առանց գրականութեան: Թիշեցէք խորունկ, խանդաղատագին հետաքրքրութիւնը, զարբէն յառնող ամէն նշխարի որ պուտիկ մը բան ըլլար խտացուցած իր կոշտ կեղեւանքին տակ, նայուածքին՝ որ յիմար աչքէ մը, աւելի անհեթեթ ճակտի մը տակ պատմէր հազար տարի մեզ կանխող մենագարի մը խժուոժ անդհայեցութենէն քիչիկ մը բան: Հնագիտութիւնը, ինքնին գիտութիւն, այդ այլանդակութիւնը գումարելի չի փառաօրեր, այլ անոնց ետեւէն վերակազմել, հնազարեան չափով այդ ձեւերուն մէջէն մեզ խօսիլ փորձող մարդկութիւնը գտնել, գիտնալ:

հարազատ հայ ժողովուրդը տրեւմտեան(*) մեր դպրոցով, մինչ գիտէք թէ տրեւելեան մեր բանասէրները այդ ուղղութեամբ եղած են աւելի բախտաւոր: Այդ մասին արդէն այս փորձին մէջ դուք ունիք լայն լուսարտոնութիւն: Հայ ժողովուրդի գիւտը հակազդե-

(*) Այս գործի ընթացքին արեւմեան բաժնաւորութիւն յայտնեցին մէջ գրած եմ եւրոպականն ալ: Զանազանութիւն մը անհրաժեշտ է սակայն Վեհեօթիկին, Վիեննային որ կուգայ գերմաններէն: Այսօր Վենետիկը անուն մըն է, անցեալին փառքովը պսակաւոր (յարգանք իրենց կատարածին), բայց կը նմանի հանգիւստ հրաբուխի մը: Կէս դարէ առգին անիկա կը պարզէ անուսկ զարար մը: Ոչ ոքը, ոչ ալ նախատինքի Վիեննան որգեցրած է գերման շատութիւնը, սպառիչ, անաւոր, բայց քիչ անգամ բախտաւոր: Ու շուտեալ գերման հակազդեցութիւնն ալ 1830 ի իմաստասիրական յաւակնութեանց, 1900ին, հրա պատմական մեծ դպրոցները (Ռանքէ, Մամբըն, Հեւպարտ) հակեցան շատականին, ստոյգին, հակազդեցութիւն: Գերման հայագիտութիւնը մասնօրէն էր հայ կեանքին զգայարանքովը, թերեւս ազդեցութեան տակ գերման կայսերապաշտութեան որ ժողովուրդներու ներկան կործանելու խաւ արարքը կը կարծէր գնել անոնց անցեալը ուսումնասիրելով ու կը տարբերէր ուսանելէ որոնք անցեալն ու ներկան նոյն բլանին պահեցին, իրենց կայսրութիւնը կազմող ցեղերու գիտական, ազգագրական շատ լուրջ ուսումնասիրութիւններով: Գերման հայագիտ դպրոցը հազիւ թէ կը հետաքրքրուի հայոց պատմութեան սաղմնայիններով: Ու անոնցմէ ստիպած, անոնց ժառանգորդ Վիեննան, իր Միխիթրեաններով այդ հետաքրքրութիւնը, առանց ազդելու և գիտնալու թերեւս վերածած է լուրջ, խոր բայց կեանքէ զուրկ մենագրութեանց հանդէսի մը: Ազգային Մասեմադ սրահ անուանին տակ հրապարակ հանուած 100է աւելի հատորներուն ուշադիր ընթերցումը մեր պատմութեան վրայ մեր ծառաւը անատակ է յագեցնելու: Աս է անա Գերման միթոստին բարիքը որ չարիք է մեր չլիւթին մէջ: Հայոց պատմութիւնը մեզի համար հետաքրքրութիւն չէ, այլ անհուն, արիւնոտ մղձաւանջ: Սփռուքը, իր ընտանիքով, այդ մղձաւանջը փրկակերպել կարծեց երբ արուեստի ծանր ձեւեր փորձեց, էականին մէջ հոյ արուեստին եւ մեակոյթին պատմութիւնը սկսած է գերագոյն տաքնապը կազմել հաւաքական հայ ժողովուրդին: Մենք գիտնալուն հետ ապրիլ կ'ուզենք: Գերմանները մեր պատմութիւնը ապրելու անհեթեթութիւնը, իրենց հաշոյն, չէին կրնար գործածել: Զանազ օրինակող Վիեննացիները կը մեղադրեմ այդ ապրումէն իրենց զմգհնութեամբը: Յրանաական, անգլիական, իտալական հետաքրքրութիւնները քիչ մը աւելի մօտիկն են մեր պատմական զգայարանքին: Պատմութիւնը ֆրանսացիներուն համար կեանքի հանգիստարան մըն է: Ողբացեալ Ազդեցի Ազգային Պատմութեան յառաջարանը ստորագրող Ռենէ Կրուսէ կը պաշտպանէ տեսակէտը որուն համար կը պայքարիմ քառորդ դարէ ի վեր Վիեննական դպրոցին դէմ: Այս պայքարին տրտմութիւնները՝ իրենց, Շահոյը հայոց պատմութիւնը պիտի ըլլար եթէ բան մը փոխուէր այդ վարդապետներուն միտքին մէջ, որոնց աշխատասիրութեան վրայ իմ հիացումը չեմ սակարկեր, բայց որոնց վրէպանքը՝ հայ հոգիին գիւտէն, բացարձակ է:

ցութեան տարաք մը չէր ոչ վեհատիկցիներուն ոչ ալ Պոլսեցիներուն ապագային, բանավար, կամ միամտօրէն անցելապաշտ ըմբռնողութեանց դէմ: Ու չէր անիկա թթու ազգայնամոլութեամբ տագորուն քաղաքական արկածախնդրութիւն մը: Անիկա մեր անցեալին արդար վերքերունն էր, թերեւս խորունկ կարօտէ մղում մը, մեր ճակատագիրը հասկնալու (*): Ահա զանազանում մը, տարբերացում մը որոնց ապացուցումը չեմ փորձեր: Գ. Յովսէփեանէն հետագօտուած, վերծանուած, յուզիչ խանդաղատունքով մը սեւեռուած — տպուածը ինչպէս տպագրութեան համար յարդարուածը — ներթելէն մեզի համար ընդմիշտ շահուած, անկորուստ, մանաւանդ մեր օրերու մտահոգութեանց բաւարարութիւն բերող յաջողուածք մըն է, կարելի մտատեսութիւն մը մեր ժողովուրդին, աւելի յաւակնոտ տարագով

— հայ զգայնութեան (***) քանի մը պարզ բայց անվերածելի

(*) Կը մտածեմ օտարներուն որոնց մօտ հայրենիքներու, ժողովուրդի հոգիներու գիւտը դարաւոր երկունքներ կը ներկայացնեն: 1860ին էր որ Ֆրանսացիները մտածեցին գտնել հարազատ Ֆրանսան որ կար անշուշտ Ե. զարէն սկսեալ բայց որուն կերպարանքը, սկզբնատիպ ու իրաւ, ապաստան էր գտած արուեստի գործերուն — մանրանկար, գաւառաբարբառ, ճարտարապետական կառոյցներ, ձեռարուեստի իրագործումներ, գիր ու վկայութիւն՝ թաղուած դիւանատանց թղթեղէնին տակ: Միշտ, այդ գիւտներու փոշիին տակ փտելու մօտ ձեռագործներու արձանագրութիւններէն, դատական ատենագրութիւններէն գտաւ Ֆրանսացիներուն Միշտ Դարը: Անգլիացիք՝ աւելի կանուխ՝ Ռուսերը՝ 1815էն առդին: Գերմանները՝ Կէթէօվ: Եւ ռակայն անհեթեթութիւն՝ ընդունելի որ այս երկիրները, այսինքն ասոնց պատմութիւնը չունէր գոյութիւն: Աւելի պարկեշտ պիտի ըլլար ընդունել այդ պատմութիւններուն գոյութիւնը չի՞շտ այնպէս, ինչպէս կար, կ'ապրէր նոյնիսկ հայոց պատմութիւնը, Զամեանէն մինչեւ Մատաթիա Գարագաշ: Կամ Ալիշանի, Օրմանեանի Համապատմներ, այսինքն կառոյցներ, ուր ասաղծը կուգար մեր պատմիչներուն էջերուն իրարու ազուցումովը (ajustement), հաստատելու կամ հերքելու համար առ ու ան կանխակալ կարծիքներ:

(**) Տարազը, Հայ զգայնութիւն, մի խոշտանգէք, անկէ բռնելի ստանալու համար համապարփակ, ուղղափառ, մանաւանդ մեր կորսնքները կամ հպարտութիւնները հանգամանող, մասնորոշող տօնքներ, որոնք մեր ժողովուրդին թերութիւնները կամ շնորհները անվերածելի կազապարներու մէջ քարայրէին ու դառնային խորհրդանիշ, Հոգին փորձանօթներու մէջ բանտարկելուն պիտի նմանէր նման կարգէ անհեթեթութիւն մը: Ու առիկա, պէտք է ընդունել բոլոր ժողովուրդներուն համար ալ: Բայց նոյնքան ապիմաստութիւն այդ զգայնութիւնը յայտաբարել քանդազուցեմ,

ձեւառութիւնները թելադրող:

Եւ մենաշնորհներու դրութիւն մը մերժեալ եմ մեր գրական հասարակապետութեան մէջ: Կեանքը նման է Աստուծոյ տրեւին, բաշխելի բոլորին: Գ. Յովսէփեանին չենք զիջիր նման շնորհներ: Անորը չէ տնչուշտ առաջնութիւնը մասնաւոր խորունկ իրակա-
նութիւնը հայ աղուեսիւն եւ մեակոյթին որոնք չէին կրնար չըլ-
լալ, ոչ ալ՝ տնոր մեղայտառէկ արժէքով աշխատեցորէն խանդա-
վառ ըլլալու, այդ արուեստին կշիռը, տնոր իրաւութիւնը, տնկէ
մեզի հասնելիք հոգեկան կորովին տարողութիւնը մեզի պոռացած
ըլլալու: Հայ արուեստը մեր գոյգ նոր գրականութիւններուն թե-
լադրիչ ազդակն էր, աւելի կամ նուազ գիտակցութեամբ գիմա-
ւորուած:

Բայց Գ. Յովսէփեանը առաջին աշխատաւորն է մեր մէջ որ
այդ արուեստին այնքան խուսափուկ, դժուար սեւեռելի մասնա-
յատկութիւններուն մտաւտեսութիւնը չըլլայ վերածած բաղադրանքի
ու իր ամբողջ ուժը յատկացուցած է այդ մասնայատկութեանց
ընդունարան, պահարան նիւթեղէնը տարփագին զգացումներով
լման վաթսուս ու աւելի տարիներ ամէն տեղ հետազոտելու, գըտ-
նելու, հաւաքելու: Ահա արժանիք մը, պարզ բայց իրաւէն՝ ալ
իրաւ:

Անորն է դարձեալ մտահոգութիւնը մեզ պաշտպանելու
սպառնացող կրկնակ վտանգներու դէմ

առնուաղն վերացեալ, անհաստատելի մտայղացք: Զգայնութիւնը առա-
ձիք տարազ մըն է, կ'ընդունիմ, անոր ետեւէն օրքան զիւրին ճամբան՝
սովորական ընդհանրացումներուն: Զգոյ՜ էի իմաստասիրական յաւակ-
նատ յօրինումներէն: Կը գոհանամ զիտեյ տալով որ կեանքը առնելու ե
տալու, մարգերը ընդունելու կամ մերժելու, աշխարհը — այսինքն իր
լաւն ու վատը — փառասիրելու կամ ռարանալու արարքները, տեւողու-
թեան մէջ, չեն կրնար չստանալ հասարակաց կողմեր, մեծ բառով մը՝
նկարագիրներ: Բայց ինչ անպարարութիւն, ինչ չարաչառութիւն՝ այդ
կողմերուն արժեւորման առեւ, պարզ ինչպէ՞ս բարդ ժողովուրդներու
մօտ: Գատմութիւնն ի վար, այդ կողմերուն զննութիւնը գիմանները
հաշակեցիկ պատմութեան իմաստասիրութիւն: Ու զառածու մը դէպի
ստորագումները մեծ ու պղախիցիներու, մեկի արժող հարիւրամիայ նոր
փողոտում մը, հզօրագոյն գէնքերով: Մենք, աւելի համեալ, այդ կողմե-
րը զգայնութեան կը հաւատանք գտած ըլլալ մեր հոգեւուն երեւին, մեզ
յուզող ապրումներուն գոյին մէջ հասունցած գրութեամբ մը ջիգերու: Ու
ասիկա հետտօրեալ թեմա մը չէ բարեբախտարար: Հարկին տակն էք իր-
գութիւններ հասկնալու, պիտակելու, կուտամ մեզի երեւոյթներ, եղելու-
թիւններ, իրարմէ մէկուկէս հազարամեակով բաժնուած բայց մէկ ու նոյն

— վանգե՞ն զմեզ գերգնահատելու
և

— վանգե՞ն մեզ ստորգնահատելու

որոնք հաւատարապէս կախ են մեր ժողովուրդին ընտրա-
նիին վրայ:

Ձեր պապերուն տրդար, ինքնապէս ձեռքերովը այնքան
պարզ կարիքներու և այնքան գործնական հաւատալիքներու ար-
տայայտութիւն մը իբրեւ բարձրացող ժամանակէն բզկտուած բայց
չկործանած կոթողները, անուշիկ համբաւներու խաչածեւումին
իրենց թեւերը տրտմօրէն պարզող խաչքարերը, դամբարաններու
աւերակները ընդեւուզող մարմարեղէնին փշրանքները, և ծանր,
մեծահուշակ ոստաններու աւերաստանին վրայ էլի ոտքի պատերը
կաթողիկէներուն, խորխուլ զմրէթները օր մը գահարակուռ մեր
տաճարներուն Գ. Յովսէփեանի հաւաքումներուն մէջ չեն ինկած,
օր մը միջազգային փառքի շուկաներուն երեսին անուրդի դրուե-
լու: Գ. Յովսէփեան, այդ շուկաներուն մէջ մէկէ աւելի անգամ-
ներ իր ժողովուրդին իրազործումներէն խօսած է անշուշտ, բայց
չէ վաճառած: Ահա գերգնահատման վտանգին դիմաց պաշտպա-
նութիւն մը:

Ձեր պապերէն ձեզի հասած փշրանքները, միշտ Գ. Յով-

խորջով: Գտէք բառ մը որուն տակ դնէիք հոգին ի. դարու մեր նահա-
տակ հոգեւորականութեան ու ան միւսներուն որոնք քսաներորդ դարու
առաջին քառորդի մէջտեղուանքը, իրենք գիրենք ողջ ողջ թաղեցին...
Ահա պատմութեան մէջ, աւելի կամ նուազ պայծառութեամբ պարզուող
հագեհանդէս մը: Փոխադրեցէք ձեզ գիտողութեան սլաքը ուրիշ մարդի,
օրինակ՝ ֆարպեցիով սեւեռուած վահան Մամիկոնեանի պտօնիզանակաճ
կռիւներուն և այն միւսներուն որոնք ի. դարուն մզուեցան նոյն լեռնե-
րուն վրայ, այս անգամ մեր յեղափոխական խումբերուն կողմէ: Տառնը-
հինգ դարը թշնամիին տեսակը, զէնքերուն որակը միայն փոխած է, ան-
կշիռ մնալով ոգիին վրայ: Մամիկոնեան վահանին ալ արարքները կը դե-
տեղուին ափ մը կտրիւններու արիութեան վահանին ինչպէս ափ մը կըռ-
ւող մարդոց սիրագին զոհողութիւնները, այս դարու սկիզբին, նոյն այդ
լեռներու խորքերուն, կատարներուն: Երկու հոգեբանութիւններն ալ
կռիւր կը բռնան իջօր կայսրութեանց դէմ: Այս արարքները չի բաւեր
հաստատել կամ օսկեցօծել: Այս գիծէ իրադործումները որքան առատ,
մեր ժողովուրդի խնարհազոյն խաւերէն ալ արտահանելի: Արդեօք յա-
ւակնութիւն, նման արտայայտութիւններ մաս ընդմասն:

— հայ զգայնութեան, որ իմաստասիրական տարազ մը չէ ալ, այլ
պատմութեամբ ապացուցուած վիճակներէն մէկուն համար պարզ հասա-
րակ յայտարար մը:

սէփեանի փոյթովը, դողրած են ըլլալէ տժան բանաստեղծութեան հասարակ տեղիք թեմաներ, ինչպէս ազատագրուած են տգեղ անտարբերութեան, չըսելու համար արհամարհանքին թիրախը կազմելէ ամէն անգամ որ օտար արուեստներու ընտելացած մեր իմաստունները կը գիջին խօսիլ անոնցմէ: Ձեր պապերուն արուեստը իրաւ եր, երբ կ'ապրէին անոր բաներները: Իրաւ են անոնց փշուրները ձեզի համար որ ձեր բոլոր գիտութեան, վարկին հակառակ փշուրներն էք ձեր պապերուն: Ձեր պապերուն միամիտ, մանկական, անուշիկ երազանքները մագաղաթի մը վրայ մագանկար արձանագրող պատկերները, Գ. Յովսէփեանի Քարտէզին մէջ անշուշտ չեն փշուրի դէպի անձազը Արեւմուտքը ափերեան ձգելու հետամուտ որով և անպարկեշտ փառասիրութեան մը, բայց չեն ալ հասարակ խաղաղում: Իր բոլոր հուսաքումները Գ. Յովսէփեան ըրած է շատ պարզ առաջագրութիւններով

— Մեր պապերուն հրիտակները փրկել կորուստէ,

— Մեր պապերուն իրագործումները հաշտեցնել անոնց ճակատագրին,

— Մեր ներկան կանչել չափի և զգաստութեան,

— Մեր ներկան ոգեղինել մեր պապերով:

Գ. Յովսէփեան, չքեղ համեստութեամբ մը, իր գրածները պահեց նոյնիսկ իրեններուն շուկան վաճառքի հանելէ: Ութսունէն վեր է ան, երբ այս սողերը կը գրուին: Ու անոր հաւատքը, իր հաւաքումներուն վրայ երեք չէ թուլցած: Իր ըրածէն իր զգաստութիւնը, արժեւորման մէջ իր ժուժկալութիւնը, «յամենայն» իր արմատական համեստութիւնը, գրական նկարագիրներ, ազատ գործածելու, կշռելու ձեր ուզած մարգերուն վրայ: Եթէ բոմանթիզմը, մեր ծայրայեղութիւնները կը մնանք գուցէ պարտական մեր արեան, իրականութեան ամուր զգայարանքն ալ որ մեր ժողովուրդին քիչ անգամ պակսեցաւ ու ելաւ հզօրագոյն ազգակը անոր բազմադարեան Սփիւռքը կարելի քիչ տոյժով քալեցնելու, ուրիշներէ փոխ չենք առած: Ան ալ կուզայ հաւանաբար արեան նոյն դրութենէն: Անարգարանայի թեթեւամտութիւն՝ առաջին ազգակը իր ահաւոր կշիռովը մեր պատմութեան հոլովոյթին վրայ, հերքել աշխատիլ, քանի որ ան մշտապէս իրաւ է մեր բոլոր դարերուն, ու իրաւ է այսօր ալ նոյն խորութեամբ: Ու իրաւ է դարձեալ երկրորդ ազգակը, տեւողութեան նոյն չափերուն վրայ, էլի մինչեւ այսօր:

Գ. Յովսէփեանին խառնուածքը պայմանաւոր էր կրակով,

աւաւելլալոյնցութեամբ աշխատանքէ, յոյսէ, զոհողութենէ: Անոր իմացականութիւնն ու կնիքին տակն է իրականութեան զգայարանքին: Ու այս հաւաստումը մենաշնորհ մը չէ հոս: Նայեցէք ձեր չորս դին ու պիտի գտնէք ձեր ընտրանիին ընդգիմակաց ճակատամիտները հասկնալու ձեր դժուարութիւնը ձեզի ներհիւ: Ու նայեցէք ձեր պատմութեան, քիչ մը աւելի ուշադիր ու լուրջ, կենալու համար մտածողոր, բեկ, տրտում՝ ձեր ժողովուրդին մօայլ խորհուրդին դիմաց, դուք ձեզ բողոքատրելու համար, երբ կը տառապիք, հանգայցնելու անոր շնորհներուն որոնք դարերու պողոտաներուն միշտ կարապետեցին մեր մեծ գթախտութիւնները հէքիաթին կրակէ սիւնին նման: Ու պարտք է մեզի որքան հաճոյք հպարտանալ մեր ժողովուրդով: Այս սողին ետին է որ կը տեղաւորուին Գ. Յովսէփեանի հարիւրաւոր մեծ ու փոքր գործերը: Իր ժողովուրդով ամբարհաւանելը ստիստութիւն: Գ. Յովսէփեան տող մը չէ ստորագրած այդ մեղքով մեղաւոր: Յետոյ:

— Կայ, աւաղ նաեւ, մեր օրերուն, ամէնաւել մեր ժողովուրդէն: Ասոր չունիմ որակում:

Գ.

Կ'ընդունիմ որ կանխող էջերը չեն ներկայացներ Գ. Յովսէփեանի վաստակին լման կշիռը: Ասիկա գործադրելի աշխատանք մըն է յաջորդ սերունդին, երբ անտիպները լոյսին գտն ու հայ տրուեստը ըլլայ գտած իր ուրուագիծը: Իր սերունդին մէջ, հակառակեալ սերունդ մը, իր տեղը այժմէն որոշ է սակայն: Արեւելահայ բանասէրներու մեծ դպրոցը առաւել քան երբեք կը մնայ պատնէշին վրայ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ ու կը պահէ իր լիառատ արժանաւորութիւնը Սփիւռքին ու քաւարաններուն: Հսկաները համեստ մեծութիւններ են երբեմն, թերեւ իրենց սեպհական ծանրութենէն նուաճուած, հակած վէպի խոնարհութիւնը հողին:

Գրեցին Յովսէփեանը մէկը անոնցմէ,

— դուք ունիք պատասխանը այս հարցումին, եթէ երբեք անհրաժեշտ է որ ամէն վերլուծում յանգի համադրական տարազի մը, երբեմն՝ բառի մը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Գործը տպագրուելուց առաջ շատ թեթեւ կերպով էինք կարողացել ձեռագիրը աչքի անցնել. մեր ծերացած աչքերի համար դիւրին չէր այդ լիովին և ուշագրութեամբ կատարել, նոյն իսկ խոշորացոյցի օգնութեան գիմելով, հեղինակի չափազանց մանրատառ գրչութեան պատճառով: Ուստի և նախաբանի փոխարէն վերջաբան է գրւում հրատարակչութեան կողմից մի երկու խօսքով:

Յակոբ Օշականը մէկն է մեր իւրատեսակ գրողներից. ոչ միայն սովորական չէ նորա մտածելակերպը, ըմբռնումը կեանքի և գրականութեան մասին, այլ և գրելու եղանակը: Նա բանաստեղծ չէ և ոչ քննադատ սովորական հասկացողութեամբ, այլ իւրատեսակ բանաստեղծ և իւրատեսակ քննադատ: Կարելի է ասել նորա մտածութիւններն ու ըմբռնումները ընթանում են հակադիր ծայրերով, մի քիչ տարակերպ գէպի կեանքի և գրական երեւոյթները. եթէ բացասական է, խիստ է, և եթէ դրական, առաւել իւր գնահատութիւնների մէջ:

Բայց օժտուած աստուածատուր շնորքով և խորն զգալու և ապրելու ունակութեամբ, իւր ըմբռնման համեմատ էլ վերլուծութեան է ենթարկում երեւոյթներն ու գրական երկերը և մարմնաւորում բանաստեղծական յղացքները. երկու գէպքում էլ, դրական կամ բացասական, նա յորդ է, զեղուն, երբեմն մինչ այն աստիճան, որ բառերը քիչ են գալիս նորա մտքերը լիովին արտայայտելու, սակայն նուիրուած իւր մտքերին և գրելիքներին հոգու ամբողջութեամբ, լիակատար համոզումներով և սրտով: Դուք

կարող էք համակարծիք չը լինել նորա մտքերին, վերլուծութեան եղանակին և արդիւնքին, բայց չէք կարող անտարբեր անցնել, առանց գրգիռ ստանալու նոյն իսկ ձեր տարբեր ըմբռնման մէջ:

Այսպիսի յատկութիւններով էլ հասկանալի է Օշականի արագ գրելու և արտադրելու կերպը. աղբիւրի նման յորդ, անարգելք, երբ արդէն բացուել է ակը, երբ հոգու մէջ կատարուել է յլացքը կամ ընդհանուր գաղափարը: Հէնց այս գործը նա գրել է երեք ամսուայ մէջ մէկ անգամից, բայց օրակամ մի ժամ միայն աշխատելով, որովհետեւ բժիշկներն արգիլել էին աւելի աշխատել: Եւ որ զարմանալին է, առանց սեւագրութեան զգալի փոփոխութիւնների և ուղղումների:

Եթէ այս մի քանի խօսքն ասացինք, մեր նպատակը չէ բնորոշել Օշականի գրելու կերպն ու գործը, այլ հասկանալի դարձնել միայն այս երկի ծագման և գրելու հանգամանքները: Սա սովորական գնահատանք չէ գրական կամ գիտական մի աշխատանքի, այլ աւելի, գրեթէ, յափըշտակութիւն, և դորա համեմատ էլ վերլուծութիւն և զեղում: Մենք չփոթուած ենք զգում մեզ, ոչ կեղծ համեստութեան դիմակ առած, այլ իրական հաշուառմամբ, թէ առաւելութեամբ չէ՞ գնահատուած մեր անձն ու գործը ուրիշների համեմատութեամբ, և թէ կարող պիտի լինի՞նք մեր գործնական կեանքով և հրատարակելիք աշխատանքներով համապատասխան լինել արտայայտուած սպասելիքին: Շփոթութիւնն աւելի է, որովհետեւ մեր անձի և գործի հետ կապուած մի աշխատութիւն է, որ հրատարակում ենք:

Փորձենք մի քանի խօսքով պարզել խնդիրը: Օշականի հետ տեսնուելու և մտքերի փոխանակութիւններ ունենալու շատ առիթներ չենք ունեցել մինչեւ անցեալ տարի. առաջին անգամ հանդիպել ենք 1935 թուին, երբ

Նրուսաղէմում հիւրն էինք Տ. Թորգոմ պատրիարքի, որպէս պատուիրակ Տ. Խորէն Կաթողիկոսի և մի երկու դասախօսութիւն ունեցանք միաբանութեան և ժողովրդի համար հայ արուեստի և մշակոյթի մասին, ապա եւս երկու անգամ, երբ այցելութեան էր եկել մեզ Նրուսաղէմում կամ այստեղ Անթիլիաս: Բայց աւելի երկար տեսակցութիւններ ունեցանք անցեալ ամառ, երբ ամբողջ վեց շաբաթ Տ. Կիւրեղ պատրիարքի հիւրն էինք և մեր աշխատակիցների հետ արտաքոյ կարգի լարուած աշխատանք կատարեցինք հայ արուեստի վերաբերեալ, ձեռագիրներ ուսումնասիրելով, յիշատակարաններ արտագրելով կամ հարկւրաւոր սեւ և գունաւոր լուսանկարներ հանելով: Օշականը երբեմն մտնում էր մեր աշխատութիւնների համար յատկացուած դահլիճը, այցելութիւնից աւելի մտքերի փոխանակութիւն կամ որոշ հարցերի պատասխան ստանալու: Կարծում ենք, այս վեց շաբաթուայ տղաւորութիւնն էր, որ մղեց նորան այս գործը գլխու, ինչպէս յիշեցինք, յափշտակութեան տպաւորութեան տակ, իրրեւ զղայուն բանաստեղծ և հայ արուեստի և մշակոյթի զնահատող և սիրահար: Մեր աշխատակից Պ. Սիմոն Սիմոնեանից, երբ իմացանք, որ նա մտադիր է «Արեւելահայ Բանասիրութիւն և Էջմիածին» վերնագրով մի աշխատանք կատարել, սիրով յանձն առանք հրատարակել, առանց իմանալու, թէ ամբողջ գործը մեզ պիտի նուիրուէր: Եւստոյ միայն պարզուեցաւ, թէ երկու կամ երեք հատոր պիտի նուիրէր իւր ընդհանուր վերնագրով գործին: Տարաբաղդաբար մահը խլեց նորան մեզանից:

Այս գործը մեր աչքում արժէքաւոր է ոչ այն պատճառով միայն, որ նուիրուած է մեր կեանքի և գործի գնահատութեան, այլ որ այդ առթիւ արծարծում է խնդիրներ, որոնք աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունին: Էջմիածինը և մեր եկեղեցականութիւնը աւելի բացասական քննա-

դատութեան՝ յաճախ խժբժանքի է ենթարկուալ, քան զրական քննադատութեան: Բայց նա կատարել է շատ կարեւոր գործ մեր պոյութեան հիմունքները հաստատուն և վերակենդանութեան արմատները ի զօրու պահելու գործի մէջ: Քչերին է յայտնի, որ մեր ազգահաւաքման գործում էջմիածինը հսկայական գործ է կատարել: Ներսէս Աշտարակեցուն ենք պարտական, որ Շահաբասի ձեռքով, գրեթէ, ամառացած մեր Արարատեան երկիրը, կրկին հայացաւ: Մեր նոր պետականութեան ծագման պատմութեամբ զբաղուող մարդիկ, երբէք չըպէտք է մոռացութեան տան այս խնդիրը:

Երկրորդ կարեւորագոյն երեւոյթը Ներսիսեան զըպրանոցի և էջմիածնի ձեմարանի կատարած դերն է, մեր վերագարթնումի մէջ. երկուսն էլ հիմնուած Ներսէս Աշտարակեցի և Գէորգ Դ. Կաթողիկոսների կողմից, հովանաւորուած և արդիւնաւորուած վանական հասոյթներով և նրանց կալուածներերի եկամուտներով: Այս հաստատութիւնների շուրջ հաւաքուած մարդիկ, և նրանց սաներն են մեծ մասով, հայ գրականութեան և հայագիտութեան ներկայացուցիչները. տեղը չէ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, միայն Օշականի ԱՐՆԻԵԼԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻԻՆԸ ԵՒ ԷՋՄԻԱՇԻՆ վերնագիրը ցայտուն դարձնելու համար աւելացրենք որ հայագիտութեան և հայրենագիտութեան ծագման և զարգացման մէջ էջմիածինը շատ կարեւոր դեր է կատարել, որ գրեթէ անտեսուած է մեր մտաւորականութեան կողմից: Ալիշանի Շիրակը, Այրարատն ու Սիւնիքը իրենց կարեւորագոյն մասով հիմնուած են էջմիածնի միաբանների աշխատութիւնների կամ նրանց բերած օգնութեան վերայ: Շահխաթունեանի, Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի, Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարեանի, Սմբատեան Մեսրոպ և Բաբխուդարեան Մակար եպիսկոպոսների և Քաջբերունու ճանապարհորդական նկատողութիւնները, որ տպագրուած ցան

Արարատի մէջ, նաեւ հետագայ միարեւոյններից ումանց գործերը հիմքն են ներկայ հայրենագիտութեան և ազգիւրները մեր անցեալ շինարարութեան, այսինքն ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան և հասկացողութեան: Երեւակայութեամբ միայն, առանց գործնական փորձի դժուար է իրական գաղափար կազմել, թէ ի՞նչ անասելի դժուարութիւնների և աշխատանքի հետ է կապուած հարիւրաւոր չէն և սուերակ վանքերի արձանագրութիւնների ընթերցումը, նկարագրութիւնը: Ամենայն յարգանք և գնահատանք Վենետիկի և Վիեննայի Միլիթարեան մեծ աշխատաւորներին, բայց ոչ Էջմիածնի դերի ուրացմամբ:

Հայագիտութեան կամ Բանասիրութեան համար Էջմիածնի կատարած ամենամեծ և հանուր հայութեան երախտագիտութեան արժանի գործը հազարաւոր ձեռագիրների հաւաքումն ու պահպանութիւնն է, հայ ժողովրդի ամենամեծ ժառանգութիւնը, հարստութիւնը: Առանց այսպիսի հաստատութեան արեւելահայ բանասիրութեան մասին երազել անգամ կարելի չէր:

Ափսոսում ենք Յ. Օշականի մահը, որ նա միայն յարուցուած խնդրի հիմքը դրաւ, առանց լրացնել կարողանալու ընդհանուր վերնագրի իրագործումը: Յակոբ Օշականը առանց վրիպումների չէր իւր աշխատանքների մէջ, բայց նա մեծ գրագէտ էր և աշխատաւոր, արժանի գնահատութեան, որ նորա անտիպ գործերի հրատարակութեամբ կը կատարուի, նրանց թիւը, որքան գիտենք շատ հատորների է հասնում: Եթէ հաստատուն իրողութիւն է, թէ Երեւանի Հայ գրագէտների Միութիւնը որոշել է հրատարակել նորա գործերը, միայն սրտանց ողջունել կարելի է: Յամենայն դէպս Սփիւռքի հայութիւնն էլ անտարբեր չը պիտի մնայ դէպի այդ գործը: Ոչ ոք կարող է կատարեալ լինել ըստ ամենայնի, ոչ անհատներ, ոչ կազմակերպութիւններ, ընդհանուր մտաւոր և քաղաքական շարժումներ,

զ.

միայն չը կորցնենք զգաստութեան չափն ու կշիռը, գնահատելու ամէն բանի մէջ կարեւորն ու երկրորդականը, ժամանակաւորն ու մնայունը:

Այսպիսի հասկացողութեամբ և տեսութեամբ է, որ յանձն առանք սիրով հրատարակելու այս գործը և մեր բաժինը բերելու Օշականի գնահատութեան:

Գ. .Կ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Հեղինակի կողմից կամ տպագրութեան ժամանակ մի քանի անունների և տեղերի վրիպումներ են կատարուել, որ նշանակում ենք այստեղ և յանձնարարում ընթերցողների ուշադրութեան:

ա.— հր. 17, վերջին տողի մէջ՝ Հաղբասեանքին, պէտք է լինի Հաղբակեանքին: Նոյնը 35 հրես:

բ.— հր. 20, 12րդ տող վերէն, թեւին կարդալ թիւին:

գ.— հր. 39, Տրդատի յունարէն արձանագրութիւնը գտնուած է ոչ Տրդատայ Թախտում, որ ներկայ Գառնին է, այլ Արագածի արեւմտեան լանջին, Գնթունեաց Հին Քասախ աւանում: Նոյնը և հր. 146:

դ.— հր. 102, «Գեափօրեցի» պէտք է սրբագրել «Կերմացեցի»:

ե.— հր. 109, 19րդ տող վարէն Տրարքներով կարդալ արարքներով:

զ.— հր. 111, 12րդ տող վարէն հերոսներու կարդալ հերոսներու:

է.— հր. 137, 4րդ տող վերէն Վիեննայ կարդալ Վիեննա:

ը.— հր. 145, Եանթութեան մէջ «Սեւանի ապաւիր բարձունքները» պէտք է ուղղել «Գեղարդի» ևայլն:

թ.— հր. 161, 10րդ տող վերէն կը ծաղրեր կարդալ կը ծաղրէր:

ժ.— հր. 192, 10րդ տող վարէն ըսելու կարդալ խօսելու:

